

MAGYAR NYELVÖR

SZARVAS GÁBOR ÉS SIMONYI ZSIGMOND
FOLYÓIRATA

SZERKESZTI ÉS KIADJA

BALASSA JÓZSEF

LXIV. ÉVFOLYAM

BUDAPEST, 1935.

A MAGYAR NYELVÖR KIADÓHIVATALA.

TARTALOMJEGYZÉK.

Értekezések, önálló cikkek.

Balassa József:	Setälä N. Emil	1
	Munkácsi Bernát 75 éves	32
	Kempelen Farkas beszélőgépe	45
	Gombocz Zoltán	73
Beke Ödön:	Régi és népies növénynevek	12
	Nyelvünk művelődéstörténeti emlékeihez	48
	Újabb tájszómagyarázatok	105, 130
	Nielsen Konrád hatvanéves	138
Bonnerjea Biren:	A munda nyelvekről	99, 124
Boros Rezső:	A hadd igealak közeledik a kötőszók felé	103
Erdődi József:	Testrésznevek finnugor-indogermán etimológiái 19,	70
Fokos Dávid:	Setälä Emil, a nyelvtudós	2
	Délceg	9
	Igenévi szerkezeteink magyarázatához	55, 94
	Kúnos Ignác 75 éves	108
	A szórend kérdéséhez	117
Kallós Ede:	Hangutánzás—szóutánzás	7
	Idegenszavak képes használata	64
Kallós Zsigmond:	Jelbeszéd nyomai a magyar tizedik században	23, 66, 133
Kertész Manó:	Tizedes, százados, ezredes	85
Moór Elemér:	Nyékek, svábok, kérek és besenyők Nyugat-magyarországon	57
Munkácsi Bernát:	Vogul tankönyvek	27
Rubinyi Mózes:	Adatok a csángók multjához és jelenéhez	119

Egyesületi ügyek.

Az Országos Néptanulmányi Egyesület rendkívüli közgyűlése	136
---	-----

Irodalom.

Turóczi-Trostler József: A magyar nyelv felfedezése (Balassa József)	33
Kertész Manó: Szállók az úrnak (Balassa József)	34
A finn nyelvészet munkaterve (V. B.)	34
A fonológia és a nyelvjárások tanulmányozása (Balassa József)	35
Orbán Gábor: A magyar nyelv (Fokos Dávid)	74
Szegedi Füzetek (Erdődi József)	75
Az oslói összehasonlító műveltség-kutató intézet (Beke Ödön)	77

Herman Ottó emléke (<i>Balassa József</i>)	109
Kelemen Béla: Jó magyarság (<i>B. J.</i>)	109
Trócsányi Zoltán: Régi magyar nyomtatványok nyelve és helyesírása (<i>B. J.</i>)	109
Mayer Blanka: Magyar nyelvi oktatás	110
Luby Margit: A paraszttélet rendje (<i>Beke Ödön</i>)	139
Trócsányi Zoltán: Észak nomádjai (<i>B. J.</i>)	140
Magyar Irodalmi Ritkaságok	140
Könyvek és folyóiratok	37, 76, 110, 141

Nyelvművelés.

Mi a mütár? (<i>Kardos Albert</i>)	38	MÁV-magyarság (<i>B. J.</i>)	111
Balassa Bálint költői nyelvéhez (<i>Kertész Manó</i>)	39	Kurti (<i>B. J.</i>)	111
Olvasás közben (<i>B. J.</i>)	39	A nyelvújítás történetéhez (<i>Zsoldos Jenő</i>)	112, 143
Új névutók (<i>Kardos Albert, B. J.</i>)	78	Mici sapka (<i>Zsoldos Jenő</i>)	113
A villamosok magyarsága (<i>V. A.</i>)	80	Inkognitó: rangrejtve (<i>B. J.</i>)	113
Kicsinyítés a gyermeknyelvben (<i>Jozefovics Sári</i>)	80	Inekció és hasonló jók (<i>Josefovics Sári</i>)	113
Kamukéró (<i>B. J.</i>)	80	A főnévi igenév ragozása (<i>Beke Ödön</i>)	113
Egy láb, fél láb, két láb (<i>B. J.</i>)	80	Szóval (<i>Jozefovics Sári</i>)	141
Nyelvművelés az Erdélyi Múzeumban (<i>B. J.</i>)	111	Egyiszony (<i>B. J.</i>)	141
Az üzleti nyelv és a helyes magyarság (<i>B. J.</i>)	111	A Pen klub tagjainak számos felesége (<i>K. L.</i>)	142
		Szertelenségek a szavak összeírásában (<i>Dénes Szilárd</i>)	142
		Kifundálás (<i>Kallós Ede</i>)	142

Magyarázatok.

Nyelvtörténeti adatok (<i>Zsoldos Jenő</i>)	40	Comb és cimpa (<i>B. Ö.</i>)	83
Néhány szláv jövevényszó-ról (<i>Beke Ödön</i>)	40	Kérelem a népies növény- és állatnevek gyűjtésére	83
Veronka szófejtései (<i>Dénes Szilárd</i>)	41	Metszek, meggyek (<i>Fokos Dávid</i>)	114
Régi magyar szakácskönyveink történetéhez	42	Ahol a madár se jár (<i>Fokos Dávid</i>)	114
Mikor népünk választékosan beszél (<i>K. B.</i>)	42	Halánték (<i>Beke Ödön</i>)	115
Hónap (<i>Fokos Dávid</i>)	43	A magyar Calepinus erdélyi szavaihoz (<i>Beke Ödön</i>)	115
Setälä Emil halála (<i>B. J.</i>)	81	Pótlások (<i>S—Sch. B., Rad-ványi Sándor, Pálffy László</i>)	115
A főz ige eredete	81	Érdekes jelenségek a gyer-mek-nyelvben (<i>Kardos Al-bert</i>)	143
Nyolc (<i>Fokos Dávid</i>)	81	Nyikhaj	144
Nyers (<i>Beke Ödön</i>)	82		
Picus, micus (<i>B. Ö.</i>)	82		
Irodalomtörténeti nevek (<i>Beke Ödön</i>)	82		

Szómutató.

algebra 40, 143	harmadfű 115	könyök 22	rangrejtve 113
barbár 7	hónap 43	kuka 41	rosszseb 8
barkóca 130	horda 143	kurti 111	rukerc 16
bergő	húr 19	leförnye 106	sál 40
burján 12	iglice 13	lomb 15	sárvirág 17
bogolyó 132	ín 19	málé 15	szaragógya 17
buda, budi 105	inekció 113	metszek,	szárcsagyökér 17
csojja 132	inkognitó 113	meggyek 114	százados 85
csóré 8	kakas 41	micisapka 113	szóval 141
délceg 9	kamukéro 115	műtár 38	tizedes 85
ezredes 85	kányafa 13	nyikhaj 144	tölébös 107
fájcsinka 13	kassai rózsa 14	nyírfá 16	uszkuruc 18
fájtlinka 13	kéz 21	öltő ruha 107	valcer 40
finkó 105	kifundálás 142	pák 132	veh 40
görongy 40	kita 40	páskó 132	vetel ruha 107
gyócsinka 13	klima 112	patécs 132	vitézvirág 18
halánték 115	komor 115	perjed 107	zseni 112
handlé 8	köldök 19	posza-homok 133	

A Magyar Nyelvőr 1935. évi dolgozótársai.

Balassa József	Jozefovics Sári	Munkácsi Bernát
Beke Ödön	K. B.	Pálffy László
Bonnerjea Biren ¹	Kallós Ede	Radványi Sándor
Boros Rezső	Kallós Zsigmond	Rubinyi Mózes
Dénes Szilárd	Kardos Albert	Saásdy-Schack Béla
Erdődi József	Kertész Manó	Vikár Béla
Fokos Dávid	Moór Elemér	Zsoldos Jenő

MAGYAR NYELVŐR

SZARVAS GÁBOR ÉS SIMONYI ZSIGMOND FOLYÓIRATA

Megjelenik havonként
a nagy szünetet kivéve

Felelős szerkesztő és kiadó
BALASSA JÓZSEF

Szerkesztőség és kiadóhivatal
Budapest V.
Klotild ucca 10/A.

AZ ORSZÁGOS NÉPTANULMÁNYI EGYESÜLET HIVATALOS LAPJA

SETÄLÄ N. EMIL
1864—1935

Alig egy évvel ezelőtt ünnepeltük Setälä Emilnek, a finnugor nyelvtudomány tisztelettel körülvett vezérének hetvenedik születése napját. Még el sem múlt azóta életének egy fáradhatatlan munkában eltöltött esztendeje és Setälä halálhíre sujtott le mindnyájunkra, akik őt ismertük és akik tőle és munkáiból tanultunk.

Setälä egyéniségében a tudós és az ember eggyé forrott. Megadatott neki az a szerencse, hogy egész életét következetes, egy cél felé törekvő munkásságnak szentelhette, és hogy sokoldalú munkássága eggyé szövődött a finn nép és a finnugor nyelvtudomány szolgálatában. A finn nyelv, néprajz, népköltészet és irodalom művelésének, tanulmányozásának és fejlesztésének közös célja nála a finn nép műveltségének emelése és később nemzetének politikai felszabadítása, az önálló Finnország megteremtése volt. Tudományos munkásságát külön méltatjuk; ebben a fájdalmas megemlékezésben csak az emberről akarunk beszélni. Nekünk, a magyar nyelvtudomány művelőinek annál nagyobb és súlyosabb ez a veszteség, mert Setäläben nemcsak Finnország vesztette el egyik legnagyobb fiát, hanem mi is a magyarság és a magyar nyelvtudomány egyik legigazabb és leghűségesebb barátját gyászoljuk.

Midőn huszonnégy éves korában először jött Magyarországra, hogy az akkor már megbecsült fiatal tudós megtanulja a magyar nyelvet, megismerkedett a magyar nyelvtudomány akkori vezéreivel és ifjú, törekvő munkásaival. Ettől az időtől kezdve szövődött és erősödött az a barátság, amely őt a magyar nyelvtudomány munkásaival összekötötte. S ez a barátság, a tudományos munkának elfogulatlan megbecsülése nem lazult az elmúlt fél évszázadon keresztül. A kapcsolat, mely őt hozzánk kötötte, számunkra mindig értékesebb lett, látva, hogyan emelkedik saját hazájában és mindenütt, ahol a finnugor nyelvtudománnyal foglalkoznak, az elismert vezér megérdemelt helyére. Emlékét a legnagyobb kegyelettel őrizzük.

A Magyar Nyelvőr szerkesztője és munkatársai ebben a levélben fejezték ki részvétüket a Finnugor Társaságnak:

«Mély fájdalommal értesültünk arról a mindnyájunkat lesújtó hírről, hogy E. N. Setälä, a Finnugor Társaság elnöke, a finnugor összehasonlító nyelvtudomány szellemi vezére elköltözött az élők sorából. Mi benne szerettük és nagyrabecsültük a tudóst és az embert. A *tudóst*, aki egy egész emberéleten át éles ésszel és nagy tudással kutatta a magyarral rokon nyelvek multját, új utakat vágott, új irányokat mutatott és kitűnő munkáinak hatalmas sorával gazdagította nyelvtudományunkat. Az *embert*, akit a tudomány és a haladás iránti lelkesedés és a tudományos munkásság elfogulatlan megbecsülése vezetett egész életén keresztül.

A Magyar Nyelvőr munkásai a legőszintébb részvéttel osztoznak a Finnugor Társaságnak e nagy veszteség fölött érzett fájdalmában.»

SETÄLÄ EMIL, A NYELVTUDÓS.

Írta: Fokos Dávid.

Azt az eredményeiben és hatásában felbecsülhetetlen értékű munkásságot, mely Setälä nevéhez fűződik, e helyütt még csak vázlatosan sem ismertethetjük. Hiszen sorra kellene vennünk a fgr. nyelvtudomány valamennyi területét, a legátfogóbb problémákat éppúgy, mint a legapróbb részletkérdéseket, és át kellene csapnunk az őstörténeti, mitológiai s folklorisztikai kutatások területére is, ha nyomon akarnók kísérni Setälä kivételesen nagy szellemének alkotásait. Ehelyett e szűk keretben csak néhány alkotására, legfontosabb munkáira akarunk rámutatni, hogy ezek útján munkásságának legalább fő irányait ismerhessük meg.

A legutóbbi években sokat foglalkoztak az igeragozás kérdéseivel; különösen a magyar igeragozás bonyolult rendszerének kibogozásán fáradtak tudósaink (elsősorban Szinnyei, Melich, Gomboecz, Hörger és Mészöly), de az ő kutatásaik is csak abból indulhattak ki és azt erősítették meg, amit Setälä 1866-ban, tehát 22 éves korában állapított meg «Zur Geschichte der Tempus- u. Modusstamm-bildung in den fgr. Sprachen» c. első nagy munkájában (Aikakauskirja II. 1887.). A munka legnevezetesebb eredménye az volt, hogy «a fgr. nyelvek időtöveci névszói (nomen agentis) tövek». E tanulmány óta tisztázódtak az igével kapcsolatos legfontosabb kérdések; elsősorban ennek a tanulmánynak az eredménye és érdeme az a felismerés, hogy a fgr. igető eredetileg névszói (nomen verbale) tő; ez tette lehetővé vagy siettette azt a fontos megállapítást, hogy «igei állítmányú mondataink eredetileg névszói állítmányúak voltak» (Klemm MNy. 23:331) és hogy a fgr. mondat nominális mondat, azaz állítmánya névszó; ennek köszönhetjük a tárgyas ragozás eredetének, a szóképzés egy fontos kérdésének (a

«lappangó» képzőkről szóló régi tanításnak, a névszóhoz és igéhez egyformán járó képzőknek) elvi tisztázását.

Ha ez a munkája az alaktan és mondattan terén volt alapvető fontosságú, egyenesen korszakalkotó volt a fgr. hangtan terén Setälä fokváltakozás-elmélete. Budenz összehasonlító szótára és alaktana óta kétségtelenül ez volt a legnevezetesebb esemény a fgr. összehasonlító nyelvtudományban. Ez elmélet szerint tudvalevőleg a fgr. alapnyelvben mind a magánhangzók, mind a szóbelsei mássalhangzók szabályos váltakozásnak voltak alávetve. Ez a váltakozás a hangsúllyal volt kapcsolatos. Az erős fok a hangsúlyos szótag magánhangzójában, ill. az ezt követő mássalhangzóban jelentkezik; a gyenge fokot a hangsúlytalan szótag magánhangzója, ill. az ezt követő mássalhangzó tünteti fel. Az erős fok mennyiségileg és minőségileg különbözhetett a gyenge foktól: hosszú mássalhangzóval rövid mássalhangzó, rövid zöngétlen mássalhangzóval a megfelelő zöngés mássalhangzó, hosszú magánhangzóval pedig rövidebb magánhangzó áll szemben, és minőségileg is különbözhetett egymástól a magánhangzó két foka.

Felfedezését Setälä 1896-ban tette közzé (*Über Quantitätswechsel im Finnisch-ugrischen*. Aik. 14. köt.); azóta a hangtani tanulmányok egész sora, elsősorban magának Setäläneknél több nagyfontosságú cikke értékesítette és egyúttal igazolta is ezt az oly termékenynek bizonyult hipotézist. Mikor pedig Setälä és vele szinte egyidőben Paasonen is kiderítette, hogy a fokváltakozás mint alapvető hangtani sajátosság a szamojéd nyelvben is megvolt, elhallgatott minden kételkedés. Setälä kimondhatta, hogy *der Stufenwechsel muss ein gemeinschaftliches Erbgut der fgr. u. samojedischen Sprachen sein*» (FUF. Anzeiger 12:123) és Paasonen *«Beiträge zur fgr.-sam. Lautgeschichte»* c. nagyszabású hangtani munkája is ezen az alapon épült fel. De még ezzel sem ért véget az elmélet diadalmas térhódítása. Kezdetben úgy látszott, hogy a fokváltakozás élesen megkülönbözteti a fgr. nyelveket a többi urál-altaji nyelvtől, annyira, hogy Simonyi szavai szerint *«valósággal tátongó rés támad a fgr. és a török nyelvszerkezet közt, ha helyt fog állni Setälä Emilnek legújabbán fölállított elmélete»* (A magy. nyelv² 67), de Ramstedt kutatásai valószínűvé tették, hogy a fokváltozást a török-mongol nyelvek is ismerték, és Setälä fölvetette a kérdést, vajjon nem kell-e uráli fokváltakozás helyett urál-altaji fokváltakozással számolnunk (id. h. 127. l.). Erre a kérdésre is megfelelt Sauvageot, mikor *«Recherches sur le vocabulaire des langues ouralo-altaiques»* c. jeles összehasonlító ualt. munkájában (1929) sikerrel alkalmazta és igazolta a fokváltakozás elméletét az egész urál-altajiság területén.

Nevezetes felfedezésére Setälät a finnség hangtörténetével való beható foglalkozása vezette. E kutatásainak eredménye volt az 1890-ben és 1891-ben két részben megjelent *«Yhteissuomalainen äännehistoria»* c. klasszikus műve, amely finn hangtani kutatásokban ma is nélkülözhetetlen kalauz.

De eddig vázolt hangtani és alaktani művei csak csekély részét teszik Setälä hatalmas munkásságának. Különös gondot fordított a szókincs eredetének nyomozására. E téren nem szorítkozott a finnugorság és főleg a finn nyelv eredeti szókészletének kiderítésére. Bámulattal töltötték el Thomsennek különösen a finn nyelv germán elemeit feltáró munkái és ő is élete egyik legfontosabb feladatának azt tekintette, hogy a finn nyelv ősi és újabb germán jövevényszavain kívül a finnugorság és az indogermánság ősi érintkezéseinek nyelvi emlékeit tárja fel. Mint minden munkáját, munkásságának ezt az ágát is bámulatos éleslátás, kivételes intuíció jellemzi; az egyes jelenségek legaprólékosabb vizsgálata közben nem feledkezik meg az átfogó gondolatról, kutatásai mindig elvi jelentőségűek, fontos elvi és módszertani kérdések tisztázásával, új igazságok felismerésével járnak. A Donner Ottónak 70. születésnapjára kiadott testes kötetben (Aik. 23. köt. 1906) jelenik meg «Zur Herkunft u. Chronologie der älteren germanischen Lehnwörter in den ostseefinnischen Sprachen» c. tanulmány, amelyben Thomsen megállapításain túlmenve, arra az eredményre jut, hogy legvalószínűbb, «dass die Quelle der ältesten germ. Lehnwörter in den ostseefinn. Sprachen eine germ. Sprachform von wesentlich *urgermanischen* Gepräge gewesen ist, welche sich allmählich zu einer Sprachform entwickelte, die wesentlich mit dem *Gotischen* gleichzustellen ist» (id. m 49–50 l.). Újabb adalékokat tartalmaz «Beiträge zu den germ. Wörtern im Finn. u. Ostseefinn.» c. cikke (FUF. 13:316) és elvégzi a feladatnak azt az igen fontos részét is, hogy összeállítja a finnugorság régibb germán jövevényszavainak teljes kritikai jegyzékét: Bibliographisches Verzeichnis der in der Lit. behandelten älteren germ. Bestandteile in den ostseefinn. Sprachen (FUF. 13:345–475). De kiterjed figyelme az ősgermánál még régibb, a fgr. nyelvekben kimutatható árja, sőt idg. hatások vizsgálatára is és ezek a tanulmányai a fgr.-idg. ősi érintkezések újabb gazdag irodalmának legbecsesebb termékei közé tartoznak. Hadd említsük meg e tanulmányai közül legalább a legfontosabbakat: Einige vor- u. urarische *zer-* u. *zr-* Wörter in den fgr. Sprachen (Ung. Jahrb 8:298), Ein altes arisches Kulturwort im Finn. u. Lapp. (FUF. 8:77). Aus dem Gebiet der Lehnbeziehungen (FUF. 12:161), Contacts entre finno-oug. et indo-européen» (Aik. 43:58). Ezek a tanulmányai már arra a térre vezették át, ahol az ősi érintkezés az ősrökonság fogalmával határos, amikor a kölcsönvétel egy bizonyos azonosságot, tehát már ősrökonságnak felfogható viszonyt eredményez, és ennek a kérdésnek is sok mélyen szántó fejtegetését szenteli (l. pl. Aik. 30, 5:6).

Setälä munkásságának volt azonban egy másik hatalmas területe is. Nagyszabású úttörő tudományos vizsgálatait és tanulmányait közben nem feledkezett meg arról, sőt kutatásai folyamán mindig érezte és hirdette is, hogy a fgr. és általában az ualt.

nyelvtudománynak ma egyik legsürgősebb és legfontosabb kötelessége minél több új nyelvi anyag gyűjtése, pontos följegyzése. És amit ezen a téren hivatott irányításával, fáradhatatlan lelkesedésével tett, az csodálattal töltött el mindenkit. A fgr. nyelvtudománynak páratlan tekintélynek örvendő elismert és hivatalos vezére volt: egyetemi tanár, aki egy kiváló és lelkes nyelvészgárdát nevelt, a Finnugor Társaságnak 1909 óta elnöke, számos előkelő és hatalmas folyóiratnak, sőt napilapnak is szerkesztője és szellemi irányítója, több tudományos testületnek és társaságnak feje. Hálás nemzete a legnagyobb kitüntetésekben részesítette, a legdíszesebb állásokba emelte; szavának, méltán, oly súlya volt, mint kevés tudósénak. És ezt az egész tekintélyét latba vetette, hogy megvalósítsa azokat a célokat, melyeket a finnországi nyelvtudomány maga elé tűzött. Donner Ottó után a Fgr. Társaság elnöki székében őt követő Setälä az érdem, hogy a Fgr. Társaság tervszerűen és mintaszerű munkabeosztással végzett tanulmányutak segítségével anyagot gyűjtetett a közelebbi és távolabbi rokonségek között és hogy a fgr. és más ualt. népek között gyűjtött páratlanbecsű nyelvi és etnográfiai anyag hatalmas kötetekben láthatott napvilágot. A már eddig megjelent, továbbá a legközelebbi évekre tervezett kötetektől (l. ezekről Nyr. 62:54, 63:26, Aik. 46, 3:28) a fgr. nyelv- és néptudomány, a nyelvi, őstörténeti és a Setälától mindig oly nyomatékkaal kiemelt műveltségtörténeti kutatások fellendülése, felvirágzása várható. Hogy a gyűjtések és kiadásuk egységes szempont szerint történnek, szintén Setälének az érdeme. Ő dolgozta ki az egységes alapon felépült és ugyanezen elvek alapján továbbfejleszthető, azóta általánosan elfogadott fgr. fonetikus átírást, hogy véget vessen az előbbi gyűjtések tarka egyéni hangjelöléseinek (Über Transskription der fgr. Sprachen; FUF. 1:15), ő mutatott rá azokra az addig meglehetősen elhanyagolt szempontokra, amelyekre a gyűjtőknek figyelemmel kell lenniök (Über die phonetische Erforschung der fgr. Sprachen; FUF. 6:1), és ő foglalta össze azokat az elveket, amelyek szerint a fgr. nyelvek szótárai legáttekinthetőbben és leghasználhatóbban szerkeszthetők (Ein Plan für fgr. Wörterbücher; FUF. 9:1). De ő dolgozta ki egyszersmind a hatalmas méretűnek szánt finn tájszótár tervezetét is és az arányaiban is imponáló népnyelvi gyűjtést éveken át ő irányította (l. erről Hakulinen Lauri cikkét: A finn nyelvjárási szótár előmunkálatairól, MNy. 30:257).

Utolsó éveinek úgyszólván minden energiáját egy újabb nagy cél szolgálatába állította: meg akarta ajándékozni nemzetét a finn nyelv etimológiai szótárával. Büszkén és boldogan mutatta be az 1931 szeptemberében Helsinkiben összegyűlt fgr. nyelvészeknek a főváros közelében, Järvenpääben 1930-ban létesített *Suomen Suku*-t, amelyet ő alapított és vezetett és amelyet a fgr. kutatók központi intézetének szánt, de melynek legközelebbi feladatául a finn etimol. szótár kidolgozását jelölte ki. «Das Institut

— írja Setälä (Aik. 46, 3:6) — hat sich das Ziel gesteckt, den Ursprung der alten Kultur zu untersuchen, deren Denkmäler in den fgr. Sprachen u. überhaupt in der erhaltenen primitiven geistigen u. materiellen Kultur der fgr. Völker bestehen. Zugleich ist jedoch das Programm wegen der gegebenen Möglichkeiten vorläufig auf eine einzige Aufgabe beschränkt worden: auf die Ausarbeitung eines etymologischen Wörterbuchs der finn. Sprache.» És szeretettel szövögette a finn etimol. szótáron túl egy nagy finn-ugor etimológiai szótár tervét (Le Dictionnaire étymologique de la langue finnoise et «Etymologicum magnum fenno-ugricum». Problèmes et tâches, Aik. 43:144).

Még korántsem merítettük ki Setälä nyelvtudományi munkásságának az ismertetését; hiszen pl. még csak nem is említettük kitűnő finn mondattanait, finn népnyelvi gyűjtéseit, oly nevezetes értekezéseit, mint amilyenek a «Zur Frage nach der Verwandtschaft der fgr. u. samojed. Sprachen», vagy a nyelvhelyességről szóló tanulmánya (finn nyelven 1894-ben a Valvoja c. folyóiratban, németül a FUF. 4. kötetében), és sok-sok más tanulmányát.

Sokat beszélhetnénk még Setälének az őstörténet és az ősi műveltség kérdéseit tárgyaló tanulmányairól, valamint folklorsztikai munkáiról is, de ezekről már — ha csak nagy vonásokban is — megemlékezett a mi folyóiratunkban is Setälä 60. születésnapja alkalmából Bán Aladár (Nyr. 1924, 53:3; l. még Setälä teljes munkásságának méltatását Zsirai Miklós tollából, MNy. 20:45). Itt elég lesz, ha csak arra a hatalmas kötetre emlékeztetünk, amelyben Setälä a Kalevala csodás szampójának rejtélyét fejti meg (*Sammon arvoitus*; l. Setälä: A *Sampo* rejtvénye MNy. 29:193 és Vikár Béla ismertetését Nyr. 62:3).

Setälä azonban nemcsak nagy tudós, hanem nagy ember is volt. Aki oly önzetlenül segítette elő tanítványainak érvényesülését; aki oly lelkesen tudta méltányolni és elismerni mások érdemeit; aki oly meleg szavakat talált, hogy tudományunk kiváló képviselőit nevezetes évfordulók alkalmából köszöntse; aki oly kegyelettel adózott nagy halottjaink emlékének, az embernek is rendkívüli. Fülünkbe csengenek azok a szép szavak, melyeket a Simonyi Zsigmond emlékét megörökítő veszprémi emléktábla felavatásakor mondott és amelyek olyannyira jellemzik Setälä nemcsak lelkét, fenkölt szellemét és amelyek olyannyira őrá is illenek: «Hálás kegyelettel teszem le ezt a koszorút — mondotta ekkor Setälä — a jeles tudós és jó ember szülőházára. Hervad a virág, elhervad a koszorú, de a *munka* megmarad. Nem halt meg a nagy tanár és a nagy tudós; él barátaiban és tanítványaiban és él munkájában» (Nyr. 58:137).

HANGUTÁNZÁS — SZÓUTÁNZÁS.

Írta: Kallós Ede.

E folyóirat hasábjain is (49 [1920]: 44, 76, 127, 156, továbbá 51 [1922]: 32), másutt is (MNY. 17 [1921]: 211) ismételtén szóbakerült az a nyelvjelenség, hogy a társadalomnak egyes nemzetiségi vagy foglalkozási tagozódásait gyakran arról a szóról vagy szólamról nevezzük el, amelyik az illető nemzetiségű vagy foglalkozású egyének ajkán mindegyre felhangzik. Az idézett cikkek — a bennük közölt külföldi példákról nem szólva — a *csues*, *digó*, *nuscsu*, *vigéc* elnevezést sorakoztatták fel. E sort megtoldhatom a *handlé* szóval, továbbá a cigányok tréfás nevével: *csóré* (kolduláskor a maguk *szegény* — cigánynyelven: *csorro* — voltára szoktak hivatkozni), végül a *bigott* szóval (az angol-szász *bī god*, *Istenemre* alapján a franciák a XII. szd.-ban *bigot* nevet adtak a normannoknak, mert feltűnő gyakran alkalmazták azt a bizonykodó szólásmondássá gyengült esküformulát, amelyet az angolszászoktól tanultak. (Vö. Gamillscheg s. v. *bigot*.)

További utánjárással bizonyára még számos példára fogunk bukkanni. De már az eddig egybegyűlt szócsoporthoz is elegendő ahhoz, hogy felvehessük a kérdést: a nyelv életműködésének melyik területszakasza az, amelyen az ilyféle elnevezésmódok világgá pattannak?

Az az eljárás, amelynek révén valakinek beszédbeli megnyilvánulása az illetőnek a nevévé válik, a nyelvjelenségeknek nyilván abba a csoportjába tartozik, amelyben a *hangutánzó* szavak foglalnak helyet. A fenti elnevezésmódokat egytől egyig hangutánzásnak minősíthetnők, ha a nyelvtudomány a hangutánzás fogalmát nem korlátozná a zörejeknek és állati hangoknak, vagyis a *tagolatlan* hangnyilvánulásoknak az utánzására. A hangutánzás fogalmának ez a megszorító korlátozása a nyelvtudományi gyakorlatban rejlő okokra vezethető vissza. A hangutánzás jelensége tudvalevőleg már a szofisztika kora óta elsőrendű jelentőségre tett szert az emberi beszéd keletkezésére vonatkozó kérdésszövevényben, s így nem csodálhatjuk, hogy a hangutánzó szóalkotások közül mindenkor csak azok érdekelték a tudományt, amelyek az emberi beszéd feltételezhető legősibb, legegyszerűbb életműködésére emlékeztetnek. Ha nem így történt volna, akkor a hangutánzás fogalma a nyelvtudományban csakúgy, mint a köztudatban ma nem korlátozódnék a tagolatlan hangoknak lépten-nyomon eléjük kerülő utánzására, hanem *hangutánzásnak minősítenénk minden olyan szóalkotást, amely valamely hangjelenség érzékelésén és beszédbeli utánzásán alapul*.

Ha a hangutánzás fogalmát az idő meg nem nyirbálta volna (a görög irodalomban az *ὀνοματοποιία* mint «hanggal utánzó» névadás még csorbitatlanul foglal helyet a *μύησις* különböző fajtáinak sorában, l. Plutarchos: Quaest. conviv. IX. p. 747 d), akkor a szóbanforgó elnevezésmódokat hangutánzásnak mondhatnók. Így csak *szóutánzásnak*, *szóutánzó névadásnak* nevezhetjük őket.

Miben különbözik a szóutánzó névadás a szűkebb értelemben vett hangutánzó névadástól? Csupán abban, hogy semmiféle kapcsolatba nem hozható az emberi beszéd elemi alkotásaival. Keletkezésének feltétele a

nyelv megléte. Forgalomban levő szavak indítják meg keletkezése folyamatát.

Egyéb különbség nincs közöttük. Legalább is lényegbeli különbség nincs.

Mert az nem jelent lényegbe vágó eltérést, hogy míg a *dörgés* szóval olyan akusztikai folyamatnak adunk nevet, amelyet kizárólag fizikainak, a lelki-szellemi világon kívül esőnek érzünk és míg a *csipogás* hangjában, amelyet a *csibe* neveként utánzunk, csak sejtünk valamiféle értelmet, addig olyankor, amikor a cigányt *csórénak* nevezzük, az elnevezés alapja egy értelmes — és legalább is a kísérő kézmozdulat, tekintet, hanghordozás stb. által számukra is érthetővé váló — gondolat és akarás hangbeli megnyilatkozása. S nem vág a dolog lényegébe az sem, hogy sokkalta bonyolultabb testi-lelki jelenségcsoport kap leegyszerűsítő nevet, amikor valakit *handlénak* mondunk azért, mert foglalkozása gyakorlásakor ezt a szót kiáltja, mint amikor a mennydörgést vagy a csibét hangjának utánzásával jelöljük. Elmének kétségtelenül bonyolultabb válogató, illetve kiegészítő munkát végez a szóutánzó elnevezések megteremtése és megértése esetében, mint olyankor, mikor olyan elnevezés jut ajkunkra vagy tudatunkba, amely egyszerűen nagyjából vázlati mását adja valamely jelenség hangképének, — de az eljárás szellemi iránya, lelki jellege mindkét esetben ugyanegy.

Egy jól ismert görög elnevezésmód élesen rávilágít a hang- és szóutánzás lényegének azonosságára. A *barbár* szóra gondolok, a nem-görögöknek hangutánzással alakult megjelölésére. Az az akusztikai jelenség, amely a görögökben a *βάρβαρος* szóval másolt hallási érzetet keltette, a maga tárgyi valóságában tagolt, értelmes beszéd volt, az idegenek beszéde, de ha aszerint akarjuk meghatározni ezt a beszédet, hogy a görög tudat hogyan fogadta, tagolatlan, értelmetlen makogásnak kell mondanunk: *bar-bar* (hiszen nincs más emberi nyelv, mint a görög, a dolgoknak igazi neve csakis az a szó, amellyel a görögök jelölik őket). Ilyképen a *βάρβαρος* szó az egyik oldalról nézve: szóutánzás, a másik oldalról nézve: hangutánzás.

Csak futólag mutatok rá ennek kapcsán arra, hogy a fenti példák szintén egytől-egyig idegen nyelvű szavak utánzásai. Szigetvári Iván, az idézett MNy.-beli cikkben a *rossz-seb* ezredet is ide sorolja ugyan (a világháborúban így nevezték a kaposvári ezredet, célzással a «rossz-seb»-et emlegető somogyi káromkodásra), de nem hiszem, hogy e példa idevág. A *rossz seb* nem is elnevezésmód volt, hanem *idézet*, mert a somogyi bakát senki sem nevezte *rossz sebnek*. Egyelőre tehát a magyar nyelv szókincsén belül nem ismerünk olyan szóutánzást, amilyen a francia szókincsén belül az ugyancsak Szigetvári idézte *matuvu* (a franciák a színészeket gúnyolják evvel a névvel, mert mindenkire azzal a kérdéssel csapnak le: *m'as-tu vu?*). Mégis ép a francia példa arra int, hogy ne hamarkodjunk el a következtetést. A jelenlegi példaállomány alapján még csak valószínűnek látszik, de nem biztosnak, hogy minden szóutánzásunkban benne dereng valami abból a kezdetleges nyelvtudatból, az idegen nyelvnek abból a lenézéséből, amelyben a *βάρβαρος* szó fogantatott.

DÉLCEG.

Írta : Fokos Dávid.

Legkifejezőbb szavaink közé tartozik és a költői nyelvnek is kedvelt szava a *délceg*. Lacfi Endre is «délcegen megüli sárga paripáját», azaz 'katonásan, büszkén, egyenes tartással' (Lehr, Toldi-magyarázat 23). De rendszerint a paripáról halljuk, hogy *délceg*. A közmondás szerint is «délceg csikóból válik a jó paripa» (Lehr uo.) Mai általános jelentése szerint «mondatik... lóról, mely büszkén hordozza urát, melyet nem mindenki bír zabolán tartani; különbözik a *szilaj*-tól, mert a *szilaj* vad, s általán féket nem szenvedő, de a *délceg* csak mintegy játékból, pajkosságból hánykolódik, mint a kitanult úri s katonai paripák tenni szoktak» (CzF.), de mondják olyan emberről is, «kinek járása, kelése, magaviselete bizonyos büszkeséget, erejét, önérzetét mutatja» (uo.).

A *délceg*nek a régiségből és a mai nyelvhasználatból egyaránt kimutatható 'szilaj, féktelen, pajkos, vad természetű, büszkén hánykolódó, makacs, engedetlen (lóról, majd emberről is)' jelentése mellett (l. EtSz. 1305. l.) azonban régen 'equaria; das Gestüte (armentum; Herde)' jelentése is volt; 1498-ban egy *Delczeg-thaneytho*-ról olvasunk (OklSz.; jelentése 'Pferdedressierer' Nagy Gyula Nyr. 6:36), egy 1597. évi intézkedés pedig arról szól, hogy «myndenyktewl egy egy garast» fizessenek, «mykor deczegeth (más oklevél szerint: *ménest*) *haytanak*» (OklSz.; l. még NySz., Nyr. 17:321, EtSz.); a mai népnyelvből is idézi Lehr ezt a kifejezést: «kifogták a délcegből» = a ménesből (Toldi 23).

Délceg szavunkat sokféleképp magyarázták. Kapcsolatba hozták a *deli* meg a *dölyfös* szóval (l. CzF.), idegenből is próbálták származtatni (l. EtSz.), de mind e kísérletek után az EtSz. kénytelen megállapítani, hogy a *délceg* szó «eredete ismeretlen»; a szó különféle jelentései alapján azonban arra következtet az EtSz., hogy a *délceg* «első jelentése m é n e s s talán m é n e s b e l i f i a s t a l l ó is (vö. Nyr. 6:36, 43:39); a *délceglő* összetételből tapadás-sal *délceg* 'szilaj' stb.».

Amikor tehát a *délceg* eredetét kutatjuk, a szónak itt megállapított jelentéséből kell kiindulnunk, ill. abból, hogy a *délceg* szót először lóval kapcsolatban használták. Emellett szól MA.-nek ez az adata is: *délcégi* 'armentalis' (l. NySz.).

A *délceg* szó *é*-je eredetileg is zárt *é* (l. EtSz.) és ez figyelmünket *dél* 'meridies, Mittag; regio australis, Süd' szavunkra irányítja, amelynek *é*-je tudvalevőleg szintén eredetileg is zárt (l. EtSz.). E *dél* szavunknak legrégibb bibliafordításunkban egy olyan összetétele fordul elő, amely alakilag nagyon közel áll a *délceg* szóhoz. A BécsiK. 161. lapján t. i. ezt olvassuk: *es megbatorodic delzègi kiral* 'et confortabitur rex austri'; *es delzègi kiralnenac leaña iö ezfèknèc kiralahoz* 'filiaque regis austri venit ad regem aquilonis'; a 162. lapon ezt látjuk: *sokan tamadnac delzèg kirala èllèn* 'multi consurgent adversus regem austri'; *delzègnèc kariay* 'brachia

austri'. Ugyane kódexünk 237. lapjáról való ez az idézet: *delzègnèc varosit* 'civitates austri'. Ezt a kifejezést a Müncheneri kódexben is megtaláljuk a 137. lapon: *delzegi kiralne felkel itéletben e nemzet-nec ferfiauial* 'regina Austri surget in iudicio cum viris generationis hujus'. (Károlyinál: a déli király, a déli király leánya, a déli király ellen, dëlnek seregei, a Délnek királynéasszonya.)

Mindkét kódexünk a *délszeg*, *délszegi* szó második szótagjában következően nyílt *e-t* ír; így tehát ez a *szeg* alig azonosítható az 'angulus' jelentésű *szæg* szóval, amelyre a *délszeg* jelentése alapján gondolhatnánk (vö. *a' varosnac zegebe* 'in vicis civitatis' MünchK. 145, *utac zegen aluan* 'in angulis platearum stantes' uo. 23; Károlyinál: *a város... szorosaira, az utcák szegeletein fenállva*). De meg tudjuk magyarázni a nyílt *e-t*, ha arra gondolunk, hogy az *észak*, *éjszak* 'aquilo, Nord' szónak van ugyancsak a *szak* szóval összetett párja is, a *délszak* szó. Erről ugyan azt tartják, hogy nyelvjújtási szó; a Nyelvjújtási Szótár szerint 1784-ben fordul elő először Baróti Szabó Dávidnál az *éjszak* mintájára alkotott *délszak* és a *délszaki* (*szél*). (L. még Simai Nyr. 33:273.) Simonyi is azt írja, hogy «később *délszak*-ot is csináltak» (A magyar nyelv² 177; l. még EtSz. 1304). Pedig a *délszak* szó, amely idővel felesésbe ment, elavult, a régiségben is megvolt. A NySz. a *dél* szó alatt a következő mondatot idézi Keresszegi H. Istvánnak A ker. hit ágazatiról való prédikációk tárháza c., 1640-ben megjelent munkájából: *megutálta-e délszak, kívánnya észak*.

A *délszak* szóból illeszkedéssel **délszek*, ebből pedig *délszeg* lett azzal a gyakori *k > g* változással, amelyet pl. *ütleg*, *szúnyog*, *hörcsög* stb. szavainkban is látunk (l. Szinnyei NyH. * 89, Melich MNy. 12:213, Trócsányi MNy. 12:286). (Érdekes, hogy a *szak* szó maga is előfordul a szó végén *g*-vel írva: *erőszag* l. NySz. 3:22.) A *délszeg királya* tehát a. m. a dél, a délszak királya, a *délszegi király* pedig a. m. a déli, délszaki király.

Vegyük most figyelembe, hogy legtüzesebb, legdélcegebb paripáinkat délről hozták az országba (a középkorban híresek voltak a mór lovak, az olasz és spanyol csődörök és természetesen az arabs lovak; l. Jäger—Reichenow: Handwörterbuch der Zoologie).¹ Így mingyárt érhetőnek fogjuk találni, hogy ezeket a lovakat déli vagy délvidéki lovaknak, azaz *délszaki* lovaknak nevezték el ugyanolyan észjárással, mint ahogyan ma délszaki növényekről,

¹ Idézem itt Hankó Béla egy. tanár úr levélbeli szíves közlését is: «A nápolyi hadjáratok alatt bőven volt alkalmunk a magyarságnak arra is, hogy kidúlt lovaik helyébe olasz lovakat szerezzünk, melyek e korban kétségtelenül berbervérű lovak, ill. őspanyol vérrrel nemesített lovak voltak... de egyetlenegy határozott olyan adatot sem ismerek, melyből a behozott lovak itthoni továbbtenyésztésére lehetne következtetni. Az ország lóanyagát a maga egészében semmiesetre sem formálta át ez az idegen vér, ez csak a török megszállás idejében következett be a nagyszámú török-arabsvérű lovak hatására.» — *Délceg* szavunkra tudvalevőleg már a 14. századból van adatunk.

déligyümölcsről beszélünk. A *délszegi* ló 'délzaki ló' tehát a nemes, tüzes, *délceg* paripát jelentette.

Térjünk most vissza *délcég* szavunkhoz. A második szótag magánhangzója néha nyílt *e*, de rendszerint zárt *ë* (l. EtSz.). A zártságot azonban az is okozhatta, hogy (mikor a most tárgyalt *délszegi* szónak a *szak* szóval való kapcsolata teljesen elhomályosult) az összetétel második tagját a fentemlített *szég* szóval hozzátarták összefüggésbe (vö. *ez velagnac negy zegere* NySz.). E **délszegi*-ből fejlődött *délcég* szavunk. Ami az *-i* melléknévképző elmaradását az összetett melléknévi jelzőben (**délszegi ló*) illeti, elegendő, ha a **délszeg*-hez alakilag oly közel álló *félszeg* szavunkra utalunk (*félszeg vélekedés* NySz.; épígy *félkéz-kosár* MTsz.; *épkézláb ember, narancs szín tafota*; l. Kertész MNy. 10:65, Klemm MNy. 18:13 stb.; vö. még *magyary meelföld* Erdy K., *olaszi ravaszság* NySz. 2:665). Az *lsz > lc* (*ltsz*) fejlődés ugyanaz a hangtani jelenség, amelyet a *hallszik > nyelvj. halcik, fals > népi. nyelv. falcs* esetében is megfigyelhetünk (vö. Horger: Általános fonetika 139; rokon vele az *rsz > rc* változás *orca, karcól, Karcag* stb. szavainkban, l. Horger MNy. 22:22, 345 stb., továbbá — és erre Horger egy. tanár úr volt szíves figyelmemet felhívni — az *n* és *sz*, *s* között fejlődött járulékos *t*, pl. *voncol, kíváncsi* stb.).

A *délceg, délcég* alakból könnyen megmagyarázódnak a szó alakváltozatai (l. EtSz.): *döltzeg, déceg, dílcég, dérceg, ?delceg, ?deceg*, míg a *dészeg, dészég a délszeg, délszég* alakból fejlődött.

Ami Heltai *döltzeg* szavának a *délceg < *délceg*-hez való viszonyát illeti, arra nézve vö. (nem *ő-ző* területen is) *félhő > fölhő, sindél > *sindöl > sindő, kittél > kittöly* (Horger MNy. 22:323, stb.); *déceg-, dészeg*-ben kiesett az *l*, mint a következő alakokban: *fél-szakra > fészakra* MTsz., *cserélsz > cserész, pálcikó > pácikó* MTsz. (l. Horger A magy. nyelvjárások 115, 46). Az *isző dílceg* nem szorul magyarázatra; a *dérceg* alak is könnyen érthető, vö. *falc > farc, falcs > farcs, félszeg > ferszeg, belső > berső, külső > kürső* (l. MTsz. és Melich MNy. 22:1), *piac > piarc* MTsz. A nem teljesen hiteles nyelvjárási *delceg, deceg* alakokra nézve vö. a *del-est* szót (MTsz. és EtSz.), továbbá a *belső > besü, külső > küsü* (MTsz.) alakokat.

Délcég szavunk tehát eredetileg a. m. *délszaki* 'délvidéki'; *délzaki* paripának nevezték el a délről származó tüzes, szilaj paripát, a *délceg* lovat. A *délceg ló* kapcsolatban alakult ki a szó mai jelentése, másfelől a *délceg ménes* kapcsolatból lett tapadás útján *délceg* a ménesnek (és — ha helyes CzF. megállapítása, hogy «a régiéknél jelentett ménesbeli lovat», l. még EtSz. — a ménesbeli lónak) a neve. (MA. *délcégi* szava már a 'ménes' jelentésű *délceg* továbbképzése.) A szó mai alakja és alakváltozatai a *délszaki > délszegi > *délzégi* alakokra mennek vissza.

És mintha később is megérezte volna Csúzy Zsigmond a *délcég* szó eredeti jelentését, az *észak* ellentétét, mikor ezt írta: *Az északot választotta magának, hogy egész világnak délcegül gerjedező hévségét meg-enyhítené* (l. Nyr. 38:258).

RÉGI ÉS NÉPIES NÖVÉNYNEVEK.

Írta: Beke Ödön.

Bergő burján. A csíkmegyei Gyimesen a kosborfajok (Orchis) neve ez. A kosbornak két gömbölyű vagy hosszukás gumója van, melyet az állatok heréihez hasonlítanak s eszerint nevezik így. Így Szikszai Fabriciusnál (1590) az Orchis — *Vitez fü, uag', agar mony*. A Herbolarium c. régi természetrajzi mű 18. sz.-i bejegyzései közt is *Agar-fü, Agar mony*, ugyanitt 17. sz.-i írással Satirion — *Rokamon'* (MNy. 11:134.) Jávorka szerint *ebmonyfü* neve is volt, de a forrást nem említi. Hasonló nevei más európai nyelvekben is vannak, mint a német *Fuchshode, Fuchshödlein, Bockshoden, Bockshödlein, Bocksbeutel, Bocksgeilen* (Grimm), francia *testicule de chien*, s görög *orchis* neve is tkp. herét jelent. Veszelszki azt írja a gumókról: « a gyökere kettős tökforma, egyik fris, a' másik pedig meghervadt forma. A' kettős gyökérnek kettős a' haszna: mert a' frissel élünk, hogy a' férjfiúság megerősödjön; a' hervadtal pedig ad coercendam libidinem, hogy a' bujaságot el-óltsuk magunkban » (1798, 330. l.). A nép ma is hisz ebben, s a gyimesiek is « két csoportot különböztetnek meg: az ujjas gumójú a fehér népé, a gömbölyű gumós a legényeké. A megfelelő gumókat élvezve 'elfogja őket a bolondság'. A marhának is adják, hogy megüzödjék » (Nyr. 28:142). A *bergő burján* név mindjárt világos lesz előttünk, ha tudjuk, hogy a Székelyföldön *bereg, bérég, berreg, berrég, börrög* azt jelenti 'párosodik (juh)', *bérget* 'beregтет (coire facio)' MTsz. Szikszai Fabricius idézi már a Satyrion, Orchis *Nösző fü* nevét, amely a Herbolarium 17. (*Nösző fü*) és 18. sz.-i (*Nösző Fü*) bejegyzései közt is szerepel, ugyanitt 18. sz.-i írással *Ember Erő fü* neve is föl van jegyezve, melyet Benkő is ismer (*Ember-erő* 421).

Sok gondot adott a növény legelső nevének, a Calepinusnál (1585) előforduló *kosbor*-nak, a magyarázata. Egy botanikus szerint a *kosbor* a *kos-borék (-burok)* rövidítése, s jelentése 'koshere' (MNy. 2:218). Természetesen Calepinus magyarázója még nem ismerte Helmečzy és Bugát szócsonkító módszerét, de az a magyarázat sem jöhet tekintetbe, hogy a *kosbor* a. m. *kosbőr* (a M. Gyógyszerésztud. Társ. Ért. 1934, 484), s ha ilyen alak valóban található MA és PP szótáraiban, akkor az csak sajtóhiba lehet.¹ A *borék, burok* a *borít, borul* igék családjába tartozik, s a *börhöz* velük együtt semmi köze. A *kosbor* 'kostök, koshere' értelmezése már CzF-ben olvasható, de van itt szerencsésebb magyarázat is: «Ezen növényfajokat véringperlőknek tartják, honnan azt vélhetnők, hogy itt a szeszes (ingerlő) italt jelentő *bor* a második alkatrészt, s annyit tenne, mint *kost* (hím állatot) nemzésre ingerlő.» A *kosbor* a népnyelvben nem ismeretes, valószínű tehát, hogy Calepinus magyarázójának alkotása. A későbbiek tőle vették át, a Herbolarium 18. sz.-i bejegyzője is (*Kosbor Fü*) A Tsalholci—Bihari-féle Index vocabulorum (1647) *koszboly* adata époly hibás alak, mint az említett *kosbőr*, s éppen e hibás változatok bizonyítják, hogy a *kosbor* sohasem volt élő, tehát érthető szo. A *kosmony* szó Calepinus

¹ Utolag megállapítottam, hogy *kosbőr* MA 1621-i kiadásában szerepel először a *nöszőfü* címszó alatt. Az 1604- és 1611-i kiadásban itt *kosbőr* van.

korában is így hangzott (vö. *Kosmonyból czinalt erszény*: Suffiscus MA), ha ezt akarta volna a kosbor szerzője mondani, ezt a szót használta volna (vö. német *Bockshoden*).

Fajtlinka, fácsinka, gyócsinka. A Magyar Fűvészkönyv (1807) a *Cheiranthus cheiri*-nek *Fajtlinka-ibolya* nevet adta, de a zárójelbe tett *fajtlinka* név arra vall, hogy Diószegiék ezt egy régibb műből vették. Az Orvosi Fűvészkönyv (1813) Igazító Laistroma is felsorolja a «növények régi, és Népközt forgó Magyar nevezetei» között. Márton J. szótárának 1807- és 1811-i kiadásában *fajlinka* változatot idéz. CzF szerint ez a német *Veilchen* átvétele. Ez nyilván eredetibb, mint a *fajtlinka*, melynek *t*-je analógiás betoldás. Hangtanilag a *fajlinka* úgy magyarázható, hogy a *Veilchen* *ch*-ja a mássalhangzótorlódás miatt kiesett, így lett **fajlën*, majd **fajlin* alak, illetve **fajlënka*, *fajlinka*, mert azt nem lehet eldönteni, hogy a *ch* kiesése a magyar *-ka* kicsinyítőképző fölvétele előtt vagy után történt-e. Eszerint a *fajtlinka*, *fajlinka* azonos az illatos ibolya (*Viola odorata*) hétfalusi (Brassó m.) *fácsinka* nevével (Nyr. 21:478), melynek Horger *fálcsinka* változatát jegyezte föl (32:309), s ez szintén a német *Veilchen* braszói szász hangalakjának átvétele a magyar *-ka* kicsinyítőképzővel.² Nyilván ezek változata a *Cheiranthus cheiri* *fajlinka* neve is, mely Jávorka Magyar Flórájában szerepel a forrás megadása nélkül. Ehhez azonban addig nem szólhatunk hozzá, míg nem tudjuk, hogy ez népi adat-e, s hol jegyezték föl. Ugyancsak hétfalusi csángó szó a kikeleti hóvirág (*Galanthus nivalis*) *gyolcsinka* (Nyr. 5:330, 16:478), *gyólcsinka* (21:478) neve, melyet Horger szerint *gyócsinká*-nak is ejtenek. Azonban azt a nézetet már nem fogadhatom el, hogy ez is a német *Veilchen* átvétele, s a *gy* az *f*-ből népetimológia folytán keletkezett, mert a *gyólcsinka* olyan fehér, mint a *gyolcs*. Brassó m. Tatrongon nemcsak a hóvirágot, hanem a tavaszi tözikét (*Leucojum vernum*) is *gyócsvirág*-nak hívják (Nyr. 37:376). A *gyócsvirág* valóban keletkezhett elvonással és népetimológiával a *gyócsinkából*, azonban a kikeleti hóvirág erdővidéki *gyócsé* (Nyr. 8:142) neve magyarázatlan marad. Megfejtí azonban az egész családot Benkő adata, mely szerint e virág román neve *Gyiótsěj*, *Giotsél* (Molnár, M. Könyvh. 2:414), Tiktinnél *ghïocel*, pl. *cei* 'Schneeglöckchen, -tröpfchen (*Galanthus nivalis*, *Leucojum vernum*)' s így szavunk nem német, hanem román eredetű.

Kányafa. Benkő szerint a *Kányafa* és a *Gányafa* a *Viburnum opulus* (1783, Molnár MKönyvh. 1:352, vö. még 401, *Genista purgans* a.), s megjegyzi, hogy Pápai Páriz (s hozzátehetjük: Molnár A.) ezeket *Genista*-nak értelmezi, a latin-magyar szótárban azonban a *Genista Szamár tövis*, *Iglitze*. A *genista* azonban már Calepinusnál *Ganya fa bokor* (1585). MA és PP magyar-latin szótárába nyilván innen került az előbbi értelmezés, a második pedig kétségtávol Szikszai Fabriciusból, ahol *Genista*, *genistella* — *Iglicze*, *auagy*, *szamár töuisk* (1590). Már most az a kérdés, hiteles-e az első értelmezés. Egy ösnyomtatvány 16. sz. elejéről való bejegyzései közt

² Rozsnyón a *folhenka* 'teljes viola' (Nyr. 8:564, újabb följegyzés szerint *falhenka* 'ibolya' 33:222), s ez végeredményben szintén a német *Veilchen* kicsinyítőképzés alakja, a magyarba azonban kétségtávol a tótól jött.

olvassuk: De genestra — *Rekethyeffja al(io)s y zalagh galnaffa* (MNY. 21:142). A genestra és genista azonos egymással, s a Genista mai tudományos magyar neve is *rekettye*. (Az *y zalagh* kétségtől *iszalag*.) Baldi 1583-ból való magyar-olasz szótárkájában a 792. sz. a. levő *Ganyefa* (?) ginestra is *gányafá*-nak olvasandó. (Ért. a nyelv- és széptud. I. 9.) Azonban PP latin-magyar szótárában a Viburnum jelentésű *Gálna* is megvan: *Corymbus: Minden fürtös gyümölcs, mint a Gálna, vagy Ostormén-fánt terem*. A *gálna-fa* a Viburnum opulus, az *ostormén-fa* a Viburnum lantana. Brassó m. Tatrában a *kálnofa* ma is a Viburnum opulus (Nyr. 37:376), Vas m.-ben *génye-fa* (Nyr. 29:540). A györmegyei Véneken *gányo* «V. officinale» (NyF. 38:33), Ásványon *gánya* «vadlabdarózsa (V. lantana)» (Nyr. 40:283), Szatmár m. Egriben pedig *gánna* egy piros bogyt termő növény (37:95). A Kolozsvári Glosszák 1577 táján keletkezett részében *kalna* értelmezése egyszerűen ramus (NyF. 45:37), s a Brassó m. Hétfaluból is van egy *kálna* «bokor (?)» adatunk (MNYelvész. 5:347). Szikszai Fabriciusnál a Ribes — *Galna* (a ribes tkp. ribiszke). A nagyküüllőmegyei Nagykapuson a *gálna* kecskerágó (Nyr. 29:479). Ez bizonyára az Evonymus europaeus, azonban régen a Vitex agnus castus is kecskerágónak hívták, s a Herbolarium c. régi természetrajzi műben Agnuscatus alatt 17. századi írással *keczkerago fa*, a 16. sz. első feléből való írással pedig *galyna fa* van bejegyezve (MNY. 11:132). Dorstenius Botaniconjának bejegyzései közt hibásan van írva az Agnus castus alatt: *ghaluafa*, *golvaafa* (16. sz.), *gvlwafa* (17. sz. Toldy F. Ujabb adal. a régebb m. irtörthez, 1871). Jávorka Magyar Flórája szerint a régi irodalomban (hol?) a Sorbus aucuparia (madár- v. veresberkenye) egyik régi neve szintén *gálnafa*. Szikszai Fabriciusnál a Pulmonaria pepanum — *Galna fü*, *vag' tüdő fü*. Csapónál *Gálna-fü* Consoligo, Helleborus foetidus, Lauskraut, Benkő e név hitelességében kételkedik s csak zárójelben közli *Büdös Paponya* mellett (MKönyvh. 1:383). Jávorka a fekete csucor (Solanum nigrum) népies *kányabogyó* nevét közli (hely nélkül). A MTsz szerint ez a kányafa (Viburnum opulus) bogója. Az ebszőlő csucor (Solanum dulcamara) neve Nógrád m. Ipolyitkén *kalina* (Nyr. 3:543), Jászberényben *kalinka* (Nyr. 29:19), Heves m.-ben *kalyinka* (1840, MTsz.). Bizonyára ugyanez a növény a *kalinkó-fü* («ez a sövények mellett terem, gyümöltse veres és keserű», egy 1808-ban Vácott megjelent könyvben, Nyr. 9:515). Jávorka szerint a Viburnum opulusnak is volt régen *kalinkafa* neve. Mindezek a növénynevek a szláv *kalina*, *kalinka* átvételei, melyek szintén egész sereg növénynek a nevei (Viburnum opulus, Sorbus aucuparia, Sambucus racemosa, Ligustrum vulgare, stb. Miklosich, Berneker). Az említett Herbolarium bejegyzései közt a Saxifraga alatt találjuk *gym fa* (15—16. sz. határáról), *galya fa* (16. sz. első fele), *körönto fu* (17. sz.) (MNY. 11:134). Valószínűleg a *galya fa* is íráshiba **galyna fa* helyett.

Kassai rózsa. A mexikói eredetű kis büdöskét (Tagetes patulus) a nép sok helyen *kassai rózsa*-nak hívja. Eredeti alakjára csak egy adatot közöl a MTsz s annak sincs megadva följegyzési helye, eltorzított alakban azonban nagy területen ismeretes. Így Kecskeméten *karsai-rózsa*, a Csallóközben Dunaszerdahely vidékén *karcsai-rózsa* (MTsz), a Szigetközben *karcsai* v. *karcsé rózsa* (NyF. 38:33), Szegeden *kajsai-rózsa* (MTsz) nevét jegyezték.

ték föl. Borbás szerint Badacsonyan a *Petunia* neve *kajcsai rózsza* (Földr. Közl. 22:59), másutt meg a *Zinnia* (katona-rózsza, Pallas L.). A sok eltorzított változat arra vall, hogy a nép nem maga nevezte el a virágot, hanem a felsőbb osztályok elnevezését fogadta el. A virágnak e neve szép multra tekinthet vissza irodalmunkban. Megvan Csapónál (1775): *Büdös szeg-fü, Török szeg-fü, Bársony-virág, Büdöske, Orosz virág, Sárga Rosa, Kassai rosa*. *Cariophyllus indicus, Flos affricanus, seu Tunetanus: Tagetes maximus rectus* (252). A *kassai rózsza* után Csapó zárójelben odateszi: «de más az», jegyzetben azonban azt írja: «Ezen fünek nagyobb nemét *Kassai rośa*-nak nevezik némellyek; A' kisebbiket pedig *Büdöskének* hívják.» Azonban már Molnár Albertnél is (1604): *Sarga rosa, Cassai rosa, Cariophyllum Indicum*. Szikszai Fabriciusnál a *Cariophyllum Indicum majus* — *Sarga rosa* (1590). Benkő a *Tagetes erecta Kassai Ró'sa* nevét csak zárójelben közli (1783, Molnár J., MKönyvh. 1:417), tehát kételkedik hitelességében, vagy legalább is nem tartja elterjedtnek; szerinte helyesen az *Agrostemma coronaria* neve (369). Veszelszki már azonosítja ezt a *Lychnis coronaria*-val (bársonyos szunyogvirág), ahogy ma is nevezik. Azonban ebben a jelentésben is idézi már Molnár A.: *Kassai rosa, Lychnis*. Azonban e név mégsem az ő alkotása, mint föltették, mert megvan már a Kolozsvári Glosszák 1577 táján keletkezett bejegyzései közt: *kassai rosa: assirium* (NyF. 45:47). Hogy itt milyen virágnak a neve, azt egyelőre nem tudtam megállapítani és továbbra is homályban marad a név eredete.

Lomb. E ma már általánosan használt szó a nyelvújítás idején került az irodalmi nyelvbe, még pedig Csokonai útján. Ő a Pápai Páriz szótár Bod-féle kiadásában (1767) találta meg szavunkat amely úgy látszik, eredetileg székely tájszó volt. PP első kiadásában elő se fordul, s ott a latin-magyar részben *Frons, dis: Zöld-ág, Levelesség*.³ Sokkal régibb adatot találunk azonban a Kolozsvári Glosszák 1577 táján keletkezett részében, ahol a *lomb* vel *olto agg: talea* (NyF. 45:41). A glosszáknak ez a része a háromszékmegyei Ajtai Máté és Bölöni Fülöp műve, akik, mint erre már Pálfi Márton rámutatott, a nyelvjárásnak sok érdekes szavát iktatták be a glosszák közé. Ilyen pl. a *pinty* madárnév *bincs* változata: *bincz'*: *quiscula, bincz'*: *frin/g/illa, est quaedam avis quae frigore cantat, ein Rotbrustlin* (ua. 22).

Málé. E szónak román eredetére már Edelsbacher rámutatott (NyK. 12:105), s bár Szinnyei kétségeket támaszt ezzel szemben (Nyr. 23:352), Gombocz (MNY. 1:257) és Simonyi (Nyr. 42:191) nem kételkednek, hogy a magyar *málé* a kukoricát és kölest jelentő román *mălaiu* átvétele. Az kétségtelen, hogy a román szó eredeti jelentése 'köles' volt, de a kukorica

³ A *levelesség* sajtóhiba *leveles ág* helyett, mint ez a magyar-latin részből, s MA szótárából kiderül (*Frons a.*). Az -s képzős *lombos* megvan már PP 1708-i kiadásának latin-magyar részében: *Ramulosus: Sok ágú, Lombos. Comae sylvarum: Az erdőnek lombos ágai*. A NySz. szintén a Bod-féle kiadásból idézi, bár ez is megvan már az 1708-iban: *Amphimalum, Amphimallus: Mind két felől lombos lasnak, Két szer gerezna*. Ez az adat azonban a *lompos* 'villosus, zottig' címszó alá való, melynek *lombos* változatára a NySz. is idéz adatot Matkóból és Miskolcziból. Végeredményben azonban a *lombos* és *lompos*, a *lomb* és *lomp* azonosak (vö. Nyr. 62:47).

latin neve is először 'miliun Indicum', vagyis '(nyugat)-indiai köles' volt. Így találjuk már a Kolozsvári Glosszák 1577 táján keletkezett részében: *török búza*: miliun indicum (NyF. 45:23). Szikszai Fabriciusnál (1590) is: Miliun Indicum, Miliun Asiaticum, Frumentum turcicu(m). Azonban a magyarba is bizonyára köles jelentéssel jött át a *málé*, s erre nemcsak a MA és PP szótáraiban előforduló *Málé*, Placenta miliaria bizonyíték, amire már Gombocz is rámutatott, hanem a Brassói latin-magyar szótártörödédek, ahol együtt van: *köles... Malé* — miliun... mileus et milimus.

Nyír, nyírfa. Budenz MUSz-ában a nyír fanevet a vogul *n'ir*, zürjén *n'ör*, votják *n'ör*, *n'ür* 'fiatal hajtás, vessző' szavakkal egyeztetette, s eszerint a *nyírfa* tkp. annyi, mint 'vesszőfa'. Budenz még nem ismerte azokat a népnyelvi adatokat, amelyek szerint az eredeti jelentés a magyarból is kimutatható: *A' szöllő-vesszőnek Tavaszi nyírja*, azaz, Tsírja, vagy Tsi-rája, a'vagy jövése, bimbója: Germen Vitis tempore verno Pécs (Kassai, 1833—36, 3:448); *nád nyírja* 'nád töve' (Fertő mell. MTsz); *akácfa-nyírjas* 'az akácnak vékony vadhajtása' (Szabolcs m., Kótaj, Nyr. 54:128); *még-nyiréz* 'megvesszőz' (Székelyföld MTsz.). A sopronmegyei Mesterházy Péternek a 17. század második feléből való jegyzőkönyvében régi adatot is találunk erre a jelentésre: a mikor az lo megh akar vemheznyi. Kös egy *nyírfa nyirt* [alatta kihúzza: galt] és ves az ló lábáro had vemhezzi meg benne... az az *nyirt* [alatta kihúzza: galt] az mellyben az lo megh vemhezet, tegyed az pohárban és állasd az mihek elejbe[n] had mennyenek ki rajta, soha miheidet el ne[m] vihetik (Nyr. 34:511). Munkácsi (Ethnogr. 4:283, NyK. 47:457), egy 'vizenyős, mocsaras rét' jelentésű *nyír* szóval azonosítja a *nyírfa* első tagját, azonban ilyen jelentésű *nyír*-t nem tudunk kimutatni. A *Nyírség*-et már MA 'Betuletum, regio in Hungaria'-nak értelmezi. Az OkISz *Nyrmezeu* 1282, *Nyrwapa* 1470, *Nyresmezeu* 1287, *Nyreswelg* 1340 adataiból nem lehet ilyen jelentést kiolvasni, a *nyirok*, *nyirkos* szónak pedig a *nyír*-ral való kapcsolata teljesen homályos, illetve nincs rá semmi bizonyíték. A *nyír* fanevet egyébként már CzF a *nyirok*-kal hozza kapcsolatba, «mivel igen sok nyírka, azaz: nedve, víze van». Nem tartom lehetetlennek, hogy a *nyirok*, *nyirkos* igei alapszavú származék, s a következő székely szavakkal függ össze: *nyiring*, *nyering*, 'eső utáni nyirkosság, síkosság (az úton)', *nyiringös* 'nyirkos (út)', *nyirángos* ua. (MTsz.).

Rukerc. Csokonai A számóca c. anakreóni dalában fordul elő a százszorszép (Bellis perennis) *rukerc* neve: Illatja rozmarinnak, Mézíze a fűgének, És a *rukerc* pirossa. Simonyi e szót a Csokonai fölélesztette régi szók közé sorozza, mert Csokonai Melius Herbariumára hivatkozik. Meliusnál azonban e növénynév nem fordul elő, s innen nem is vehette, mert maga írja: «Kár, hogy Herbariuma, amidőn ezeket írom, kezemhez nem kerülhet!» (Harsányi—Gulyás-féle kiadás I. 206). A *rukerc* föllevenítése nem is az ő érdeme, hanem Földié, aki Rövid kritika és rajzolat a' magyar fűvésztudományról (1793) c. munkájában idézi Pécsi Lukács Keresztyén szűzeknek tisztességes koszorúja c. 1591-ben megjelent művéből, s itt valóban megtaláljuk: *Rvkercz* (134, 23a). Csokonai tehát a szót Földitől vette. A NySzban nem szerepel a *rukerc*. A somogymegyei Marcaliban a százszorszép neve *ikrice* (Nyr. 42:415, 43:87). Újabb értesülésem szerint Két-

helyen és Kaposvárt is. Az *ikrice* és a *rukerc* összefüggése valószínű, de homályos.

Sárvirág. A Schlägli-Szójegyzékben a 913. szó: *tima* — *sar virag*. Afelől nem lehet kétség, hogy ez 'sárvirág', azaz 'sárga virág'. Diefenbachnál *thyma*, *tima kle*, azaz Klee, lóhere. Torkos Taxa pharmaceuticájában (1745) *sárga lóhere* *melilotus flavus*, vagyis a *Melilotus officinalis*, melyet régen *sárkerep*-nek, *nagy lóheré*-nek neveztek.⁴ A Casanate-glosszák közt szintén előfordul a *sarvirag* (MNy. 1:253) jelentés nélkül, valószínűleg ez is a *Melilotus officinalis*. Földi Rövid Krit.-jában (1793) a *sárvirág* a *Caltha palustris* (mocsári gólyahir, 36. l.). Kalmár László egyetemi magántanár szives értesítése szerint a veszprémmegyei Adorjánházán ma is *sárvirág* és *zsibavirág*, Nógrád m.-ben pedig *sárvirág* (Nyr. 4:71). Cegléden a *sárvirág* *Taraxacum officinale* (MTsz.).

Szaragógia. Benedek Elek följegyzése szerint az Erdővidéken a szaragógia csipkebogyó, vagyis a vadrózsa termése (Nyr 9:235), más adat szerint azonban Udvarhelyszékben maga a vadrózsa (5:125). A MTsz szerint Csík megyében is használják, de mivel ott csak csipkebogyó értelmezés van, nem lehet tudni, hogy ott a bokrot jelenti-e, vagy csak a termését. Benkő szerint azonban a galagonyafa (*Crataegus oxyacantha*) neve *Szaragógia* (1783, Molnár J., MKönyvh. 1:373). Benkőt igazolja a Kolozsvári Glosszák 1577 táján keletkezett bejegyzése: *zaragonia* vagy *zarahonia* (?) *ramnus*, *est genus spinarum*, *hagedorn* (NyF 45:49). A *Hagedorn* valóban a galagonya. A KolGl. ez a része a háromszékmegyei Ajtai Máté és Bölöni Fülöp műve. Az ő korukban a szó nyilván *szaragónya*-nak hangzott, tehát ugyanazzal a hangváltozással van dolgunk, mint a *mogyoró* szóban, itt is *monjaro hagjma*: *porrus* (uo. 32).

Szárcsagyökér. Ez az orvosság a lilomfélék nemébe tartozó *Smilax* Tourn. gyökere, mely *sarsaparilla* v. *sassaparilla* néven kerül a kereskedelembe. Magának a növénynek 200 faja főképp forróövi, de van több az övön kívül is, így Kelet-Ázsiában, Észak-Amerikában és a Földközi tenger környékén. (Révai-lexikon). Magyarországon tehát nem terem. Ennek ellenére magyar hangzású neve már 1682-ben előfordul Bornemisza Anna patikaszerei közt (Történeti Lapok 1:319). A következő adat Pápai Páriz 1690-ben megjelent *Pax Corporis* c. orvosi munkájában található: *Salsaparillával* (melyet *szárcsa gyökér*nek is hívnak 58). *Salsaparillával* vagy *Sársa-gyökérrel* (282). Az utóbbi adat arra vall, hogy a magyar név népetimológia útján keletkezett a *Salsaparilla* első feléből, amit bizonyára *r*-rel is ejtettek, amint ezt Benkő bizonyítja: *Smilax: Sarsaparilla. Szártsa*, oláh *Szártse* (Molnár, Magyar Könyvház 2:430).⁵ Az orvosságneveknek a nép ajkán való megmagyarosítása egyáltalán nem ritkaság. Benkőnél a *Hedera humi repens* *Erdei Szártsa gyökér* (MKönyvh. 1:343, de 2:412: *Hedera Helix Erdei Szártsa*).

⁴ Kétségekivül ugyanaz a növény a Soproni Szójegyzék 208. sz. adata: *Organu(m)* — *sa(r) fiw*, melyet a Szójegyzék kiadója 'sárfű'-nek olvasott, de szerintem helyes olvasása 'sárfű'.

⁵ Cserei Mihály jegyzőkönyvében is van rá adat 1741-ből: Egy kötész *szárcsa gyökér* (Tört. Tár. 1903:558).

Kóssa Gyula Régi magyar gyógyszernevek című munkájában idézi a Potamogeton natans szárcsafű nevét. Ez Csapónál fordul elő legelőször 1775-ben Sártsa-fű alakban, azonban ez nem régi orvosságnév, mert Csapó maga kijelenti, hogy az elnevezés tőle származik.

Uszkuruc. A MTsz az Erdészeti Lapok egy közleményéből a Sorbus torminalis (barkócafa) *uckurucfa* nevét közli Borsod, Gömör, Kishont, Abaúj, Torna m.-ből, s ugyanitt a berkenye *uckuruc*. CzF szerint Abaúj s Torna m.-ben a berkenye neve *uszkurusz*. A MTsz. mindkét alakot más forrásból is megerősíti. Csokonai Kleiszt-fordításához (A tavasz, Har-sányi—Gulyás kiadás, I. 693) írt jegyzeteiben a Felföldön *uszkuruc* vad-berkenye, Sorbus aucuparia (madár- v. veresberkenye). Veszelszki (1798) szerint a tót vármegyékben *Uszkurutz-fa* Berkenye-fa, Suvöltin-Körtvély, Sorbus domestica (425. l.). Közli a fa tót neveit is: *Woskerusse*, *Skorucha*. Más forrásokban: *skoruch*, *skoruša*, *oskoruša*, *oskeruša*, *oškeruša*. A többi szláv nyelvben: cseh *skoruch*, *skoruše*, *skoruši(na)*, *oskeruch*, *oskeruše*, lengyel *skorusza*, kisorosz *skoruch*, *skorušina*, ószerb, szerb-horvát *oskoruša*, szlovén *skorš*, *oskorš*, *oskoruša*, *oskoruš*, bolgár *skoruša* 'Eberesche'. A magyar szó összefüggése nyilvánvaló a felsorolt szláv növénynevekkel, hangtani megfelelésük azonban még bővebb magyarázatra szorul. Valószínűnek tartom, hogy az átvétel **oszkorus*, **uszkurus* alakban történt, ebből asszimilációval *uszkurusz* lett s ebből fejlődött az *uckuruc* változat.⁶

Vitézvirág. Háromszék m.-ből közölték ezt a virágnevet így: «virág-növény neve (Rittersporn?)» (Nyr. 3:374) A német név helyes, mert valóban a szarkaláb (Consolida, régen Delphinium). Benkőnél (1783) a D. Ajacis nevei a következők: *Kerti Sarkantyú*, *Vitéz virág*, *Király virág*. *Garten-rittersporn*. Ezt a MTsz. nem idézi, de két adata is van a szarkaláb moldvai csángó *vityéz* nevére, amely Jávorka szerint a Consolida regalis. A háromszékmegyei Rétyen ez *sarkantyús fű*, a *sarkantyúvirág* az Antirrhinum majus (kerti oroszlánszáj, MNy. 4:33). Csikszentdomokoson azonban ez szintén a szarkaláb (Nyr. 32:328), s Nagybaconban is *sorkantyúvirág* (45:104). Már PP-nál (1708): *Sarkantyú virág*: Consolida regalis, Calcatrippa, és *Sarkantyú taréj fű*: Consolida regia.⁷ Egy 1706-ból származó bejegyzés szerint a *sarkantyúvirág* Saxifraga (MNy. 2:322), de ennek hitellessége kérdéses. PP-nál a *Sárga felfolyó sarkantyúvirág*: Nasturtium Indicum. Ez a Tropaeolum majus; Benkőnél Nagy Sárga Töltséres, Sárga fel-fútó, Spanyol Sarkantyú virág, Indiai torma, Király színű virág (361). Veszelszkinél (1798) *vitéz sarkantyú virág*, *Sárga szarka-láb*, *fára folyó-fű* (324), Diószegiéknél *sarkantyúka*. A népnyelv is így hívja: *sarkantyú* (Balaton mell. Fölldr. Közl. 2::73), *szórkonytyu virág* (Moldva, Bogdánfalva, MNy. 29:320). Legrégibb adat Lippay Posoni Kertjében (1664): *Nasturtium Indicum*, *Sárga szarkaláb*, *avagy vitézi sarkantyú* (l. 93).

⁶ *Uszkuruszfa* előfordul már a borsodmegyei Szendrő 1753-ból való jegyzőkönyvében (Oklsz. Pótlások közt).

⁷ Már Szikszai Fabriciusnál: Consolida regia, alii thalictron — *Szarka-lab*, *auag'*, *sarka(n)lyutaray*. Innen vette át MA.

TESTRÉSZNEVEK FINNUGOR-INDOGERMÁN ETIMOLÓGIÁI

Írta : Erdődi József.

A primitív ember térbeli tájékozódása önmagából indul ki és evolúciós folyamatán adott képességének és tapasztalásának együttműködésével fejlődik, majd kivetíti testének elhelyezkedés szerinti részeit a környező és megismerendő világra. Az ember önmagából indul ki, aztán tér át a környező világra, saját testének részei nyerne tehát elsősorban nevet a megismerés folyamatában; a tapasztalás hosszú során természetesen előbb a külső részek névadása jön, aztán a rejtett belső részeké. Az idők folyamán vallási (tabu) motivumok folytán elveszhetnek egyes testrészmegjelölések (ez okolja meg tán, hogy az indogermánban hat szót találunk a kéz megjelölésére), másutt a primitív ember az őt környékező világra vonatkozó jelölésgazdagsága fogyatkozik meg: részecskéket jelölő szavak veszendőbe mennek vagy jelentésük eltolódik.

A testrészek megnevezése ősi eredetű. Ebből az alapelvből kiindulva keresték a finnugor és indogermán nyelveket összehasonlító kutatók közös testrészneveket, ezeket hiányolták a bírálók. Eddig három szó rokonságát tudták bebizonyítani:

1. f. *suone* 'Sehne', észt *sõn* 'Ader, Sehne, Muskel' lp. *suona*, *suon* 'Sehne', md. *san* 'Ader, Sehne' E. *sän* id., cser. *šõn*, M. *šün* 'nervus', zürj. *sõn*, 'Nerv, Ader', *sõnõs* 'voll Adern, sehnig', votj. *sõn*, *sõñ*, 'Ader, Sehne', *sõnes* adj. osztj. I. *ton*, S. *län* 'Sehne' vog. *tän* id. m. *in* 'nervus', acc. *inat*. (BudMUSz 816. l.)

~ szkr. *snāva* 'Sehne, Muskel', zend *çna* 'Sehne' *çnav-ya* 'aus Sehnen bestehend', agsz. *sinu*, ang. *sinew*, ófn. *sēnawa*, *sēnwa* 'Sehne' (Fick Vgl. Wb. d. idg. Spr.¹ 192); r-es továbbképzések: zend *çnavare* 'Sehne' gr. *νεῦρον*, l. *nervus* id., gót *snorjon* 'Geflecht' ófn. *snuori* 'Schnur' (Fick 193). A tő **sei-* /*sai-* / *sī-*: ói. *syāti* 'bindet', litv. *sēju* 'binden', n formansszal: av. *hinu-* 'Band, Fessel' ófn. *sēnawa* (l. fent), ír *sin* 'Kette', lett *pasainis* 'Schnur' (Walde-Pokorny: Vgl. Wb. d. idg. Spr. II: 463.).²

2. m. *köldök* 'Mutterleib, Nabel' lp. *kiäldak*, *kiäld*, *keld* 'chorda, nervus', cser. *kelemde*, M. *kilemdä* 'Nabel' (Budenz 41 k.).

~ gót *kiltþei* 'Mutterleib', in-*killha* 'schwanger' óang. *cild* 'Kind', ósvéd *kuldar*, *kolder*, ódán *koll*, dán *kuld* 'Junge aus einem Wurf', óind *jatharam* (< **jallharam*) 'Bauch', *jartas*, *jartus*, 'vulva' (S. Feist: Etym. Wb. d. got. Spr. s. v. *kiltþei*).³

3. m. *húr* 'Darm, Saite', *hurka* 'Darm, Wurst', sam. J. *hurku*, *kurkku*, *hurkkū* 'Schnur, Strick, Schnur von Sehnen des Renntieres', *hurko* 'Strick' (Toivoinen FUF. XVIII: 190).

~ ói. *hira* 'Band' *hirā-* 'Ader', alb. *sors* 'Darm' gr. *χορδή* 'Darm, Saite, Wurst', lat. *haru-spex* 'Darmbeschauer d. h. Opferbeschauer', *hira* 'Leerdarm' plur. 'Eingeweide', ófn. *mittigarni* 'Eingeweidenfett' ósz. *midgarni* id. litv. *žarna* 'Darm' lett. *zarna* id. plur. 'Eingeweide' (idg. **gher-* 'Darm', Walde-Pokorny I. 604).⁴

Az *in* és *húr* szók belső testrészeket jelölnek, a *fejlődő* ismeretű ember szókinséhez tartoznak. A *köldök* szó azonban éppen az ember születésével összefüggő, a test külsején látható testrész; az ezt megjelölő szó elsődleges eredetű, ezen ario-altaji egyeztetésre tehát nagy súlyt kell vetnünk.

Ezen egyeztetések mellé állítjuk most a következőket:

4. m. *jonh* 'cor, inneres', *inh⁵*, *énh*, *joh* 'cor, viscera, hepar, iecur', *johafájó* 'hepatarius', *éh-johra* 'hungrigen Leibes', *juh* 'hepar' nyj. *gyuha*, *gyoha* 'Bauch', *ih*, *éh⁶* (acc. *ihot*, *éhot*) 'Bauch, (Hunger)', *ihas* 'durstig', v. ö. *szom-ju*, *szomjoh*, *szoméh⁷* id., *jós* < *Jonhos*, *Jonhus* személynév = 'haruspex'⁸ f. *jano* 'sities' *minun on jano* 'sitio' észt *janu*, *jano* 'Durst, Begierde, Appetit' *janu* 'dursten' (Budenz 151. l.). Budenz még ide csatolja az osztj. *sínka* 'nüchtern' szót: Munkácsi azonban az ugor **sänge* 'Durst, Luft' többől származtatja (m. *szag*; jelentéshez f. *ilma* 'Luft' m. *éber*, *émen*) Nyr. 12:442.

A *jonh* szó kódexeinkben 'mens, cor' fordítására szolgál,⁹ de előfordul 'Bauch' jelentésben is (Jordk. Jónás a *celhálnak éhában*; a népnyelvben is 'Magen, Bauch' az értelme (*teli van a gyuhája*, Dunántúl MNySzt, Nyr. 2:427.); a szegedvidéki népnél pedig 'zsiger, belső részek aprólékja, tüdő, máj, vese, szív, lép': CzF, Szily Nyr. 28:291. Legrégibbnek vélt jelentését Erdősinél láthatjuk: 'hepar, iecur' és Molnár Antalnál. *johafájó* 'hepatarius' (Budenz loc. cit.). Ezen 'máj' alapjelentésből keletkezett lokális áthelyeződés útján a 'lép, vese, cor' és az általános 'belső rész, zsiger, belek' jelentés. A cor és mens jelentés azonosítása a vallásos irodalom képfelfogásából következik: elhatározások és érzések színhelye a cor és mens, ezeket fordították le a kódexek szerzői a *jonh* szóval. Az első, szomszédságon alapuló jelentésfejlődéshez v. ö. lpF. *íalmbé* 'Mund', vog. *íelm* 'Zunge' (Budenz 412.); ófn. *hamma* 'Hinterschenkel' Kniekehle', óir *cnāim* 'Bein, Knochen' (Walde-Pokorny I:460.) gr. *στόμα* 'Mund', *στόμαχος* 'Kehle, Mündung, Magenmund, Magen'; kím. *safn* 'Kinnlade', korn *stefenic* 'Gaumen' (Walde-Pokorny II:648, keltára vonatkozólag Fick II⁴:312); votj. *ki* 'kéz, kar' (Budenz 28, Donner 14), osztj. *još* 'membrum, Hand', f. *jäsene-* 'membrum'; m. *száj* 'Mund', cser. *šü* 'Hals' (Donner, 157 k. No. 560).

A fgr. szavak 'Durst, Appetit, nüchtern' jelentéseire Budenz szemantikai fejtegetései derítenek tökéletesen világot. A szó alapjelentése valamely belső testrész. Azonban a fgr. nyelvekben gyakran testrésszel jelölnek betegséget, testi vagy lelki állapotot is, lp. *tabdest lē* 'lienosus est' tkp. 'er ist an der Milz', *keppaist lē* 'aeger est pulmonibus'; oszt. B. *torox* 'Lunge, Zorn'; cser. *šede* 'Zorn' = m. *tüdő*; f. *sydāme* 'Herz' m. *szív* 'id.' f. *sydānty* 'zornig werden'; f. *vatsa* 'venter, stomachus', md. *vača*, *vačo* 'éhes'. (Budenz 152.) Bizonyításunkhoz a legutolsó példa vezet el teljesen, ott stomachus és éhes jelentés áll egymás mellett, mint a fejlődés kiindulós és végpontja, a *jonh* szónál pedig a Magen és Durst jelentés. A két szó azonos jelentésfejlődési úton haladt a testrészelöléstől a testi állapot jelöléséig. Ugyanezt tapasztaljuk az idg. nyelvekben: testrésznévvel függ össze a lelkiállapot vagy lelki vonás megjelölése: lat. *stomachus* 'Magen', *stomachari* 'sich ärgern', ol. *tu hai del fegato* 'du hast Mut', *fegato* 'máj', n. *er hat Herz* 'jóindulatú ember', felsőol. *magon* 'Kropf, Groll, Ärger, Ekel' < n. *Magen* 'gyomor'.

Ezen szó indogermán megfelelője egy *n/r* tövű főnév:

~ **ieq^u-r/n* 'Leber', gen. **iek^u-n-és*: ói. *yákr̥t*, gen. *yaknāh* 'Leber' — *yakan* 'id.', av. *yakarə*, gr. *ἥπαρ*, gen. *ἥπατος* (< **-h^u-tos*), lat. *iecur* gen. *iecoris* ~ *iecinoris* (v. ö. *jecunānum* 'victimarium' Paul. Diac.) litv. *jekna* f. pl. *jeknos*, *jāknos*, ólitv. *jekanas* f. pl. lett *akne*, *akna*, ópor. *lagno* (olv. *jagno*) 'Leber' (Fick 147, 148, Walde-Pokorny I:205-6. Joh. Schmidt **li-* tőváltozat felvételével ide csatolja az őrm. *leard* 'Leber' szót KZ 25:23, v. ö. *lęp* szó alatt.)

Az idg. szó alanyesetében nem látjuk a heteroklitikus *n* töképzőt, amely az

idg. alapnyelv azon idejéből származik, midőn csak a casus rectus és casus obliquus közt volt különbség. Az ősrégi főnévragozás így csak két esetből állt; később, mikor a többi eset kialakult a végződés a formans által bővített tőhöz járultak. (Ezen *n* végződést kereste Sköld az urali genitivus *n*-ben, Collinder pedig még szélesebb rétegben véli megtalálni v. ö. vog. *kwolem* 'mein Haus', *kwolänem* 'meine Häuser', md. E *kudom* 'mein Haus' iness. sg. *kudoson* Op. laud. 26-30.)

A fgr. szavak alanyesetében is ott látjuk az *n* ragot, itt tehát analógiás kiszélesüléssel állunk szemben; v. ö. *szája*: *szám*: *szája*: R. *szá*: *száj*. Az *n* hang jelenléte bizonyítja, hogy itt ősrégi fgr.-idg. főnévről van szó, mely az idg. nyelvtan régebbi állapotát őrizte meg és viszonylagos időmeghatározás szempontjából fontos. — A fgr. alapalak végén *-nk-* áll, idg.-ban *kn-*et találunk, itt régi hangátvetéssel kell a különbséget megmagyaráznunk.

5. Már Sajnovicsnál és Gyarmathinál szerepelnek a m. *kéz* szó fgr. megfelelői, ezen egyeztetést állítja Szarvas Gábor Czuczor és Fogarassi árja rokonító törekvéseivel szembe: a testrész nevek ősiek és még sincsen megfelelőjük az árja nyelvekben.¹⁰

E szó fgr. alakjai: f. *käsi* (tő *käle-*), észt *käzi*, liv *käiž*, *käž* (pl. *kädūd*), lp. *kät*, *käla*, cser. *ket*, M. *kid*, md. *kād*, zürj. *ki*, vog. *kāt*, K *kat*, oszt. *kēl*, m. *kēz* 'Hand' (Budenz 28), vepsz. *käzi* (pl. *käded*), vót *čäsi*, lp. *giel*, *giella*, id. (Donner 14 N° 56). Ezen tőhöz tartozó igék: ? zürj. *kuta* 'greifen', votj. *gulo* id. cser. *kojem* | osztj. I. *kattem*, S. *kit'em* 'fassen, greifen, halten' (Donner 14 N° 51), f. *kantā* 'tragen, bringen', lp. *guoddet*, md. *kandon*, cser. B. *kandem* id. vog. *χut* 'Last, Bürde' (Budenz 140), osztj.-szam. *kuenden* 'tragen' (Donner 17), osztj. *katl-*, *kadl-* 'halten', f. *käsillä* 'manu tangere' (Budenz 28).

A szó idg. megfelelőiben nasalis infixumot találunk: ~ **kont-*: n. *Hand*, ófn. kfn. *hanl*, ószász. németalf. *hand*, agsz. *hond*, agl. *hand* óész. *hōnd*, gót *handus* 'kéz'. E szó csakis a germánságban található,¹¹ amint a legtöbb idg. nyelvcsoporthoz külön szava van a 'kéz' megjelölésére (óí. *hastas* = iráni), gr. *χελρ* (= albán, örmény), lat. *manus* (= germán), óír *lām* (= több nyelvcsoporthoz), gót *handus* (= germán), litv. *ranka* (= balti és szláv). Hat különböző szót találunk az idg. nyelvcsaládon belül egy testrész megjelölésére, tehát nem különös, hogy a fgr. népek 'manus' jelentésű szavának csak a germán nyelvekben van a megfelelője. A germán szónak azonban vannak ősrégi kapcsolatai a többi indogermán nyelvekben, ahol a 'Hand' jelentés módosulásait is megtalálhatjuk: gr. *τριά—kovτα* l. *triginta*; itt *-kovτα* jelentése 'Zehnheit' és tkp. egy dualis alak 'a két kéz ujjai együtt'.¹² A germán szóhoz tartozik még gót *hinthan* 'fangen', *frahunthans* 'Gefangener' Kluge: loc. cit., ófn. *heri-hunda* 'Kriegsbeute' Walde-Pokorny I: 460.

A fgr. és idg. alakok közti különbség elsősorban a magánhangzók különbségében van, az idg. szavakban *e*-fokot találunk, a fgr.-okban *o*-fokot. Az idg. szavak ezenfelül inetimologikus *n* infixummal bővültek. Ezen *n* infixum elég sokszor előfordul az idg. nyelvekben (főképp a germán nyelvcsoporthoz) és leggyakrabban a szó kifejezőképességét erősíti, v. ö. ófn. *screkôn* 'schrecken': agl. *to shrink*; ófn. *stinkan* 'stinken', gót *stigqan*, gr. *τρυφός* 'rance' óizl. *sioekr* 'puant', n. *stechen*; ófn. *trechan* 'ziehen'; ófn. *trinkan* 'trinken'; gót. *leihva* lat. *liqui*: lat. *linquo* 'lasse'; ófn. *zanga* 'Zange': gót *tahjan* 'zerren'; ófn. *stanga* 'Stachel': gót pl. *stakeins* id.; gót *hrugga* 'Stab': lat. *crux*, óizl. *hrúga* 'Haufe'; gót *daufs* 'taub': *dumbs* 'stumm'; lat. *nimbus*: *nebula*,¹³ litv. *kenklė* 'Kniekehle': ófn. *hacke* 'Hacke'.¹⁴ Bennünket főképp a szerszámszerű főnevek nazalizációja érdekel, mert ezek jelen-

tése hasonlít a *Hand*: *kéz* egyeztetési jelentéséhez. Ilyenkor szükséges, hogy az *n* hang a szó jelentésbeli értékét növelje a fülön és az artikuláló szerveken át, hogy ezen az úton súlyosbítsa a szavak értelmét. A *ket-/kol-* tő kifejezési értéke fokozódik az *n* hang nyomatéka által. A fgr. nyelvekben található *e-* Ablaut-fok tehát a nazalizáció előtti korból való.

6. A magyar *könyök* ~ *könyék* kicsinyítő képzős szó, mint *rejte*k, *fazék*, *hajlék*, *köldök*.¹⁵ Fgr. megfelelői f. *kyynärä* 'ulna, cubitus', vepsz *künabras* 'Elle, Ellbogen', vót *čünnär* 'Vorderarm, Elle', észt *künar* id. (*k. pā* 'Ellbogen'), lív *kündör*, *künder* 'Elle' (*kündörbū* 'Arm, Ellbogen') lp. F. *gainer* 'könyök' lp. Uts. *kañal*, cser. *keñer* 'ulna' (*k. vu*j 'könyök') M. *kiñer* id. E. *känir* 'Vorderarm, Elle' md. *kener*, *keñer* 'Unterarm, Elle', (*k. paka*t 'Ellbogen') E. *kenere*, *käni*t (Budenz 43-44, Donner 72-73), zürj. *gum* 'Unterarm, Elle', osztj. *kuñnaj* 'Ellbogen', osztj. B *kavan*: *k.-još* 'könyök' (Ibid.) Tő **kyn-*, továbbképzések *k*-val és *r*-rel.

E szó idg. megfelelői: **ĝeneu-* / *ĝenu-* / *ĝonu-* / *ĝneu-* / *ĝnu-*: szkr. *pra-jñu* = gr. *πρό-χvυ* 'knielings' (Fick 63 s. v. *gnu*), ói. *jānu* 'Knie' pehl. *zānūk*, npers. *zānū*, av. acc. sg. *žnūm*, örm. *cunr* 'Knie' (*r*-képző, Hübschmann: Arm Stud. I, 34) gr. *γόνυ*, lat. *genu*, gót *kniū*, ófn. *knio*, 'Knie' óészaki *knē* 'Knoten am Strohalm', agsz. *cneoweht* 'knotig (von Pflanzen)'. lat. *geniculum* 'Knoten an Getreidehalmen'; nyújtott fok *γωνία* 'Ecke'; *γωνή* 'Kniekehle' (Boisacq 365).¹⁶

A szó alapjelentése 'Knoten am menschlichen Körper' és ennek kivetítése növényekre (v. ö. a fenti példákat és zürj. *gum* 'Unterarm, Elle, Glied an Pflanzenstengeln, von einem Knoten zum andern'; itt már a másodlagos 'Unterarm' jelentés került át a növényekre: zürj. *kok-gum* 'Unterbein, Schienbein', de *gum* 'Knochen im Vorderarm, Halmstück zwischen zwei Knoten') v. ö. *Röhrenknie*. Ezen alapjelentésből fejlődött ki a szó két jelentése a) Knie b) Ellbogen, az első az idg., a második a fgr. nyelvekben található. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a könyök helyzete a felső végtagon ugyanaz, mint a térdé az alsón elhelyezkedés és feladat szempontjából. Ez megkönnyítette a jelentés megoszlását nyelvcsaládok szerint (v. ö. kaukázusi nyelvek hasonló példáját: ud. *qoqník* 'Ellbogen, Hacke', chürkilin *quqa* 'Knie', csecsenc *guōla*, thus *gaug* 'Knie'¹⁷, később a szomszéd részre tolódott át jelentése: brachium inferior vagy Schienbein lett a jelentése és összetétel segítségével jelölték az apex cubitit: f. *kyynär-pää*, észt *künar-pea*, *k.-nukk* 'könyök', oszt. *još-kevin* (*još* 'membrum') v. ö. votj. *g'ir-puñ* 'karvég = könyök', lp. *garñel* 'karcsúcs-könyök' (vog. *uol* 'orr'). (Folytatjuk.)

¹ 1868-as kiadás. — ² Paasonen FUF: VII. — ³ Erdődi: A fgr. és idg. népek NPhD. 48:6. és Wörter u. Sachen XV. (Urali kapcsolatok: Budenz: Cser. szt. Gombocz: Die bulg.-türk. Lw. S. 103/4). — ⁴ Björn Collinder: Indo-uralisches Sprachgut. Uppsala 1934. § 85. p. 59. k. Itt urali kapcsolatok. — ⁵ *inh* = *jonh*, Szarvas Gábor: Nyr. 1:223. — ⁶ *ēh*, mint elvonás *ēhes*-ből Kazinczy ujtása, v. ö. *iz*, *éd*, *fekv*, Fischer Ignác Nyr. 4:455. — ⁷ Mátyás Flórián MNYelvtud. II:76; votj. *šumal*- 'hungern', f. *himo*- 'Appetit, dursten' Budenz 303. — ⁸ Szily Nyr. 28:291 k. — V. ö. l. *haru-spex* 'Darm—Beschauer'. — ⁹ Szarvas Gábor Nyr. 1:223, 6:110 k. — ¹⁰ Nyr. 7:207. — ¹¹ Kluge: Et. Wb. d. d. Spr.¹⁰ 201. — ¹² Zupitza: Gutturalen 183. — ¹³ Aur. Sauvageot: Mélanges Vendryès, Paris, 1925, pp. 317-322. 322 o. jegyz.: Gombocz Zoltán említi, hogy ily názálisbetoldás magyarban is található: *hajlog*: *hajlong*, *tátog*: *tálong*. — ¹⁴ Walde-Pokorny I:401, Fick III⁴:67. — ¹⁵ Simonyi Nyr. 39:66, — ¹⁶ Fick 60 s. v. *gānu* 63 s. v. *gnu*, Walde-Pokorny I:586 k. — ¹⁷ Uslar-Schiefner: Ud. Stud. 81. Tschetsch. St. 54. Hürk. St. 138. Idézi Munkácsi (ÁKE 420), ki ezen szavakból vezeti le a fgr. szót.

JELBESZÉD NYOMAI A MAGYAR TIZEDIK SZÁZADBÓL.

Írta: Kallós Zsigmond.

Az élő beszédet kísérő gesztusok szerepe ismeretes. Mennél kezdetlegesebb egy nép műveltsége, annál jobban jut érvényre a gesztus. Már azért is, mert még nem minden fogalomhoz alakult meg, vagy lett általánossá a megfelelő nyelvi kép. De műveltebb néprétegekben is, a gesztusok száma gyakran temperamentum dolga. Így volt alkalmam a magyar *ingyen* és *ingyen majdan* gesztusi eredetének vizsgálata közben kideríteni, az egészen hasonló eredetű német *umsonst* (umbesug) és *sogleich* szók etimológiáját (*Beiträge* 55:76 és Nyr. 59:111). Sőt abból, hogy *sogleich* Hartmann von Aue és kortársai előtt még ismeretlen, arra lehetett következtetni, hogy e párhuzamos kifejezések mindkét nyelvben a 13. és 15. század között kölcsönhatással jöttek létre. Azonban a jelen fejtegetésben, az eddig már letárgyalt, tövükben mutatószót tartalmazó kifejezésekkel együtt, ezek száma jóval meghaladja a százat, az őket kísérő különböző gesztusok száma pedig az ötvenet, melyek a megfelelő német szók etimológiájában is természetesen fel nem lelhetők. Ezekre nézve általános kölcsönhatásra, vagy kordivatra gondolni nem lehet, tehát felmerült annak szüksége, hogy e magyar különlegességnek más magyarázatát keressém. Mind e kifejezésekben mindössze két mutató szó (*im* vagy *így*) kísérte a gesztust és valamennyi belőle származó szó e kettőnek továbbképzéseit, illetőleg alaki megoszlásait tünteti fel. Feltűnt mingyárt az is, hogy mind e kifejezések meglehetősen primitív fogalmakat takarnak és már azért is csak valami efemer körülmény szülöttei lehetnek. A nekik megfelelő fogalmak nem hiányoznak a még kezdetleges műveltségű rokon népek szókincséből sem. Az ősmagyar beszéd is e fogalmakat annál kevésbé nélkülözhetette, mert valamennyinek bőven akadnak nyelvünkben szinonimái. Hogy ennek az egyedül álló jelenségnek nyitjára adjak, szemügyre kellett vennem e jelentéseket és már az első tekintetre feltűnt, hogy majdnem valamennyi a gazdasági élet körülményeire, a végzendő munkának irányítására, gúncsolására s a szükséges fenyítésre vonatkoznak.

Néhányat a samáni élet jelenségeinek az idegenek által történő szemlélése, vagy a hódítókhoz való viszonyuk jellemzi. (L. alább: Székeiység: «ügyölög» 'esetlen nyájaskodni akarásával másnak alkalmatlankodik'.) Végül nem hiányoznak a szerelmi élet körébe tartozó igen fontos vonatkozások sem, melyeknek a viszonyokhoz mért milyenségét, bár a hozzájárult gesztust már csak sejthetjük, e szómeghatározás mutatja: «ajánl, ajánlgat, elszerez, pl. leányt feleségnek, szolgálónak» (M. T. Sz. Hont és Eszt. m.). Szóval fejtegetéseimből ki fog tűnni, hogy a honfoglalás alkalmával, az itt talált őslakossággal az első érintkezés, amint természetes is, csak jelbeszéd útján történhetett, és ennek emlékét őrzik a már megtárgyalt (Nyr. 59; 60; 61; 63; Beitr., Bal. Eml.) és az itt felsorolandó kifejezések. A dolog természete, e kifejezések nyelvtörténeti tanúságai, és a történeti tények összevetése is csak ezt az egyetlen lehetőséget engedik meg. Felesleges lesz ezeket a beszédes tanukat a bemutatott kategóriák szerint is igazolni, a fontosabbakhoz fűzendő rövid magyarázat által, jelzett eredetük magától fog adódni.

A magyar ősvallás és a 11. századi kultúrharc körül végzett tanulmányaim közben az itten szóbanforgó esethez nagyjában meglepően hasonló ismerethez jutottam; ahhoz t. i., hogy két átvett szó sok százával adta szintén alaki differenciálódás útján a legkülönbélebb, de a vallás kapcsán mégis összefüggő fogalmak népies kifejezéseit.

Ez a feltűnő nyelvalkotó szerep nem képzelhető el egy fontos mozzanat, t. i. az így támadt kifejezésekkel járó hangulati elem nélkül; mely ez esetben gyakran *gúny* és *részvét* volt. Mingyárt megjegyzem, hogy ezek egyike, a *gúny*, a most tárgyalandó gesztusi eredetű szavakban, egyéb, a népnek e fontos történeti korszakában rejlő hangulati tényezők mellett, szintén erősen érvényesült. Ez némikép emlékeztet Spitzer Leónak egy újabb cikkére (Bal. Eml. 134.), melyben egy francia nyelvjelenséghez megjegyzi: «wie sollte man das anders erklären, als eben aus der Spottlust als Sprachfaktor?»

Ennek a csodálatos, jelekkel való érintkezésnek megnyilvánulása két szóban csak azért maradhatott reánk, mert a jelzett idegen lakosság rendkívül gyorsan vegyült össze az igen nagyszámú hódítókkal. A még tegnap használt jelbeszédet a kísérő szók alakjában, és kezdetlegesen differenciált állapotuk miatt legtöbbször már gesztus nélkül is, magukkal hozták a rohamosan elsajátított társalgásba, melynek kedvéért saját idiomájukat fokozatosan el kellett felejtetniük. Az idegen, de gyér voltában is számottevő tömeg így megszűnt «néma» lenni, míg például a «beszélő» szlováknak a vele kevésbé intenzíven érintkező németiség sokáig «néma» maradt.

Történetének e nevezetes korszakát még ma is a gyermek gagyogó, még félig «néma» állapotának egy mozzanatával tükrözteti a népnek ez a szava: «*igyít*» (MTsz. Csaplár: *ügyít*), Ferenczi János (Nyr. 1:136) «midőn a kis gyermek egyes tárgyakra kezd figyelni» (N. Kunság: *igyít* Nyr. 16: 286). A gyermek, néha már jóval másfél éves kora előtt külön nyelvet teremt magának, melyet még hozzátartozói sem értenek meg mindig, s azért kénytelen szavait «*igyíteni*»: mutató mozdulatokkal kísérni, épúgy mint a nyelvet csak törve beszélő idegen. (Alább még egy hasonló adat.) A gyermeki nyelvnek ilyen mozdulatait kísérő alkotásai néha még tovább is élnek a családban és nem egyszer belekerülnek a szókincsbe. Ez történt több mint száz esetben az idegenek magyarrá válása után.

A fenti leányajánlást (feleségnek, szolgálónak) bátran vehetem a 10. század viszonyaiból eredőnek, mint a többi ide tartozó gesztusi emlékü szót, mert még a késő 11. században is megtaláltam az idegen származású feleséget, anyát a dunántúli regös énekek egyikében. (Bucusu, Vas m.). A Magyar Néprajzi Társaság felolvasó ülésén (1934 XI. 21), a nyugati székelységnek a regös énekekből kitetsző túladunai eredetéről szólva, kimutattam, hogy ez énekek keletkezése a 11. századra nyúlik vissza; s hogy a Bucsun szereplő «*olasz asszon*» pannóniai latin ivadék, a «német asszon» pedig pannóniai bajor.

A regös misztérium még élesen kiemeli ez idegen származású anyának a magyar vallással szemben való tartózkodó, s a kereszténységért a magyar asszonyoknál lelkesülőbb magatartását. (Sebestyén R. É. 270.).

Ugyanez előadásban volt alkalmam a didergésnek szintén 11. századból származó népszokásában a «feleségül való ajánlás»-nak egy más módját is bemutatni (u. o. 337). A szóbanforgó fogalmakhoz a két kísérő (mutató) szó (*igy*, *im*) vagy változataik egyaránt járulhattak (v. ö. *igyes—intes*), (**im—int—es*), sőt együtt is találjuk őket (*ingen*: **im—igy—en*). Az első differenciálódás mingyárt alkalmazásukkor történhetett a továbbképzések által, melyek a bennük adódó alaki gazdagság, és főként hangtani elváltozásaik miatt elég bő anyagot szolgáltatottak a további alaki differenciálódáshoz. Mégis feltehető, hogy igen sok ilyen eredetű szó különösen azért veszett el, (alighogy belekerültek a nyelvkincsbe,) mert alakilag már nem voltak megkülönböztethetők, megoszthatók. Sok gesztusi értelem azonban megmaradt egy és ugyanazon szó-alak keretében, és ezek kemény dióként szerepeltek már eddig is a szófejtők számára, kik a gesztusi származás ismerete nélkül igyekeztek ez együvé nem hozható értelmeket, körmonfont jelentés-fejlődésekül feltüntetni.

Az *ingen* és *intes*-félék differenciálódásáról már Zolnainak e gesztusi eredetek lehetőségét kétségbe vonó cikkeire adott első válaszomban szoltam kimerítően, csak *intéz* és *intes*-re kell alább egy-két szóval visszatérnem.

A pusztá *igy* továbbképzései közül, mingyárt a Bal. Emlékkönyvben tárgyalt *egyes* és *egyenlő* nyújtják a differenciálódásra a legérdekesebb példák egyikét: a 15. századból való magyar glosszás két kódex (Serm. Dom.), bár ismerik az *egyenlő* szót is (1:320), mégis használják kb. ilyen értelemben a más gesztusra lefoglalt «*egyesest*» is: *patri est coaequalis*: «egyes vele» (11.:719) és *non es consors cum deo* 'egyes' (11.192). *Egyenlő* maga is előfordul ilyen 'coaequalis' jelentéssel.¹ (Bécsi k. 118.)

Ti zemeltec öztöuerbek egéb ifiaktól ti égenlőitektől; prae ceteris adolescentibus coevis; sőt *concors* értelemmel is (MA Bibl. 1.77): *Az nép egyenlő szóval felel*: una voce; (Pázm: Pred. 40): *egész zsidóságnak egyenlő tanatsából küldetnek*. Az «*egyenl*, *igyenl*» (NySz) egyéb továbbképzései közül: 1. *egyenlet* ('comparo, vergleichen') és 2. *egyenlet* ('aequitas, justitia; gerechtigkeit'), ez utóbbi másfajta gesztusból támadt, és ezért veszett ki az «igazság» szinonimájaként, mert nem tudott eléggé differenciálódni «egyenlet» ige és «egyenlő» melléknév 'compar' jelentései mellett. (A latinban jelentésmegosztással: *aequus*). Ugyanez a nevezetes párhuzam, mely fent *egyenlő* és *egyes* közt fennállott, megvolt az *egyenlő* = 'justus' értelemben is: *az gonozok ygenesse leznek*: erunt prava in directa (Jord. k. 526). *Az egyenget*, *el—, meg—, elver*, 'megver' fenyítő gesztusokkal és differenciálódásaival már a Bal. Eml.-ben foglalkoztam (más megoszlással: «*megegyel*» [*igy*-ből] = *megagyal*). — *Egeneswl* 'obtempero' (Ném Gl. 355) és *nec fratri obtemperat* = «*egenswl*» (Serm, Dom. 11. 700) (fenyegetés) az előzőktől megint eltérő gesztust gyaníttat.

Az itteni *egyel* stb. 'megver' formai elkülönülésnek tekinthető a Serm Dom.-beli (ma is élő) *egyelejt*-hez I:297 'superseminare zizania' *egeleyteni*

¹ (Egyetértő:) MA-nél is *concordantia*: 'egyenesség'; P. P. 'igyesenedik': *convenio* stb. NySz.

konkolokath; II.:268: *sit sermo vester sale i. e. discretionē conditus 'egyeletet'* és II.:226 *'misceamus gaudium tristitia' egelehek*). Ez a háziipari életben fontos szó a mai nyelvben a visszaható *egyelül* és az itt jelzendő fontos differenciálódás miatt is, disszimilációs hangátvetéssel maradt ránk: *elegyít*.

Ennek alakilag szintén megoszlott formáját az «*egyenes*»-ről szóló cikkben: *egyeledik* «világosodik a szőlő» *nekiegyeledik* 'neki indul (a növésnek)', *egyeles* 'érőfélben levő, világosodó' szókkal mutattam be, melyek szintén gesztusi eredetűek, mint «*egyeledik* = *elegyedik*». A különbség közöttük a másfajta gesztus és a másnemű értelemben keresendő. Az elsőben mutató-ujjal történt kavarási gesztus rejlik, vagy az egymást gyűrő kézfejek mozgólata; a másiknak gesztusát megőrizte a «neki indul» jelentés, mely eredetibbnek bizonyul, mert az «érés»-től «világosodás»-tól visszafelé «a neki indulás»-hoz nincsen út. Ezt a gazdasági élet körében alkalmazott «neki eredő» gesztust, úgy képzelem, hogy a félig zárt tenyeret, almaformára görbült ujjakkal mellmagasságból hirtelenül fölfelé vagy oldalt kifelé taszítjuk. Csak azért tértem vissza e jelentéshez, mert a Nyr. mult számában egy hozzászólás kétségbe vonja e szónak (és vele természetesen az *elegyít*-nek is) gesztusi származását. Sőt e kettőt *elegy* alapszóval, egymás jelentésbeli megoszlásának gondolja.¹ Nem lehetséges, hogy a kezdetleges gazdasági, ill. háziipari életben a mindennapi használatra számtalanszor előforduló szóhoz (*vegyít*), éppen a szőlő életéből, sőt annak egy egészen rövidke mozzanatából választották volna a hasonlóságot, mely papíron talán fest valahogy, az életre azonban sehogy sem érvényesíthető; mert a szőlő érése nem «gyors» *vegyülés*, hanem aránylag lassú *színváltozás*. Ellenben a *nekiindulás* jellemző stádiuma a gyümölcsérésnek. A mondottakhoz koronatanúként jelentkezik a Somogy megyei *mögindul* (MTSz. nőni kezd, növésnek indul («a búza, rozs; mos mán hasba van a feje»). Ez szintén «érésnek indult» korában mutatja a gabonát; a *vegyülés*-nek semmi nyoma benne; ellenben elemeire nézve «*indul*» alább éppen olyan gesztusi eredetűnek fog bizonyulni, mint az összes eddigi és még következő «*egyel*»-ek (V. Ö. még Nyr. 30:326: *tajtékos, genjetséges megindult száját uranac nem irtózo! csokolgatni* Szepsi dőgh. 49: «érett seb»). Egy másik koronatanú maga az *elegyedik* szó. Mingyárt be fogom mutatni azt a rendkívül szivós küzdelmet, melyet ez a szó alakilag, a hasonlóktól való differenciálódásért ezer év óta vív. Ebben a körülményes küzdelemben az lesz a sajátságos, hogy egy másik gesztusi eredetű szó: *ögyeleg* ugyanazokat a hangtani tüneteket élte végig a differenciálódásért, míg végre is két, ill. három elkülönült alak került ki győztesként az irodalmi nyelv számára: 1. *elegyedik* és *vegyül*, kb. azonos értelemmel, és 2. *ögyeleg* 'umherrerlen' (a törekvő sürgés-forgásnak ellentéte). Ez utóbbinak egy más gesztusból eredő homonimját már fent láttuk: *ügyölög*.

(Folytatjuk)

¹ Beke Ö. Nyr. 63:113.

VOGUL TANKÖNYVEK.

Írta : **Munkácsi Bernát.**

A bérces Ural keleti lejtőin és völgyeiben lakó hősi multú s költői hagyományaival jeleskedő *mańši* vagy, amint orosz nevén említeni szoktuk, *vogul* nép, melynek nyelvét a tudomány a magyar legközelebbi rokonának bizonyítja, az utóbbi években történeti életének nevezetes szakához jutott. A háború kitörése után több mint másfél évtizeden át éppenséggel nem hallottunk semmi hírt felőle s szinte úgy tetszett, mintha kis létszámával már le is tűnt volna az élet színpadáról, midőn nem régiben dr. W. Steinitz, Oroszországban időző berlini nyelvtudós, majd V. N. Csernecov vogul nyelvű orosz tanító szívességéből, többünkhöz vogul nyelvű kiadványok érkeztek Leningrádból. Ezek a munkák arról tanúskodnak, hogy a vogulok földén mindenfelé, épúgy mint a velük testvér osztják s a nyelvhasznítás szempontjából bennünket közelebb-ről érdeklő más északi népek területén, *nemzeti iskolák* keletkeztek, melyekben az ifjúságot vidékenként összegyűjtve saját anyanyelvükön tanítják közhasznú ismeretekre, még pedig kezdettől végig vogul nyelvű tankönyvek segítségével. Kifejezetten nemcsak az általános műveltség terjesztése célja e nyomtatványoknak, hanem egyszersmind hogy kezdetei legyenek egy nemzeti jellegű, lehetőleg széleskörű tudományos és költői irodalom fejlődésének. Nagyszabású állami intézmény, a Leningrádban központosított *Institut Narodov Severa* (Észak Népeinek Intézete) gondoskodik ez iskolák szervezéséről és szükségleteiről, főképp pedig alkalmas tanítók képzéséről, mely végből minden nép kebeléből tehetséges bennszülött ifjakat küldenek a fővárosba teljes ellátással egybekötött több évi tanulásra. A tankönyvek tartalmából látnivaló, hogy különös súlyt helyeznek az ősfoglalkozások (halászat, vadászat, erde igazdálkodás, tundrai élet stb.) iránt való hajlandóság megtartására s hogy ezek gyakorlatát mennél tökéletesebb eszközökkel eredményesebbé tegyék.

Azok a népek, melyekre ez idő szerint az I. N. S. hatásköre kiterjed, földrajzi sorrendjükben a következők: 1. *szaam* (kolai lappok). — 2. *nyenyec* (jurák-szamojédok). — 3. *manysi* (vogulok). — 4. *chanda* (chantej; osztjákok). — 5. *szeljkup* (osztják-szamojédok). — 6. *ket* (jenisszei-szamojédok). — 7. *evenki* (tunguzok). — 8. *even* (lamutok). — 9. *nana* (gold-tunguzok). — 10. *udej* (?). — 11. *luoravetlan* (csukcsok). — 12. *nijmillan* (korjákok). — 13. *nyivuch* (gitjákok). — 14. *juit* (eszkimók). — 15. *iteljmen* (kamcsadálók). Minderről egy „Ukazatelj literatury izdannoj na jazykach narodov Severa v 1931-3 g. g. Leningrad, 1934“ (Az Észak népeinek nyelvein kiadott irodalomnak mutatója az 1931-3 évekre) c. hivatalos kiadványból (4. l.) van értesülésünk, melyből az is kitűnik, hogy minden népnek az a hivatalos neve, mellyel maga nevezi magát s nem az az oroszoktól átvett népnév, mellyel eddig a hatóságoknál s a tudományos irodalomban szerepelt. A többi nem-orosz népekre nézve

is ma már ez az eljárás divik, így pl. egy 1931-ben megjelent orosz-votják szótár orosz címe: „Russko-Udmurtskij Slovarj“.

Helyeselhető, hogy az összes észak-oroszországi népek számára *egységes írásrendszer* van bevezetve; de meglepő, hogy ez az írásrendszer alapján nem az orosz (ahogy ez pl. az újabb votják és csuvas nyomtatványokban is történik), hanem a *latin* (amint pl. szintén így az újabb oszét könyvekben). A latin írásrendszer csak avval a föltevással lehet okszerű, hogy nemsokára az orosz írás is áttér (esetleg néhány kiegészítő jegy alkalmazásával) a latin betűkre. Míg ez be nem következik, azok a vogul, osztják stb. gyermekek, kik ügyyel-bajjal megtanulták az olvasást és írást saját nyelvükön, mihelyt a művelődésben tovább akarnak haladni, kénytelenek lesznek az orosz olvasást és írást is megtanulni s ekkor nagy zavarként fog hatni, hogy míg a vogul vagy osztják könyvben a *b, p, v, u* betűknek latin hangértéke van, az orosz könyvben *v, r, i, i* az ejtésük. A latin *h* betűt az I. N. S. könyveiben a *χ*-ra alkalmazzák, holott az a nyugateurópai nyelvekben sehol sem jelenti e hangot s hiába állítja a szerző (I. sz kiadv. 73. l.), hogy a *h* (pl. a *hul* 'hal', *hulah* 'holló', *hurəm* 'három', *hot* 'hat' szavakban) „könnyebben“ ejtődik, mint az orosz *x* „s közel áll a német *h*-hoz“: ez bizony tévedés; mert íme Kannisto is így ír: So (= szoszvai vogul) *χūl* 'Fisch', *χūr^um* 'drei', *χòsà* 'lang' Vokal. 115, 80) s Ahlquist is: *χul* id., *χōnt* 'Krieg', *χōli* 'Morgen' (Wog. Vörterv. 13), magamon kívül. Szintígy célszerűden az orosz *ь* betű alkalmazása a vogulban s osztjákban sűrűn szereplő redukált *ə*-re, mikor ez az orosz könyvben a jésítés jelzése (pl. путь, конь, теперь). Az oszét-latin írásban az *ə*-nek *y* a betűje (ugyancsak célszerűtlenül, mivel *y*-nak az oroszban *u* a hangértéke). A nyelvészeti átírás jegyei közül a vogul nebulónak meg kell tanulnia a *η*-t, noha e hangra ugyanoly hangviszonyok közt (pl. a magy. *hang* s *tönk* szók esetében) nincs külön jegy az európai nyelvekben. A *γ* hangra külön mesterséges jegyet alkottak a lábát aláhajtó *h* képében, míg az oszét-latin írásban a *γ*-nak az egyszerű *h* a betűje (a *χ*-nak pedig alkalmasabban az orosz *x*). A jésítést a *l, n, t* betűk alá helyezett cédiille jeggyel jelzik, csak a gyakori *ś* (*š*) hangnál tesznek kivételt, melynek t. i. közepén átszelt *s* a betűje.

Az eddig megjelent vogul tankönyvek az „északi“ (szoszvai) nyelvjáráson vannak írva s a Konda, Pelymka, Vagilszk, Alsó-Lozjva, valamint a Tavda tájain lakó „déli“ vogulok közt a két nyelvjárás-csoport nagy eltérései miatt oktatás céljára alkalmatlanok. Mindannyia bőven el van látva képekkel s ami e könyveket a tudományos kutatás számára is becsessé teszi, szóról szóra követő orosz fordítással, mely voltaképp az orosz ajkú tanítók segítségére készült. Szerzőjük a fentemlített *Csernecov*, ki egy magánlevelében háromévi vogul nyelvi tanulmányára hivatkozik. Az egyes munkák címe és lényeges tartalma a következő:

I. *Ilpi L'orŋχ. Mańsi χaništaχtən kniga. V. 'Sernetsov χanseste.* —

Novyj Put. Načal'naja mańsijskaja učebnaja kniga, napisana V. N. Černecovym. Gosudarstvennoje Učebno-pedagogičeskoje Izdat'el'stvo. Leńingrad, 1932. Átirásom szerint a vogul cím: *Jilpi lãŋχ. Mańši χańštaχtənə kniga*. V. 'S. *χansəstü* (= Új út. Vogul tanuló könyv. V. 'S. írta). A hátul adott tájékoztatóban (73. l.) megnevezve a vogul szerzőtárs is *Kiril Nikolajevics Szampittalov* személyében (vö. e névhez a vogul *Sampəttal āikä*, oroszul *Szambentalov* nevet *Jāniŷ--paul*-ban, Vog. Népkgy. II, 563; egyébként *sampəttal* 'vak'). A címlapon alkalmasabb lett volna az orosz *kniga* helyett a rég honos *nəpāk* 'könyv, levél, papír' szó alkalmazása (vö. zürjén *nebög* 'Buch, Bogen Papier' Wied.; északi osztják *nəpāk* 'Papier; Buch' Ahlq.), amint a III. sz. könyv 71. lapján is: *Vašil' nepak lovinti* 'V. könyvet olvas'. A könyv bevezetése képek (a vogul falu, evet-vadászat, iskola), aztán aláírással egy vogul bölcső, mely hintóalakban nyírhéjból készült s három sarkán kötéllal van a tetőrúdhoz erősítve. Megnevezése a tankönyv szerint *apa*, mely hangelemzés útján az *a* és *p* betűk ismeretéhez vezet. A baj itt csak az, hogy az eszesebb vogul gyermek rájöhet, hogy az utóhangzónak ejtése nem azonos az előhangzóéval, mert a szó valódi ejtése: *āpā*, vagy Kann. írása szerint *āpā* (Vok. 132); vö. Reguly jegyzését: *ābä*, LV. *ābä*, PV. *āpā*; Ahlquistnál ugyan *āpa*, *oapa* 'hängende Wiege' (Wog. Wörterv. 2), de utóbb kijavítva: *oapā* (35. l.). A további tanítás a 'ladik' képével a *χāp* szó hangjait, illetve betűit elemzi. Majd sorra kerülnek ugyanily tárgyalással a néprajzi érdekességű vogul 'facsáklya': *χas*, a 'lúd lába, réce lába' magasságú 'asztal': *pasan* (recte: *pasän*), a 'nyírhéj-tányér': *san* (r. *sän*), a medve lábait ábrázoló 'hímzés': *χansa* (r. *χansä*), a 'szán': *sun*, a 'háló': *χulp* úszó fáival és súlyköveivel, a vogul 'falu': *paul* oszlopos élésdúcjaival, nyári pajtaival s folyómenti felborított ladikjaival, a 'férfi': *χum* és 'nő': *ne* (r. *nē*) szokásos viseletükben, a 'kelepce': *nal* (r. *nal*), a 'kэшüvely': *səpal* (r. *sipel*), a rěn szárított beleiből készült 'cérna' fonadéka: *tan* (r. *tān*), a 'gyalom': *toləχ* (r. *tālŷ*), 'háti batyútartó': *χunt*, 'halászcége': *arpi*, vogulföldi állatok és növények nevei stb. Ezek után apró olvasmányok következnek a 'Nexsimvol' (r. 'Naxšəm-völ'; l. Vog. Népkgy. IV, 436) berendezett vogul iskoláról, a tisztaság szabályairól, gőzhajóról, gyárról, gépkocsiról, repülőgépről, jelenkori hírességekről és intézményekről.

II. P. N. Zulov: *Lovintan maχəs lovintanut. Oul lomt: oul χaništan tal maχəs. Mańši širəl V. 'Sernecov tolmašlaste*. — P. N. Žul'ev: Kn'iga dl'a č'ten'ija. Čast pervaja: Pervyj god obučen'ija. Na mańsijskij jazyk perevjol V. N. Černecov. Gosud. Učeb. Ped. Jizd. Moskva, 1933, Len'ingrad. Átirásom szerint a vogul cím: *Lovintanə māŷəs lovintan-ut. Āul lāmt: āul χańštaŋə tāl māŷəs*. Mańši širəl V. 'S. tolmašlastə (= Olvasás végett olvasni való. Első darab: az első tanító év végett. Vogul módon V. 'S. tolmácsolta). E cím helyett találóbbr lett volna egyszerű szavakkal: *Lovintanə nəpāek. Āul urt*. A vogul olvasókönyvhöz csatlakozó orosz fordítás címe: P. N. Žul'ev: Kn'iga dl'a č'ten'ija. Čast'

pervaja. Perevod s man'sijskavo jazyka V. N. Černecova. Moskva, 1933, Len'ingrad. Ez utóbbi füzet előszavában a szerző „mély hálával köszöni” J. Sojnachov vogul munkatársának közreműködését, megemlítvén felőle azt is, hogy a Szigva forrásvidékén levő *Sūkər-jā paul* (Щекуръя)-ból való (I. Vog. NépkGy. IV, 439) s ez idő szerint az Institut Narodov Severa növendéke („student”). E vogul anyanyelvű ifjú segítségének bizonyára nagy része van abban, hogy a vogul olvasókönyv megjelent két része fogyatékos hangjelzésével is becses anyaga nyelvészeti tanulmányainknak, főképp mivel az eddig kiadott költői tartalmú, nagyrészt hagyományos, régies nyelvű mutatóványok után itt az élő közbeszédéről nyerünk bő tájékoztatást s e mellett sok új adatot a szókincs, szólások és nyelvtani alakok köréből. Az első lapon érdekes a távoli falvakból egy központi iskolába siető gyermekek képe: az egyik két rénnel befogott szánon, a másik két kutyapártól vont szánkón, a harmadik hótalpakon karikásbottal kezében halad. A 68 lapra terjedő apró olvasmányok tárgyai: Az iskolai, házi, erdei és vízi élet gyermekek és felnőttek számára (különösen a vadászat, halászat, bogyó-, mogyoró- és gombaszedés), egy házi eb dolgai, erdei állatok (külön sorozatban, hogy miként neveli kisdedeit az erdei rén, a medve, róka, farkas, jeges medve, ezüstróka s a nyúl), erdei és kerti növények, világtájak, a tundra s a jegestenger, továbbá a legújabbkori találmányok. Egy képen a fent említett vogul munkatárs felesége van ábrázolva, amint többekkel együtt rádióhallgatja Leningrádból beszélő férje szavait. Ime ez olvasmány szövege:

Jurt ħumjanum! Ti am, Juwan Sojnaħ laveħum. Am Leningratet ħaništaħteħum. Ań, am Leningratnəl poterteħum. — Tiħt Leningratet man'ši n'avramət ħaništaħteħt. Tan ħun' ħan'suleħt, ħuv-joħteħt. — Tan man'ši n'avramət ħaništaħkve pateħt. — Tuħt Juwan os lavos: Am ekvam Soħurja pault oli. — Tan nupəl os jomas latəħ laven. — Skolat Juwan ekvate unlas, tan latəħ ħuntlaste. Juwan ekva movintaħtas: Anum lavurħkve at eri, amkem ħuntleħum. Fordítása: „Társaim! Im én Sojnach Iván beszélek. Én Leningrádban tanulok. Most én Lgd-ból beszélek. — Itt, Lgd-ban vogul gyermekek tanulnak. Amikor ők kitanulnak, hazajönnek. — Ők vogul gyermekeket fognak tanítani. — Aztán Iván még szólott: Az én feleségem Scsekurja faluban lakik. Nekik (feljük) is mondjatok jó hírt (köszöntést). — Az iskolában ült Iván felesége, ő hallotta amannak (t. i. férjének) szavát. Iván felesége elnevette magát: Nekem mondani nem kell, magam hallom”.

III. V. 'Sernečov: *Lovintane maħəs kniga. Oultane skola maħəs kitit lomt. Kitit klass maħəs.* — V. Černecov: *Kn'iga dl'a čfen'ija. Učebn'ik dl'a vtoravo klassa načal'noj školy. Čast II. Gosud-Učeb. Ped. Jiz. Moskva, 1934, Leningrad.* (A vogul cím fordítása: Olvasás végett való könyv. A kezdő iskola számára második darab. A második osztály számára). A külön füzetben adott pontos orosz fordítás címe: V. N. Černecov: *Kn'iga dl'a čfen'ija. Čast vtoraja. Perevod s man'sijskavo jazyka, 1934.* Ennek végén egy kis vogul-orosz

szójegyzék is emeli a kiadvány értékét. Élénk társalgó nyelven szerkesztett, oktató és szórakoztató olvasmányok, köztük több népies vers is, 98 lap terjedelmében alkotják tartalmát a képes vogul olvasókönyv második részének. Közlünk innen is kis szöveg-mutatványt (ezúttal versest):

1. *Alpəl.* || *Seri pos ti postəylas,* | *numən sovət xarəyleyt,* | *neəylane xotal sorni saye* | *luliten ta lapəs.* || *Vorup ne, pakv tepi ne* | *ronxasłame suiti:* | *Sunsen, sar ti xotalas,* | *n'avramət norx-kvalen!* || *Vetra konn sarłati:* | *aγit vitn mineyt.* | *Potrtanenel suiti:* | *Manər jomas xotal!* (Fordítása: Reggel. || A hajnal fénye ím kivilágosodott | fenn a csillagok kialusznak, | a fölkelő napnak aranyos sugara | már magasra emelkedett. || Magtörő holló nő, tobozevő nő | rikoltása hallik: | Nézd, egészen nappal lett már, | gyermekek keljeteek föl! || A veder künn cseng-bong | a leányok vízért mennek. | Beszédjük hallik: | „Mily szép nap (van)!“).

2. *Tuja palax. Urinekva.* || *Mortim xumpa xumin manəl* | *uj ta juvum.* | *Man' toul rampəyal* | *uj ta juvum.* || *Lui maxum unlene,* | *lui vot asirman ma,* | *sarqli piləη sat jarqalma* | *n'omtanumne ta patvesum.* || *Am joxtənem kastəl* | *man'aγi man' pəγ vos on'save!* | *Tan sap an'aneln iseyum;* | *xosa ma jine layəlum,* | *polim layəlum* | *taltəleyum;* | *xosa ma jine katum,* | *polim katum* | *taltəleyum.* (Fordítása: Tavasz felé. A varjú. || A délvidéki férfi lakta férfias földről | jövök íme én, madár. | Kis szárny lebegésével | jövök íme én, madár. || Az alvidéki nép lakta, | alvidéki széltől hideg föld, | mohos áfonyabogyós hét lópja | ím emlékezetembe [*nəmtiənəmna*] jutott. || Az én megérkezésemre | kis leány, kis fiú hadd szülessék! | Az ő [fekvőhelyük kiszórt] fatörmelékének halomjára szállok; | messzi földről jött lábam, | fagyos lábam [ott] melengetem; | messzi földről jött kezem, | fagyos kezem, | [ott] melengetem). Madárénekeket én is jegyeztem föl a vogulok közt (l. Vog. Népkgy. IV, 320-3.). Egy terjedelmesebb madárének „a kakuk-kisasszony színjátéka“ (uo. 275-290.), melynek egyes sorai az itt közölt szöveggel egyeznek (pl. „deltájéki földrészemről jődögélek én meg úri leányzó“ 5-6. s.; *mən' taul rāmpiηəl* 198, 289, 385. s.).

IV. *Man mojtənuv.* 'Navram mojtəη kniga. I. 'Sernecova Losum xum (V. 'Sernecov) xassəγ, T. Səsmareva; V. Vlasov poslasəγ. Leningrad, 1934. — Naši Skazki. Sbornik skazok dl'a 'det'ej na jazyke mansi (vogulov). Sostavila Ji. Černecova pod redakcijej V. Černecova. Risunki T. Šišmařevoy ji V. Vlasova. (A vogul cím fordítása: A mi meséink. Gyermekek való mesés könyv. l. Csernecova [és] „Lozjvai ember“* (V. Csernecov) írták. T. Š. [és] V. V. rajzolták). Mindössze 14 lapból álló s főképp állaténekeket tartalmazó nagy betűs nyomtatvány. Minthogy orosz fordítása hiányzik, egyes részeinek értelme nem világos.

V. N. S. Popova: *Oultan skola maγəs Arifmetika xaništanut.* *Oul lomt: Oul xaništan tal.* V. 'Sernecov man'si širəl tolmašlaste —

* Cs. levélbeli értesítése szerint őt a szoszvai vogulok „Lozjvai embernek“ nevezték, mivelhogy ő hozzájuk a Lozjva vidékéről érkezett.

N. S. Popova Učebn'ik Arifmet'ik'i dl'a načal'noj školy. Čast' pervaja: Pervyj god obučen'ija. Gosud. Učeb. Ped. Jizd. Moskva, 1933, Leningrad. (A vogul cím fordítása: Kezdő iskola számára számtan-tanító eszköz. Első darab: Első tanítási év. V. Cs. tolmácsolta vogul módra). Pontos orosz fordítás könnyíti meg a 77 lapból álló sok szemléltető képpel felszerelt tankönyv használhatóságát.

Mind e munkák olvasása közben a nyelvkuató lépten-nyomon talál gondolkodásra készítő adatokat. Példakép itt csak egyre utalok. A III. sz. könyv egyik olvasmányában (62. l.) Mikol vogul fiúcska kéri édes apját, ki eleven vadlúd-fiókat hozott haza: *Ata, lunt-pəriš anum majeln!* 'atyus, add nekem a lúd-fiókat!', mire: *vujeln, on'seln, aše lavs* 'vedd, bírd, szólt az atya'. Az *ata* orosz fordítása (44. l.): 'papa', az "aše-é: 'otec'. Látnivaló, hogy a szigvai vogul *ata* becéző kifejezése az 'atyának', melynek rendes szava: *ās*. Alább is kérdi Mikol: *Ata, am luntum jot vəylum-a?* 'atyus, az én ludam magammal viszem-e?' Alig lehet benne kétség, hogy itt a m. *atya* másával van dolgunk, melynek már Budenz kimutatta biztos rokonságát a mordvin *ata* 'alter Mann, Greis; Männchen (von Tieren)', *ataj* 'Schwiegervater' stb. szóban (MUGSz. 760. l.). Tudvalevő, hogy a m. *apa* szónak is megvan mása a LV. *āpā, ōpā* 'nagyapa', ÉV. *āplā, āplikūa* (dim.) 'atyuska', *āpāriš* (dim.) 'nagyatya', TV. *āpā* 'após' szavakban s meglepő, hogy a magyarban is *atya* a gyöngédebb kifejezés az *apához* képest: Imádságunkban „mennyei *atyánkat, miatyánkat*“ szólítjuk, de a káromkodásban „huncut *apját*“ (sohasem „a h. atyját“) emlegetik. Helyesen jegyzi meg CzF. Szótára az *atya* szónál: „Nyelvszokásilag az *apa* és *atya* között az a különbség látszik lenni, hogy az *apa* mindennapiasabb, népszerűbb s bizodalmasabb nevezet, ellenben az *atya* uriasabb s nagyobb tiszteletre mutató, s bizonyos rangú s hivatalú személyeket illet. *Lelki atya, gyámatya, árvák atyja, Atya Isten, Szentséges Atya, Atyám uram*“ stb.

MUNKÁCSI BERNÁT HETVENÖTÉVES.

Ez év március 12-én töltötte be Munkácsi Bernát életének 75. évét. Öt évvel ezelőtt, midőn a 70. év határát lépte át, a magyar és finnugor nyelvtudomány munkásainak lelkes közreműködésével a Magyar Nyelvőr egy Emlékkönyv kiadásával ünnepelte meg életének ezt a fordulóját. Az Emlékkönyvben nagyjelentőségű és az összehasonlító nyelvtudomány terén gyakran új utakat vágó és irányt mutató munkásságát behatóan méltattuk. Munkácsi ünnepelésében résztvett ekkor a M. T. Akadémia, a Magyar Nyelvtudományi Társaság (MNY. 26:81) és Magyar Néprajzi Társaság is, midőn közgyűlésén a társaság elnöke, Hóman Bálint méltatta Munkácsi tudományos munkásságát. Az azóta elmúlt öt év számára nem a nyugalom és a pihenés ideje volt. Folytatta és szor-

galmasan folytatja vogul gyűjtésének feldolgozását s a Keleti Szemle 21. kötetében befejezte az osszét népköltészet gazdag gyűjteményének közlését. A Nyelvőrben és más folyóiratokban megjelent kisebb dolgozatai a magyar nyelv multjának egy-egy érdekes kérdésére vetnek világot. További munkásságához törehtetlen erőt és egészséget kíván a magyar nyelvtudomány munkásainak a Nyelvőr körül csoportosult társasága. BALASSA JÓZSEF

IRODALOM.

Turóczi-Trostler József: A magyar nyelv felfedezése. Két tanulmány az európai s a magyar humanizmus kapcsolatairól. Budapest. 1933.

Turóczi-Trostler Józsefnek ez a két önálló, de egymást kiegészítő tanulmánya érdekes új világot vet a magyar nyelv tudományának kezdő korszakára. Az első a magyar nyelv belső felfedezéséről szól és azt vizsgálja, hogy mi vezette első nyelvtaníróinkat, midőn a magyar nyelv grammatikai elemzéséhez fogtak. Az első magyar nyelvtanító Sylvester János volt, aki a germán humanizmus szellemét viszi be a magyar tudományos gondolkodásba. Az eddigi kutatás megállapította, hogy «grammatikájának alakját, szerkezetét, felépítését Donatustól, Priscianustól, helyesebben: a bennük főleg Donatusban megörökölt latin nyelvtan-típustól kölcsönzi». Trostler mélyreható elemzéssel és gondos összehasonlítás alapján kimutatja, hogy Sylvester igazi mestere Melanchton volt, akit ő maga is «praeceptor noster»-nek nevez. Ezek az egyezések részint a közös antik-középkori hagyományból erednek, más részük az új humanista nyelvtanirodalomtól származik, vannak azonkívül olyanok is, amelyek Melanchton és Sylvester külön egyezései. Trostler egyenként bemutatja ezeket az egyezéseket, de rámutat arra is, hogy ez átvételek, egyezések mellett is milyen nagy érdeme Sylvesternek a magyar nyelv első grammatizálása, vagy ahogy T. nevezi: «a magyar nyelv belső felfedezése».

Noha Sylvester latin nyelvtant írt magyarok számára, mégis ő kezdte meg a magyar nyelv grammatikai szerkezetének megis-

mertetését. Ebben segítségére van a humanizmus, mert felfedezte mindenütt a nemzeti nyelvet és szerepet juttat neki az iskolában és a tudományban. Ennek a folyamatnak egyik eredménye, hogy idővel minden nyelvtani fogalomnak és műszónak akad nemzeti nyelven értelmezése vagy megfelelője.

Turóczi ugyanilyen szempontból elemzi Dévai Biró Mátyás *Orthographia Ungaricá*-ját és kimutatja, hogy a Luther-korabeli német, hasonló célú nyelvtanok, ábécék szolgáltak neki mintaképül. De nála se lehet szó szolgai utánzásról, csak a módszer és az elvek követéséről.

A második tanulmány a magyar nyelv külső felfedezéséről szól. Turóczi-Trostler nagy utánjárással és gondossággal összegyűjtötte azokat az adatokat, amelyek legrégebben tanúskodnak arról, hogy Magyarországot észreveszik és említik idegen nyelvű munkákban. Ezzel egyidejűleg indul meg a magyar nyelv első említése egyes latin és német munkákban. Kezdetben csak egy-egy szó kerül bele az idegen szövegbe, naiv kezdetlegességgel jegyezve fel tökéletlen akusztikai hatás alapján. Különösen érdekes a 15. században élt német humanistának, Beatus Rhenanusnak az a feljegyzése, hogy az ő idejében kezdtek először írni magyar nyelven. Másik, igen érdekes része ennek a tanulmánynak, midőn T. bemutatja, hogy Paracelsus tanítványa, Leonhard Thurneysser (1530—1596) hogyan keveri német szövegébe a magyar szavakat, sőt egész magyar szöveget is ad.

Turóczi-Trostler mindkét tanulmánya igen tanulságosan gazdagítja ismereteinket a magyar nyelv történetének legrégebb korszakaiból. BALASSA JÓZSEF.

Kertész Manó: Szállók az úrnak. Az udvarias beszéd története. — Révai-kiadás.

A Szokásmondások után ismét egy értékes és érdekes könyvvel gazdagította Kertész Manó nyelvtudományi irodalmunkat. Mind a két könyv a magyar nyelv történetének azt a részét világítja meg, amellyel nyelvtudományunk aránylag legkevésbé foglalkozott: a szavak és szólások jelentésének fejlődését, változását és ezzel kapcsolatban a magyar stílus történetét.

Az udvarias beszéd története egyúttal egy darab műveltségtörténet és érdekes világot vet a különböző társadalmi rétegekhez tartozó tömegek pszichológiájára. Kertész több helyen rámutat arra a közös vonásra, mely a nép nyelvi hagyományainak (népdalok, népies színjátékok stb.), továbbá a nép tárgyi művészetének fejlődése és az udvariasság nyelvének története között van. A népköltészet és a népművészet, amint azt ma a *gesunkenes Kulturgut* elmélete felfogja, (legalább nagyrésztben) a magasabb társadalmi osztályok köréből hanyatlik le a nép körébe. Az udvariasság kifejezések is felülről lefelé haladva hanyatlanak, kopnak és veszítik el eredeti jelentésüket, értéküket. Ez a jelenség még sokkal általánosabb és biztosabb adatok alapján megfigyelhető, mint a népköltészet és népművészet körében. Itt még egy lelki erőnek a hatása gyorsítja a hanyatlás menetét: az utánzás, mondhatjuk a majmolás vágya. Ez koptatja el gyorsan az udvariaskodó, kitüntetni akaró kifejezéseket, megszólításokat közönséges, gyakran tartalmatlan szóvá vagy szólássá.

Kertész könyve igen gazdag anyagot ölel fel. Kezdi az *úr, aszszony* megszólítások történetén, azután végig halad a megtisztelő megszólításokon, mint *tekintetes, nagyságos, kegyelmes, nemes, nemzetes, vitézlő* stb., s az alázatos, udvariaskodó kifejezések egész sorát tárgyalja. Nagyon érdekesek azok a részek, amelyekben a magázás történetét tárja elénk, vagy az ilyen kifejezések fejlődését világítja meg, mint *van szerencsém, szerény véleményem, alázatos szol-*

gája, szállók az úrnak, kezét csókolom, stb.

A könyv nemcsak annak az érdeklődésért köti le, aki tudományos szempontból kutatja a szavak és szólások történetét, hanem élvezetes olvasmány mindenki számára, akit a magyar nyelv multja érdekel.

BALASSA JÓZSEF.

A finn nyelvészet munkaterve.

A Finn-ugor Társaság multévi dec. 2-án tartotta évi közgyűlését. Ez alkalommal Kannisto Artúr jelentést tett azokról a munkálatokról, amelyek mostanában foglalkoztatják ott a nyelvtudomány művelőit. Előadta, hogy a letelt év során a szokottnál is nagyobb súlyt vetettek arra, hogy a Társaság ösztöndíjasainak gyűjtései nyomtatásban mentül előbb megjelenhessenek. Nem egy szöveggyűjtemény és szótár, amelyek kéziratának elkészítése hosszú évekig tartott, egymásután nyomdára kész állapotba kerül. Így számítani lehet a nyomdai feladatok nagyfokú gyarapodására a legközelebbi évek alatt. A kéziratok sajtó alá rendezése pedig, részben a rendesnél szintén gyorsabb tempóban is, változatlanul folyik tovább.

Lehtisalo T. jurák-szamojéd szótára nagyrészt sajtó alá rendeződik már a f. év során. A szók finnre vannak fordítva, de már a német fordítás is készül az év eleje óta. Egyidejűleg a jurák szövegek sajtó alá rendezését is megkezdí Lehtisalo.

Reánk nézve a legérdekesebbnek ígérkezik Kannisto vogul gyűjteménye. K. mint a F. U. T. ösztöndíjasa 1929 óta széleskörű vogulnyelvi szöveggyűjtést folytatott. Most már a finnre fordítás munkáját, valamint a szövegek nyelvi és tárgyi magyarázatait készíti el. Ez körülbelül az év végéig befejeződik. Akkor a finn fordításnak nemre áttétele s az egész anyagnak tárgyi sorrendbe való szedése fog következni.

A vogul szótár előkészületekpen a szótári anyag lemásolása van folyamatban. Mind a két munkában buzgón segédkezik mag. M. Liimola. Osztják és vogul népi díszvarrásról és gyöngyös ornamen-

tikáról képes kiadás készül Kannisto és Manninen közös munkájával. A tárgyak egyrészt Ahlqvist és Sirelius, nagyobbára azonban szintén Kannisto saját gyűjtéséből valók.

Kai Donner nevezetes kamasz-szamojéd szöveggyűjtése szintén munkába van véve. A finn fordítás rövidesen elkészül, azután németre fordítják s a szótárt is befejezik.

Kettunen Lauri lív szótárának munkája igen előhaladt. Kézirata nagyjából kész. Most lív születésűek segítségével a szótár egész anyagát főképp jelentéstani szempontból felülvizsgálja, továbbá megjelöli a lett eredetű lív szóknál azokat a tájszólási alakokat, amelyekre utalnak a lív szók.

Lagerkrantz Eliel, a Társaság ösztöndíjasa, 1930 óta lapp szótárárn dolgozik. A jelentéstani szempontok szerint készülő szójegyzék készen van. Szintén lapp, nevezetesen Kola-lapp szótáron dolgozik Itkonen. Ez a szótár is elkészül az év folyamán.

Karjalainen K. F. félbemaradt osztják szótára melynek munkáját Toivonen Y. H.-ra bízták, befejezéséhez közeledik. Nemsokára sajtó alá kerül. Paasonen tudományos hagyatéka 1932 óta Ravila P. kezébe van letéve. A múlt év elején kiadta saját gyűjtésű lapp mitológiai szövegeit s utána hozzáfogott a Paasonen gyűjtötte mordvin szövegek finn fordításához. Ezt a német fogja követni. Wichmann zürjén szógyűjteményének szerkesztését a F. U. T. megbízásából 1933 óta Uotila T. végzi.

Szintén megindul legközelebb Wichmann moldvai és erdélyi csángó-magyar tájszólásgyűjtésének közzététele. A nyelvmutatványokat másolják és finnre fordítják. A szójegyzék másolása sem szünetel. Az egész munkára segítőleg foly be Csüry Bálint, a csángó tájszólások kitűnő ismerője.

Väisänen A. O., miután már 1933-ban befejezte Kannisto 123 vogul dallamból álló fonogramgyűjtésének lekottázását, ezután Lehtisalo 54 jurák-szamojéd dallamot tartalmazó fonogramgyűjtésének lekottázásával foglalkozott, most pedig saját mordvin dallam-

gyűjtését teszi át hangjegyekre s e dallamok szövegeit is leírja.

A F.-U. T. fölvette munkatervébe a lúd nyelvi följegyzések közzétételét is. Az anyagot két részre osztva közlik majd: egyikben a lúd szövegek anyaga, másikkban a szójegyzék lesz. A lúd nyelvmutatványok egy kötete Ojansuu, Kujola, Kalima és Kettunen közléseivel már tavaly megjelent. A lúd szótár szerkesztését most Kujola lektorra bízták, s ez a munka is javában folyik.

A múlt év folyamán több finn tudós tett nyelvészeti tanulmányutat Szovjet-Oroszországban. Kettunen, Posti L. és Siro P. egy hallgatók a vepszeknél három hónapot töltöttek. Szentpétervárott hozzájuk csatlakozott két odaváló nyelvész, az ingermanlandi Hämäläinen M. tanár és Palvadre Márta múzeumi tisztviselő. Kettunen főképp nyelvtörténeti szempontból vizsgálta a vepsz falvakat és a szétszórt számos telepet. Azonkívül a szójegyzékek pótlását és új szövegek gyűjtését vette munkába. Két finn munkatársa szintén szótári anyagot és nyelvmutatványokat gyűjtött.

Látnivaló, hogy finn nyelvésztársaink nem vesztegetik az időt hiába és egymásután föltárják a kezük ügyébe eső finn tájszólási és rokonnyelvi területek nyelvi anyagát. Szorgos munkájuk kétségtelenül a mi tudományunknak is nagy hasznára fog válni.

(Uusi Suomi.)

V. B.

A fonológia és a nyelvjárások tanulmányozása. A Nyr múlt évi utolsó füzetében közölt bírálatomra Laziczus Gy. a M. Ny. ez évi első számában válaszol (48—53. l.). Az ő szavai szerint csak néhány «hűvös észrevételt» tesz az én «tüzeskedő megjegyzéseimre». Ha ez a Laziczus hűvös hangja, milyen lehet, ha tüzeskedik? Abban igaza van, hogy a bírálat mindenkinek joga, gyakran kötelessége is. De lényeges különbség van bírálat és támadás között. A bírálat első feltételei az elfogulatlanság és a jóhiszeműség. Mihelyt a bíráló az állítások elferdítéséhez folyamodik, ráfog vagy belemagyaráz a bírált műbe olyasmit is, ami nincs benne, vagy más-

kép van benne, azért hogy kedvezőtlenebb színben tüntesse fel, akkor a bírálat támadássá fajul. Íme egy újabb példa: L. válaszát így kezdi: «Balassa József — — — bírálja a fonológiát, de különösen azt, amit a fonológiával kapcsolatban az ő nyelvjárási felosztásáról írtam.» Én a Nyr-ben ezt írtam: «Nem az a célo[m], hogy a fonológiáról és a fonológia alkalmazásáról a nyelvtudományban bírálatot mondjak, csak azt akarom vizsgálni, hogy mi hasznát vehetjük ennek az új tudománynak az élő nyelv és a nyelvjárások vizsgálatában.» Tehát nem bírálok a fonológiát; az idézetek csak annak megvilágítására valók, hogy L. milyen zavarosan tárgyalja a fonológia alapfogalmait. Továbbá azt írja: «B. bevallja, hogy sejtelve sincs, mi fán terem a fonológia». Ezt seholsem «vallom be», nem is beszélek róla, csak azt állítom, hogy Laziczius előadása alapján nem kapunk világos képet arról, hogy mi a fonológia. Tehát azok a «hüvös megjegyzések», amelyeket ehhez fűz, tárgyaltalanok. Igaz, hogy L. «száz és egynéhány lapot pazarolt az elmélet megértetésére» és — szerinte — én mégsem értettem meg. Az ő előadásából nem is lehet megérteni. Mennyivel világosabb képet kapunk a fonológiáról abból a 20 lapnyi cikkből, melyben Trubetzkoy magyarázza meg, mi a fonológia. (*La phonologie actuelle. Journal de Psychologie. 1933.*)

Amit L. az *ë* hangról és szerepéről a magyar nyelvben mondott, az mostani tagadása ellenére is azt jelenti, hogy szerinte a zárt *ë* pusztulóban van. Amit bírálatomban erről mondtam, azt teljes egészében fenntartom.

A nyelvjárások eddigi osztályozását bírálva L. valóban ferdített, mikor osztályozásom elvét elnevezte az összes kritériumok elvének. Ráfogás pedig az, mikor azt mondja, hogy előttem munkaközben nem nyelvi, hanem földrajzi egységek lebegtek. Mostani válaszában evvel ellentétben már elismeri, hogy a nyelvjárásterületek megállapításában történeti, földrajzi és nyelvi szempontok, fontos és kevésbé fontos hangtani krité-

riumok vezettek. Ma is azt vallom, hogy a nyelvjárások osztályozását nem lehet, minden egyéb szempontot mellőzve, két, bármilyen fontos hangtani jelenségre alapítani. Azért kellett továbbfejleszteni Simonyi felosztását. Ha egy nyelvterület nyelvjárásait helyesen akarjuk osztályozni, úgyhogy a további tudományos kutatás számára alkalmas és gyümölcsöző legyen, mindentféle szempontot figyelembe kell venni: a nyelvi jelenségeken kívül a történeti, főleg a települési, továbbá a földrajzi, etnológiai szempontokat is. Az se baj, ha L. ezt «a szedett-vedett kritériumok elvé»-nek nevezi. L.-nak azt a kijelentését, hogy az ő felosztásának elve pontosan megegyezik Simonyi egykori felosztásának elvével, csak tréfának vehetem. Hasonlítsa csak össze az eredményt, amire Simonyi jutott, azzal a csodaszülöttel, amit az ő osztályozása eredményezett, akkor meglátja, mi a különbség. Ha az alapelv ugyanaz s az eredmény ilyen eltérő, akkor a kettő közül az egyik nem ért a dologhoz.

L. a maga három- és négyszöges rendszerének igazolására «valami Hellwag nevű úrra» (ez szellemesség!) hivatkozik, aki már 1781-ben rajzolgatott ilyen magánhangzó-háromszögeket». Nem hiszem, hogy L. valaha látta Hellwag «Dissertatio de formatione loquela[e]» c. munkáját. Ha látta volna, tudná, hogy ez a Hellwag nevű úr gyerekkorában rajzolgathatott háromszögeket az iskolai füzetébe, de ebben, a fonetika történetében oly fontos munkájában egyetlen egy háromszög sincs. Hellwag összeállította a magánhangzók rendszerét képzésük szerint, a nyelv helyzetét véve figyelembe, ilyenformán:

u	ü	i
o	ó	e
	ä	ä
	a	

Ezt nevezték el a német fonetikusok «Vokaldreieck»-nek. Erről a szóról hallott valamit Laziczius, és beszél olyasmiről, amiről sejtelve sincs. Az ő társasjátékát a háromszögekkel és négyszögekkel nem sikerül neki a fonetika történetével igazolni.

Még csak egynéhány szót aka-

rok mondani L. válaszában befejező szavairól. Azt mondja rólam: „Szívósan, körmeszakadtáig védi felosztását, amelyet, — nem tudom, miért — véglegesnek hitt és hisz.” Felosztásomat nem tartom, sohasem tartottam véglegesnek. Horger Antalnak a magyar nyelvjárásokról írt könyvét örömmel üdvözöltem (Nyr 63:89.), mert nagy lépéssel viszi előbbre a magyar nyelvjárások tanulmányozásának ügyét, tovább fejleszti, javítja az akkor még hiányos adatok alapján készült osztályozást. Laziczus le akarja rombolni, amit eddig építettünk és helyébe kártyavárat állít, amely az első szellőre összedől.

Laziczus felosztását Horger is elfogadhatatlannak nevezte (A magyar nyelvjárások 11. l.), és én csak ismételhetem, hogy a nyelvjárások megfigyelése és tanulmányozása szempontjából elfogadhatatlan és értéktelen.

L. végül egy kis oktatásban részesít az örökkévalóságról és a mulandóságról a tudományban. Igaza van: a mulandóság számára dolgozunk. De van egy örök igazság is: csak az elfogulatlan kutatás teremthet a további kutatás számára értékes és gyümölcsöző eredményeket.

BALASSA JÓZSEF

Könyvek és folyóiratok.

Emlékkönyv Balassa Józsefnek, a Magyar Nyelvőr szerkesztőjének 70. születése napjára. Barátai, tisztelői, munkatársai megbízásából szerkesztették *Beke Ödön*, *Benedek Marcell*, *Turóczi-Trostler József*. Tartalma: *Benedek Marcell*: A Balassa-Emlékkönyv elé. — *Babits Mihály*: A nyelvész és az irodalom. — *Radó Antal*: Balassa Józsefnek. — *Lenkei Henrik*: Legnagyobb kincsünk. — *Beke Manó*: A matematika a nyelvészet szolgálatában. — *Beke Ödön*: A magyar állat- és növénynevek történetéhez. — *Bonkáló Sándor*: Magyar elemek a rutén irodalomban. — *Csefkó Gyula*: Tüskére való. — *Dénes Szilárd*: A helyes magyarság és Balassa József. — *Elek Oszkár*: Magyarország angol lovagregények tükrében. — *Fokos Dávid*: Szó- és szólásmagyarázatok. — *Kallós Ede*: Nemzetköziek-e az idegenszavak? — *Kallós*

Zsigmond: Egyenes. — *Kardos Albert*: Időhatározók zavara. — *Kertész Manó*: Szólásmagyarázatok. — *Kodály Zoltán*: Sajátságos dallamszerkezet a cseremiszt népzeneben. — *Kosztolányi Dezső*: A rimről. — *Kunos Ignác*: A török nyelv megújódása. — *Lehtisalo T.*: Etymologisches. — *Lewy Ernst*: Innere Form, Systematik, Sprachgeographie. — *Löw Immanuel*: Bönghészség. — *Mészöly Gedeon*: Falvak, falva. — *Mohácsi Jenő*: Bemerkungen zur «Tragödie des Menschen». — *Moór Elemér*: Mosony és Tétény. — *Munkácsi Bernát*: Hagyma és hanga. — *Orbán Gábor*: Isa. — *Prohászka János*: A fokozó jelzős melléknevek használatáról. — *Róheim Géza*: Egyszer volt, hol nem volt. — *Rubinyi Mózes*: Szarvas Gábor. — *Sauvageot Aurélien*: A magánhangzók hosszúsága a magyar versmértékben. — *Sebestény Károly*: Két püspök — két Madách? — *Setälä Emil*: Magyar vál, válik. — *Spitzer Leó*: Das Suffix-u (-utus) im Neufranzösischen. — *Szabolcsi Bence*: A keleti ugorok mint előázsiai kultúrhatás közvetítői a zene-történetben. — *Szentimrei Jenő*: Emlékezés Benedek Elekre. — *Turóczi-Trostler József*: A magyar szellem európaizálódásának első formái. — *Vikár Béla*: A finn szampó magyar visszhangja. — *Viski Károly*: Két régi hagyomány-ábrázolás. — *Zoványi Jenő*: A nyelvtudás viszonya a helvét reformációhoz.

Zolnai Gyula: Van-e szükség nyelv-művelésünk irányítására? (Nyelv-művelő Füzetek. 2. sz.) — *Dr. Ecsedi István*: Népies halászat a Közép-Tiszán és a tiszántúli kisvizeken. (A Déri Múzeum néprajzi osztályának közleményei. 4 f.) Debrecen. 1934. — *Collinder Björn*: Svenska inslag i finska språket — och omvänt. (Svéd elemek a finn nyelvben — és viszont.) Nordisk Tidskrift. 1934. — *Magyar Figyelő* (Pozsony) II. évf. 3—4. sz. — *Fokos Dávid*: Finnugor-török mondattani egyezések. I. — *Kettunen Lauri*: A liv nyelv. — *Vasi Szemle*. (Szombathely) II. évf. 1—2. sz. — *Fábián Gyula*: A jáki gerencserek. — *Beke Ödön*: A székelyek dunántúli kapcsolatai és a népies állatnevek. —

Schwartz Elemér: Egy érdekes szentgotthárdi dülönév. — *Bulletin de la Société de Linguistique*. T. 35. Fasc. 2. (A füzet tartalma az utolsó 2—3 év nyelvészeti irodalmának ismertetése. Az uráli nyelvek irodal-

mát, köztük a magyarnyelvű könyveket és folyóiratokat Sauvageot ismerteteti.) — *Ungarische Jahrbücher*. B. 14., H. 4. — *Julius Szekfű*: Volkstum, Nation und Staat. — O. A. Isbert: Volkskunde in Ungarn.

NYELVMŰVELÉS

Mi a műtár? Erre a kérdésre választ leghamarabb a «Közhasznú Esmeretek tárában», a lexikonokban találhatnánk, de a közönség kezén legtöbbet forgó három lexikon, a Pallas-, Révai- és Tolnai-lexikon nem ismeri ezt a címszót. — Ha egy lépéssel tovább megyünk és más tár-akban, szótárakban kezdünk keresni, ott már megtaláljuk, ha nem is mindenben. Így legnagyobb csodálkozásunkra nincs meg a Nyelvújítási Szótárban, sem a mű előtagú, sem a tár utótagú összetételek között, pedig ezeknek a nyelvújítási összetételeknek mindkét csoportja (műemlék, műipar, stb., kincstár, könyvtár, stb.) ugyancsak népes.

De az igazság kedvéért meg kell vallanom, hogy eldugott helyen megemlít a Nyelvújítási Szótár egy mesterségmivtár-t Kunstkammer értelemben.

Nem kevésbé meglepő, hogy olyan közkeletű szótárak, mint a Simonyi—Balassa, a Kelemen magyar-német, a Sauvageot francia szótára megfedkezett a műtár-ról.

De ahol nincs, ott ne keress. A fentiekén kívül van elég szótár, mely ismeri a műtár-t. Ilyen első sorban a Czuczor—Fogarasi, aztán a nagy Ballagi, amelyek körülbelül egyezően magyarázzák, t. i. a műtár = egy vagy több tereméből álló helyiség, hol bizonyos számú művek be vannak rakva, vagy meg szemléltetés végett kiállítva. E szerint a műtár olyan kiállítás, olyan múzeum-féle, amelynek jelölésére a nyelvújítás egy a műtár-hoz igen hasonló, de mégis más szót hozott divatba, a műtár-lat-ot, amely elő is fordul a fentemlített lexikonokban és szótárakban, még azokban is, melyek a műtár-nak nem adtak helyet.

De én tulajdonkép nem a gyűjtemény vagy kiállítás jelentésű műtár-ról akarok beszélni; az én műtáram, jobban mondva a régi «Pesti Napló»-nak a műtár-a egészen mást jelent.

Tudnunk kell ugyanis, hogy a *Pesti Napló*, mikor 1850 március 9-én Császár Ferenc kiadásában és Szenvey József szerkesztésében megindult, a vonal alatti résznek ezt a címet adja: A Pesti Napló műtára. A műtár eszerint egy hírlapi alkatrész, egy irodalmi műfaj, kerülő nélkül szólva: tárca.

A tárca szó tulajdonkép jóval a Pesti Napló előtt megszületett: Helmezy már 1834-ben használja a külügyi tárca kifejezést; a Magyar Tudós Társaság Zsebszótára is (1835) ajánlja «Brieftasche, portefeuille» értelmében, de tárca-cikk jelentéssel még Czuczor—Fogarasiék sem szótározzák, pedig az ő t betűs kötetük már a 60-as években készült; tudtommal az első szótár, amely a tárcá-t mint Feuilleton-t örökíti meg, a Ballagi 1872. évbéli Teljes Szótára.

A Pesti Napló, mikor a vonal alatti részt, a maga tárcá-ját műtár-nak nevezi, nem elégszik meg az elnevezéssel, meg is magyarázza a rendeltetését. Kifejti, hogy a műtár költői és más szépirodalmi termékeknek fog helyet adni, tehát valóságos gyűjteménye lesz a műveknek, azonkívül ott fog a hírlap minden fontosabb irodalmi jelenség felett bírálatot gyakorolni.

De bármilyen helyesen és okosan kifejtette a Pesti Napló a műtár hivatását, magát az elnevezést nem tudta életben tartani. A műtár csakhamar elvesztette a teret a tárcával szemben, amely ha már Portefeuille-t jelentett, magára vette a Feuilleton, az irodalmi

tárca jelentését is, nem is annyira a francia, mint inkább a bécsi és pesti hírlapok hatása alatt, amelyek rendszerint hétköznapi, de vasárnap feltétlenül adtak *Feuilleton*-t.

Az általános divatnak a Pesti Napló is meghódolt és az 50-es évek második felében, mikor már Kemény Zsigmond a felelős szerkesztő, *tárcá*-ban adja nemcsak az akadémiai tudósításokat, a színi kritikákat, a könyvismertetőket, hanem ott közli Jósikának vagy Jókainak kötetekre menő regényeit. Mikor pedig Jókai alapít napilapot, a balközépet, jobban mondva a Tisza Kálmánt szolgáló „A Hon»-t (1863), akkor az is *tárcá*-val indul meg, amelyben a szerkesztő a maga legújabb regényeivel, a *Politikai divatokkal* kedveskedik olvasói hamar nagyra nőtt táborának. Természetesen, ha a legolvasottabb magyar hírlapok *tárcá*-nak nevezték vonal alatti részüket, a többi, a későbbi politikai és szépirodalmi lapok sem lehetnek el *tárca* nélkül.

A *műtár*-nak eddigi rövidre fogott történetéből láthatjuk, hogy a *műtár* két irányban is akart érvényesülni, de mindkét téren vesztes lett; *tárca* jelentése már csak a múlté; a gyűjtemény-, műkiállításféle használatából is majdnem egészen kiszorította a *műtárlat*, pedig ennél terjedelemben rövidebb, képzésben legalább is nem rosszabb.

Azonban *habent sua fata vocabula*.

KARDOS ALBERT.

Balassa Bálint költői nyelvéhez. Nemrég kimutattam, hogy a *Vitézek mi lehet...* kezdetű költemény *roppant sereg* kifejezése a mindennapi katonai életből szökött a költő tollára (Nyr 63:65 s köv.). Ám a versnek nemcsak ez az egy kapcsolata mutatja, hogy az ízig-vérig végbeli vitéz Balassa a szavajárásában is mennyire katonára volt, mert a végházakban egyéb kifejezései is közszájon forogtak. Ez alkalommal két ismert sorának ilyen eredetére kívánok

rámutatni a török idők katonai emlékei alapján.

A költemény nyolcadik versszaka így kezdődik: «Az éles szablyákkal [Méltán örvendeznek,] Mert *fejeket* *ők szednek*»; egy 1664-i jelentésben pedig ezt olvassuk: «De a hátán levén a mieink [a töröknek], még a Garam közepén is *fejeket szedtek*» (Hadtört. Közl. 6:542). — A hatodik versszaknak ez a vége: «Sok vérben fertezvén, [Arcul *reá térvén*] Űzöt sokszor megvernek»; a kiemelt kifejezés előfordul a török világ mindkét századának katonai irataiban: «Hátat ne mutassanak az ellenségnek, hanem *arcról reá menjenek*» (MTörtEml. Irók 7:7). «*Bis-sus arcul rájok tér vala*» (RMKT. 4:122).

KERTÉSZ MANÓ.

Olvasás közben. Legtöbbször gondatlanság és pongyolaság az oka a napilapok hasábjain gyakran feltűnő stilushibáknak. Ha az író még egyszer elolvasná, amit leírt, bizonyosan eltüntetné a botlások legnagyobb részét. Íme egy újabb bokréta. «Vannak vagy lehetnek felölösségek, amelyeknek konzekvenciáit a szociálpolitikában *is kell levonni*». (Helyesen: le kell vonni.) — «A francia társadalmat nem lehetett és *sosem is lesz lehet* (!) összeházasítani a kommunizmussal.» — «Jogellenes és emberségellenes, ami Kassán, *de* — az egész Felvidéken történik.» (Milyen helytelen és értelmetlen a *de* használata ebben a mondatban!) — «*Hát-tal álló rendőrök* közt vonul esküvőjére Marina.» (Hogyan álltak ezek a rendőrök?) — Az olasz *crescendo* szót magyarosan így írja egyik napilapunk: *krescsendő*, pedig az olasz kiejtés *kresendo*. Ugyanolyan hiba ez, mint amikor a *fasisztát fascisztának* mondják, akik nagyon jól akarnak tudni olaszul. — «Hét rabló *sztává lötte* Sz. kínai újságfejedelmet». Így szól egy hír vastagbetűs címe. A cikkből megtudjuk, hogy a rablók hét lövéssel gyilkolták meg az újságfejedelmet. Tehát csak hét lyuk volt a szítán.

B. J.

MAGYARÁZATOK.

Nyelvtörténeti adatok. 1. Algebra. Az EtSz. szerint első adatunk e szóra: Kunoss, Gyalulat 1835. Korábbi adatot (Magyar Hirmondó 1784:38) közöl Simai Ödön (MNY. XI:41). A Helikoni Kedvtöltés 1820. III. 67. l.-ről idézem a következő sorokat: «...azok a kik az aszszonyi Nem eránt soha sem lesznek érzéketlenekké rokonok azon nagy lelkekkel, a kik a szép mesterségeket még akkor is szépeknek tartják s szeretik, ha bár az Algebrát jól megtanulták s jól értik is».

2. *Veh.* Az óbégat szavunk előtagjában rejlő *veh* (wehklagen) önálló használatáról nincs szótári adatunk. Idézetünkben a szó a jajgatás érzelmi tartalmát fedi: «A kik halálra keresik lelkem, Szörnyen hátratrjének, Kik káromonn örülnek, És kik inségemenn Üznek nevetséget, kiáltsanak *veh veh veh-t*: Jutalmok dög légyen». (Halott Temetéskorra való Énekek. Debrecen. 1807. 92. l.)

3. *Kita.* A szó jelentése egyértékű a *plica*, *fasciculus*, *ránc*, *redő*, *nyaláb* fogalmával. (NySz.) (Vö. CzF.: hajból, szőrből, kenderből egy tekercs; MTSz.: teljesen elkészített és összefont húsz fő-szösz; továbbá Nyr. 42:360). Gvadányi József a szót a «materia» értelmében használja: A pozsonyi zsidók a királyfogadás ünnepére diadalkaput építettek «Mellyre arany, ezüst kitát terítettek». Ehhez a verssorhoz a következő megjegyzést fűzi: «Sok értelemben vétetődik ezen szó: *kita*, mert mondatik, egy *kita* kender, egy *kita* vászony. Itten vétetődik ezen szó helyet: *matéria*. és jól is mondatik, *szór kita*. *selyem kita*, *ezüst kita*, *arany kita*, jelenti ollyas *matériákat*, *materia* pedig *deák* szó, és így ezen értelemben jobb szó *kita*, a *matéria* szónál.» (A mostan folyó országgyűlésnek... 1791. 274. l.)

4. *Sál.* Kunoss, Gyalulat 1835-ben a szó megfelelője: fátyol. A Hasznos Multságok 1826. I. 351. lapján a tibeti kecskék gyapjának feldolgozásáról szóló cikk címe a mai jelentéssel azonosítja: Kasemér Nyakbavető kendők. (Sálok).»

5. *Valcer.* Hartnagel Erzsébet megállapítása szerint (MNY. 30:85, 87) a *valcer* szó először Gvadányinál szerepel (1790) és ugyancsak ő használja már a *valcer* helyett a keringő tánc kifejezést. (1791). Nem lesz talán érdektelen ezzel az adattal kapcsolatban megemlítenünk, hogy nyelvünk már az átszivárgás pillanatában a keringő tánc kifejezéssel hozta értelemközelbe ezt az utóbb meghonosodott német jövevényszavunkat: A lakodalmakban és a vigságokban előforduló helytelen és ártalmas szokások közül való «ama kerengő Német tántz, mellynek Németül Waltzen a nevezetes». (Magyar Hirmondó, 1781:266.) ZSOLDOS JENŐ.

Néhány szláv jövevényszóról.

1. *Göröngy.* E szavunk szláv eredetét már Dankovszky hirdette, Simonyi többször is tárgyalta (Nyr. 31:36, 38:388, 50:134), de mégsem sikerült az összes hangtani nehézségeket az útból elhárítania (vö. Melich, MNY. 6:113, Asbóth, Nyelvtudomány 3:1). Az egyeztetett szláv szók Bernekernél a következő alakban vannak meg: egyh. szláv *gruda* 'Erdscholle', bolgár *grúda*, *grúdka* 'Scholle', szerb-horv. *grúda*, *grúduva* 'Klumpen, Schneeball', szlovén *grúda* 'Erdscholle; gefrorener Schneekot auf den Strassen', lengyel *gruda* 'Klumpen, Scholle', orosz *grúda* 'Haufen, Masse; dial. gefrorener Strassenkot', cseh *hrouda* (*hruda*) 'Klumpen, Scholle', kisorosz *hrúda* ua. A szláv és a magyar szó között a következő eltérések vannak: 1. A magyar szó magashangú, a szláv ellenben mélyhangú. 2. A magyar szó mássalhangzós végű, a szláv pedig magánhangzóra végződik. 3. A szláv *a* helyén a magyarban *gy* van. 4. A magyar szóban előforduló *n* a szlávban hiányzik. Mindenekelőtt Simonyi helyesen utal arra, hogy a magyarban az *n*, mint sok más esetben, járulékhang. A szóvégi *gy* eredetibb *d*-je kimutatható Orczynál (*göiröndös* NySz.) és a népnyelvben (*girindes* Tokaj, Kassai), ahol a szó mélyhangú alakban is előfordul: *garangy*, *garancs*, *darancs*, *daroncs*, *doroncs* Erdély. A Schlägli Szójegyzékben képzős alakban: *gorongag*, a BesztSz.-ben: *ggrangyag* (az eredeti mássalhangzócsoporthal; vö. továbbá a népnyelvben:

garangyag, -os, -ékos, *göröngyeg* MTsz). Az eredeti véghangzó megmaradt ezekben a népnyelvi alakokban: *gorongya* Somogy m. *göröncse* Alföld. Magashangú alakok cs-vel: *göröncs* Torna m. Szföld, *gërëncs* Szföld. A véghangzó bizonyára azért kopott le, mert a nyelvérzék birtokos személyragnak érezte. A régi Tsz. a Szföldről idéz *göreny* és hely nélkül *göröngyeg* változatot is. Ha ez az alak hiteles, akkor egy **göröncse*, **görencse* alakból való elvonás lehet, melynek végét kicsinyítő képzőnek érezték. A népnyelvben van 'domb, halom' jelentésű *görönd*, *gorond*, *gorand* szó is, melyek régi helynevekben gy-s változatban is előfordulnak az OklSzbán, de annak eldöntése, hogy ezek is a *göröngy* szó változatai, vagy külön szó, még alaposabb vizsgálatra szorul.

2. *Kakas*. Marosvásárhelyen a *kakas* 'pattogatott kukorica' (Nyr. 9:428). Ugyanez a jelentése van alakváltozatainak is: *kokas* (Debrecen Nyr. 9:206, Nagybánya 566, Zilah 14:334, Szilágy m. 7:381, 6:474). Csík megyében a kakast *kókis*-nak ejtik, s ennek is megvan említett jelentése (Nyr. 20:47, MTsz.). Lehetőség azonban, hogy ez nem a 'Hahn' jelentésű *kakas* (< szláv *kokoš* 'Henne'), hanem egy másik szláv szó átvétele, vö. szerb-horvát *kokač*, *kokica* 'geröstete Maiskörner; Feuerglut in der Pfeife'. Berneker szerint e szó rokonsága: szerb-horv. *kōka*, *kōkoška* 'nucleus', szlovén *koka*, *kokošica* 'Nusskern', bolgár *kokučka*, *kokička* 'Fruchtkern'. A szerb-horvát *kukinja* 'Schlehe' azonban valószínűleg nem ide tartozik, hanem a magyar *kőkény* átvétele. Hogy a Csíkmadarásról közölt *kókra* 'pattogatott kukorica' (Nyr. 20:47) ide tartozik-e, azt egyelőre nem tudom eldönteni.

3. *Kuka*. Az Alföldön így hívják azt a horogalakú fát, amellyel a zsinegre fűzött dohányt a szárítóra akasztják (MTsz. CzF). CzF. szerint ez a neve a hajók födelén annak a lécdarabokkal fokonként megszegezett padlónak is, melyen a hajósok lépdelnek, mikor „kukáznak”. vagyis a hajót vontatják oly módon, hogy a vontató kötelet előzetesen odaerősítik valamihez a parton, s azután a hajófödél hosszában lépdelve behúzzák. Kenessey szerint ecélből a lovaskötelet kísérő dereglye közepén egy kétágú villaalakú fácska van, melyben a lovaskötél csúszik, s ezt nevezik kukának, máskép dereglyebaknak. Véle-

ményem szerint a szó azonos a következő szláv szavakkal: szerb-horv. *kūka* 'Haken, *kūko-nosast* 'hakennasig', bolgár *kūka* 'Haken, Krücke', orosz egyházi szláv *kuko-nosъ* 'krummnasig'. A szerb-horvátban *kūkara* 'Haken bei der Pflug-deichsel' (vö. szerb *kokula* 'Krümmung, Haken'). Nem lehetetlen, hogy evvel azonos a szintén alföldi *kukora* 'kajla, kunkorodott; rövid és görbeszarvú, kis csutkószarvú, perecszarvú'. Az Alföldön *kajkó* (*kákó*, *gágó*) is jelent fahorgot. Ha ezzel azonos az 'esztelen, féleszű, félbolond, bolondoskodó' jelentésű *kajkó*, akkor a 'mafla, bamba, bárgyú, hülye, néma, süketnéma' jelentésű *kuka* is azonos lehet a fahorg jelentésű kukával.

BEKE ÜDÜN

Veronka szófejtései. Tizenkettődik évében lévő kislányom írásában olvasom a következő mondatot: «A gyertyák lángja már alig *pislángol*». Ezt az igealakot mondhatjuk kontaminációnak is (pislog+lángol), de népetimológiaszerű alaknak is tarthatjuk. Leányom, nyelvénnek fejlődése folyamán, egyes helyneveket olyképpen módosított, hogy változtatásaival mintegy érthetővé igyekezett az idegen elnevezéseket tenni. Öt éves korában eljutott Münchenbe; a bajor főváros neve az ő szókincse szerint *Münhely* volt. Ehhez az útjához fűződik ez a szómagyarázat is: Münchenben szó került jelenlétében a Königseeről. Úgy esett, hogy egy pillanatra itt, Münchenben bekukkantott a Gliptoték nevű múzeumba. Amint a márvány (tehát kőből való) szobrokat meglátta, ezzel a kérdéssel fordult hozzám: Ez a Königsee? A következő évben Grácot volt alkalma látni. Amikor, innen hazatérve, később Visegrádon volt, azt beszélte, *Visegrác*-ra tettünk hajós kirándulást. Ugyanakkor még Esztergom nevét is megfejtette; ezt a várost ugyanis Esztergombnak nevezte el. Ez a néhány adat bizonyára arra is rávilágít, hogy szókincsünk kialakulása nem csupán ösztönszerűen folyik, hanem egyszersmind erős szellemi munka eredménye. DÉNES SZILÁRD

Régi magyar szakácskönyveink történetéhez. A Nyr. 9. évfolyama (1880:71) ételneveket közölt egy múlt századbéli szakácskönyvből. A könyv címét csak később tudjuk meg, amikor ugyanezen műből a figyelemre méltó szokat és kifejezéseket is kiírta (167—170, 210—212). *Szakáts mesterségnek könyvetskéje* stb. a mű címe; Nagyszombatban jelent meg 1785-ben. A NySz. szerkesztői e közleményeket fölhasználták, de magát a szakácskönyvet nem nézték meg, s ez az oka, hogy pl. az ételneveket jelentés nélkül közölték, mert azok csak a mutató tábla lenyomatai. Ez a szakácskönyvecske, mint Petrikből megállapítható, öt kiadásban ismeretes: 1742, 1763, 1774, 1785 és 1793-ból, tehát a Nyr. számára földolgozott kiadás már a negyedik volt. Azonban ne gondoljuk, hogy az 1742-i kiadás az első, mert az első pillantásra meg lehet állapítani, hogy ez is csak lenyomata a Misztótfalusi Kiss Miklós híres könyvnyomtatóműhelyében 1695-ben készült *Szakáts mesterségnek könyvetskéjével*. E művet a Régi magyar könyvtár nem említi, de Szabó Károly a Magyar Könyvszemle 1882. évfolyamában (92. l.) hírt ad róla, s azt írja, hogy a kolozsvári unitárius kollégium és a kunszentmiklósi református gimnázium könyvtárában van egy-egy példánva. A Magyar Könyvszemle 1884. évfolyama (115. l.) viszont azt írja, hogy a kunszentmiklósi példány 1698-ból való. A Széchenyi-Könyvtár igazgatósága kérelmemre el akarta hozatni a kunszentmiklósi példányt, de onnan azt az értesítést kapta, hogy a könyv nincs a gimnáziumi könyvtárban, s nem is tudnak róla, hogy ott valaha megvolt. Pedig megvolt, s Herman Ottó, mint A magyar halászat könyvében 1887-ben megírta, használta is azt a példányt (132. l.), amely 1698-ban jelent meg. Két példánva nem lehetett a könyvtárnak e műből, kétségtelen tehát, hogy ott az 1695-ben megjelent példány nem lehetett meg, s a Magyar Könyvszemle 1882-i közleménye tévedés, vagyis Szabó Károly nem nézte meg ennek a példánynak a pontos évszá-

mát, vagy egyáltalán nem látta. Ez az 1698-i kiadás azonban mégis megvan, még pedig a szegedi Polgáriiskolai Tanárképző könyvtárában, ahova Kiss Áron könyveiből került. Valószínűnek tartom, hogy ez a példány volt a kunszentmiklósi ref. gimn. tulajdona, s onnan került valamikép Kiss Áron hagyatékába. Ez a kiadás unikum, több példányáról egyelőre nem tudunk. Azonban eszerint a kolozsvári unitárius kollégium példányának is unikumnak kellene lennie, mert a Szabó Károly által idézett másik példány nem létezik. Azonban ennek van mégis másik példánya is a Nemzeti Múzeum Todorcszku-gyűjteményében, sajnos azonban ez nem teljes, mert a második ív (17—32. l.) hiányzik belőle.¹⁾

Van a Budapesti Egyetemi Könyvtárban egy «Szakátskoenyvetske. Mellyet Elsőben a' Csiki Clastromban irtanak.» Jelzése E. 73. A könyvbe Steph. Kaprinai híres jezsuita neve is be van írva, s az előszó végén ez áll: «Colosvarott 1693.» Ez a kéziratos szakácskönyv egyik másolata az itt említett szakácskönyvek őscnek, azonban nem teljes, mert a szakácskönyvnek csak mintegy háromnegyed része van lemásolva, azután már csak néhány étel neve szerepel.

BEKE ÖDÖN.

Mikor népünk váiasztékosan beszél. Ismeretes falusi atyámfiaiinak az a tulajdonsága, hogy rendkívüli alkalmakkor, különösen ha uri emberrel van dolguk, szeretik a szót cifrázni. Hogy ez az iparkodásuk hová vezet, mutatják az alábbi furcsaságok, melyeket Ármos Jenő, a fejérmegyei gazdasági egyesület igazgatója a helyszínén feljegyzett és közlésre átengedett.

Egyik nagy juhászattal rendelkező grófi uradalomban a juhászoknak meg volt engedve, hogy a juh-

¹⁾ E helyen nem mulasztatom el, hogy ki ne fejezzem hálás köszönetemet Asztalos Miklósné úrnőnek, aki szíves volt Kolozsvárt az unitárius kollégium könyvtárában számomra lemásolni a szóban forgó mű címlapját, melyből megállapítható, hogy ez a példány 1695-ben jelent meg.

nyáj között egy-egy szamarat tartsanak. Egy alkalommal a tulajdonos az egyik falka között két szamarat látott. Szabálytalanságot gyanítva, kérdőre vonta a falkát őrző juhászt. A juhász azután a következőképpen magyarázta meg a dolgot: *Kegyelmes gróf úr, én az engedélyt nem szegtem meg, mert csak az a fekete számár az én tulajdonságom, a másik, az a szürke, a Miska sajátsága.*

Egyik alföldi városban egy szőlőbirtokos vincellérje megnősült. A birtokos más városban lakott, a vincellér ezért a családi állapotában beállott változást levélben jelentette munkaadójának és élete párjáról ezt a képet festette: *Feleségem ábrázatbéli formamentuma ugyan nem valami jelesen ékemenyes, egyebekben szelídesen jámbor és nem ragadozó.*

Ugyanabban a községben a községi kisbíró megnősült és a lakodalmat a községháza tanácstermében tartotta meg. A lakodalmi vacsorára az egész község uritársadalma és a képviselőtestület tagjai is hivatalosak voltak. Természetesen, amint ilyen alkalomkor már szokás, sok felköszöntő hangzott el. A sok között a község érdemes bírója is szólásra emelkedett s a következő felköszöntőt mondotta: *Kévánom, hogy az a szentszövet, amely ma itt megkötetett, semmiféle egyedáruság által meg ne zavartassék.* A község egyik fiatal jegyzője a beszéd elhangzása után megkérdezte a bírót, hogy tulajdonképpen mit értett a *szentszövet* és *egyedáruság* alatt. Mire a bíró nagy önérzettel azt válaszolta: *Hagyja, jegyző uram, úgy sem érti azt a paraszt.*

Más alkalommal a községben tűz ütött ki. Egyik udvarban az összerakott szalmakazal meggyulladt és mert a kigyulladt kazal közel volt az istálló és lakóházhoz, a tűz azokra is átesapott. A tűz eloltása után az onnan jövő községi előljárótól az uccán megkérdezték, hogyan keletkezett a tűz? A kérdezett így válaszolt: — *N. N. udvarában a szalmakazal meggyulladt és mert a távolság közelsége nem volt érnyszerűen arányítva a tűzveszély arányában, hát az istálló és a lakóház is leégett.*

K. B.

Hónap. E szavunkban, amely már legrégebb kódexeinkben is előfordul az ugyancsak 'mensis' jelentésű *hó* mellett, az összetétel második tagja nyilván a. m. 'idő'; *hónap* tehát a. m. 'egy hó ideje'. Hasonló összetétel ismeretes a *mordvin*-ből; ott a tavasz, tél (tavasszal, télen) stb. kifejezésére olyan kapcsolatok szolgálnak, mint 'tavasz napján', 'tél napján' (pl. *lundon čine jaksterne, tele čine ožine* 'im Frühling rot, im Winter weislich gelb' Paas Aik. 12:63). A *finn*ben is: (Szinnyei) *polvi-päivü* 'élet tartama' nagyon hosszú idő' (tkp. 'nemzedék-nap'), *ijäksi päiväksi* 'örökre (tkp. 'korra-napra'), *ei kuuna päänä* (= *päivänä*) 'soha sem' (tkp. 'nem hóban-apon'); a m. *hónap* megfelelője pedig, a finn *kuu-kausi* tkp. a. m. 'hó tartama, hó ideje'. De hasonló szerkezet van a *csuvas*ban is: (Paas.) *šur-kuine* 'tavasz, tavasszal' *kar-kuine* 'ősszel', tkp. 'tavasz napján, ősz napján'. A 'nap' szónak 'idő, kor', sőt 'állapot' jelentése más, rokon és nem-rokon nyelvekből is ismeretes (I. Budenz, NyK. 13:26, Nyr. 1:348, Munkácsi ÁKE. 331).

Elemeiben azonos a m. *hónap* összetétellel a héber *χōdēš jāmim, jeraχ jāmim* 'hónap' (tkp. 'napok hava', napok hónapja'); ez az utóbbi kapcsolat a görög, ill. (ó)egyházi szláv bibliafordítás útján a román, szerb, bolgár és albán nyelvben is elterjedt (az orosz szerkesztésű egyh. szláv bibliafordítás szerint pl. *měsēcū dnej* 'egy hónapig', a szerbben: *mesac dana* 'egy hónap', tkp. napoknak hónapja' stb.). A magyar *hónap* összetétel azonban, amelynek — mint láttuk — a rokon nyelvekben számos analógiája van, független a héber-görög-egyházi szláv szerkezettől; az utóbbiakban a szerkezet alakja: napok hava, a magyar összetételé pedig: hó napja. (L. a kérdésről részletesebben „Héber hatás időelnevezésekben és a magyar *hónap* szó“ c. cikkemet a Magyar Zsidó Szemle legújabb füzetében.) FOKOS DÁVID.

A kiadóhivatal értesítései.

A Magyar Nyelvőr előfizetési ára az 1935. évre 5 pengő. Félévi előfizetést nem fogadunk el. Külföldi előfizetők számára az előfizetési díj 5 német márka, 40 cseh korona, 160 lei.

A legközelebbi szám 1935 május végén jelenik meg.

Kiadóhivatalunk útján megrendelhető: *Beke Ödön: Texte zur Religion der Osttscheremissen*. A keleti cseremiszek vallására vonatkozó szövegek német fordítással. Ára 8.— P. (Ismertetése 63. k. 126. l.)

A MAGYAR NYELVÖR szerkesztősége és kiadóhivatala
Telefón: 22-2-29. Postatakarékpénztári számla: Dr. Balassa József 2560

STEMMER ÖDÖN

könyvkereskedés tudományos antikvárium

Budapest, V, Gr. Tisza István u. 14.

Vásárol vagy cserél

könyvtári másodpéldányokat:

Nyelvtudomány — Néprajz — Régészet —
Történeti forrásművek — Folyóiratok stb.

Kivánatra árajánlatok.

TARTALOM:

<i>Balassa József: Setälä (1864—1935)</i>	1
<i>Fokos Dávid: Setälä Emil, a nyelvtudós</i>	2
<i>Kallós Ede: Hangutánzás — szóutánzás</i>	7
<i>Fokos Dávid: Délceg</i>	9
<i>Beke Ödön: Régi és népies növénynevek</i>	12
<i>Erdődi József: Testrésznevek finnugor-indogermán etimológiái</i>	19
<i>Kallós Zsigmond: Jelbeszéd nyomai a magyar tizedik századból</i>	23
<i>Munkácsi Bernát: Vogul tankönyvek</i>	27
<i>Munkácsi Bernát hetvenötéves</i>	32
<i>Irodalom: Túróczi-Trostler József: A magyar nyelv felfedezése. (Balassa József.) — Kertész Manó: Szállók az úrnak. (Balassa József.) — A finn nyelvészet munkaterve. (V. B.) — A fonológia és a nyelvjárások tanulmányozása. (Balassa József.) — Könyvek és folyóiratok.</i>	33
<i>Nyelvművelés: Kardos Albert: Mi a műtár? — Kertész Manó: Balassa Bálint költői nyelvéhez. — B. J.: Olvasás közben</i>	38
<i>Magyarázatok: Zsoldos Jenő: Nyelvtörténeti adatok. — Beke Ödön: Néhány szláv jövevényszóról. — Dénes Szilárd: Veronka szófejtései. — Beke Ödön: Régi magyar szakácskönyveink történetéhez. — K. B.: Mikor népünk választékosan beszél. — Fokos Dávid: Hónap.</i>	40

MAGYAR NYELVŐR

SZARVAS GÁBOR ÉS SIMONYI ZSIGMOND FOLYÓIRATA

Megjelenik havonként
a nagy szünetet kivéve

Felelős szerkesztő és kiadó
BALASSA JÓZSEF

Szerkesztőség és kiadóhivatal
Budapest V.
Klotild ucca 10/A.

AZ ORSZÁGOS NÉPTANULMÁNYI EGYESÜLET HIVATALOS LAPJA

KEMPELEN FARKAS BESZÉLŐGÉPE.

Írta: Balassa József.

A múlt évben volt Kempelen Farkas születésének kétszáz-éves fordulója. A sakkozógép (sakka-automata) és a beszélőgép bámulatos leleményű feltalálója világszerte ismét az érdeklődés előterébe került. Sokat írtak a sakka-automatáról, amellyel annak idején bámulatba ejtett uralkodókat és egész országokat, de csak mellékesen emlékeztek meg egy másik csodálatosan szellemes alkotásáról, az emberi hangot és beszédet utánzó gépéről, s azt sem említették meg, hogy Kempelen a fonétika tudományának egyik megalapítója.

Kempelen Farkas (1734—1804) a magyar és erdélyi kancellária tanácsosa volt. Jogi tanulmányai mellett nyelvek tanulásával és fizikával, mechanikával foglalkozott. Nyolc nyelven beszélt kitűnő kiejtéssel. Különböző nyelvekkel foglalkozva ébredt fel érdeklődése az emberi beszéd fiziológiai elemzése iránt. Megfigyelte az egyes hangok képzését s a beszélőszervek egyes részeinek szerepét beszéd közben. Ezek a tanulmányok vezették arra a gondolatra, hogy nem lehetne-e egy olyan gépet alkotni, amely utánozni tudja az emberi beszédet. Sakkozógépe ekkor már világhírt szerzett számára és most a beszélőgéppel akarta meglepni a világot. Évek hosszú során át kísérletezett, dolgozott, fűrt, faragott, amíg végre 1791-ben kiadott könyvében (*Mechanismus der menschlichen Sprache nebst Beschreibung seiner sprechenden Maschine*) bemutathatta munkájának eredményét.

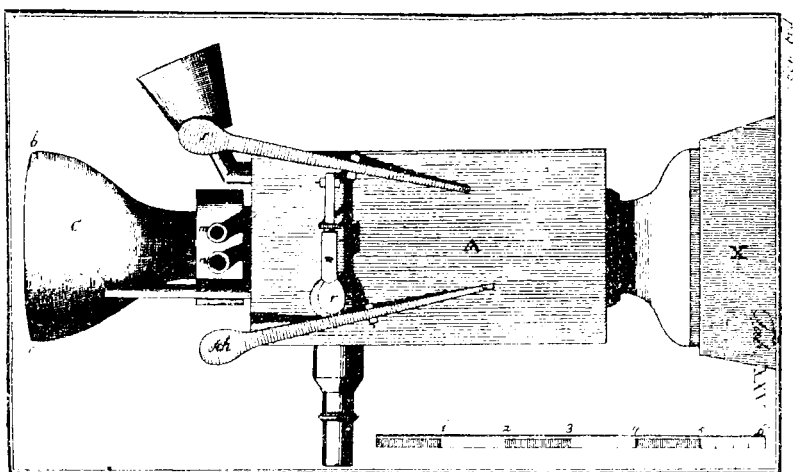
Az előszóban szerényen így beszél magáról: «Midőn számos évcm szabad óráiban végzett fáradságos munkámnak gyümölcsét olvasóim elé bocsátom, nem hízelgek magamnak azzal, hogy valami jelentékeny ajándékot adok nekik. Minden haszon, minden érdem, ami az én felfedezéseimet megilleti, csak annyi, hogy ezáltal néhány siketnéma számára megkönnyíthető a beszéd megtanulása és akiknek hibás a kiejtésük, ennek alapján meggyógyíthatók. Ha tehát a haszon szempontjából nézzük e könyv értékét, nem tehetjük nagyon nagyra, de talán újsága által érdeklődést kelthet néhány természettudós és a különösnek kedvelői

előtt.» A könyv érdeme ennél sokkal nagyobb. Brücke, a nagy fiziológus mondotta róla, hogy Kempelen olyan fiziológiai hangtant hagyott reánk, amelyen később ugyan kellett egyetmást bővíteni és javítani, de amely oly erős alapon van felépítve, hogy alapul szolgálhatott a további kutatás számára. Kempelen könyvének első részében a beszélőszervek működését ismerteti és az egyes hangok képzését vizsgálja. A legfontosabb eredmény, amelyre jutott az, hogy felismerte az igazi különbséget a kemény és lágy mássalhangzók között, megállapítva, hogy a keményeket zöngé nélkül ejtjük, a lágyakat a zöngé kíséri. Felismerte azt is, hogy magánhangzók és mássalhangzók között az igazi különbség az, hogy a magánhangzók képzésekor nyitott üregen halad keresztül a zöngé, míg a mássalhangzókat képezve valahol zárt a szájüreg.

A hangok képzésének ez a pontos megfigyelése vezette Kempelent arra a gondolatra, hogy nem lehetne-e egy olyan gépet szerkeszteni, amelyik híven utánozza az emberi hangot és amelyel egész szavakat, mondatokat lehet kiejteni. Mechanikus szenvedélye nem hagyta nyugodni és hozzáfogott egy ilyen gép szerkesztéséhez. Első gondolata az volt, hogy egy harmóniumszerű gépet állít össze, melyen beszédhangokat utánzó sípok adják az egyes hangokat és a sípok nyílásának változtatásával ezeket a hangokat módosítani is lehet. A készüléken volt egy fújtató és billentyűkkel kellett megnyitni a sípokot. A készülék elég ügyesen tudott utánézni egyes hangokat, de nem tudta őket összekapcsolni és minden egyes hang előtt egy *k*-féle hang hallatszott. Kempelen látta, hogy így nem jut eredményre, tehát eldobta az egész készüléket és új elgondolással fogott egy egészen másféle gép szerkesztéséhez. Belátta, hogy csak olyan géppel lehetne az emberi beszédet utánézni, amely nagyjában megegyezik a beszélőszervek szerkezetével. Kutatásainak egyik fontos eredménye volt az is, hogy felismerte, hogy a beszéd, vagyis a hangképzés nem egyéb, mint hang, amely különböző nyílásokon megy keresztül. (*Die Sprache oder Artikulation ist nichts anderes, als Stimme, die durch verschiedene Öffnungen durchgeht*; i. m. 397. l.). Tehát a szerkesztendő gépben egy hangképző résznek kell lenni, ezt a hangot kell annyiféleképp módosítani, hogy utánézni tudja az emberi beszéd sokféle hangját. Ezzel az elgondolással kezdődött el ismét a kísérletezés új korszaka. Sokféle próbálgatás után Kempelen bámulatos leleményességgel megalkotta azt a beszélőgépet, amelynek kicsinyített rajzát itt közöljük.

A gép nagysága 12 hüvelyk (= 32 cm) volt; ehhez tartozott még egy megfelelő nagyságú fújtató, amely a jobb oldalon, az X betűvel jelzett részbe volt szorosan beleillesztve. Maga a gép három főrészből áll: 1. Az A betűvel jelzett fadoboz (Kempelen *Windlade*-nek nevezi), 2. ennek a baloldali végén bele van illesztve hangképző nyelvcső, 3. a cső folytatása a c betűvel jelzett, s a

szájüreget helyettesítő tölcser. Természetes, hogy az egy síp és a változatlan alakú tölcser nem helyettesítheti a könnyen mozgatható hangszalagokat és az alakját és nagyságát folytonosan változtató szájüreget. Ennek pótlására szolgálnak a fadobozban elhelyezett mellékkészülékek és a rajta látható emeltyűk. Részletes leírásuk hosszadalmas volna. Csak annyit említünk meg, hogy a fadoboz belsejében elől van jobb és bal felől egy-egy kis készülék, amelynek folytatása kifelé a felül látható hajlított szárú és az alul látható egyenes szárú csövecske; a felső szolgál az sz, z, az alsó az s, zs hangok képzésére. A fadoboznak balfelől eső végébe illesztett hangképző síp fölött van két kis nyílás (*m, n*); ezek az orrüreg nyílását helyettesítik.

A készülék eléggé bonyodalmas és nagy ügyesség kellett ahhoz, hogy segítségével szavakat vagy mondatokat elmondjanak. A gép kezelője könyökével nyomkodta a fűjtatót és mindkét kezének ügyesen és gyorsan kellett működni, hogy az emeltyűket kellő időben felemelje vagy lecsukja, a nyílásokat becsukja vagy szabadon hagyja. Különös jártasság és ügyesség kellett ahhoz, hogy a szájnyílást helyettesítő tölcser nyílását kezével úgy zárja el, hogy a kívánt manganhangzót hangoztassa. Kempele azt mondja, hogy három hét alatt csodálatos ügyességre lehet szert tenni a gép kezelésében, különösen, ha csak a latin, francia vagy olasz nyelvre szorítkozik az ember, mert a német nyelv sok mássalhangzójával és hehezetes hangjaival sokkal nehezebb. Azt mondja, hogy minden előtte kiejtett francia vagy olasz szót rögtön utána mond, a német nehezebben sikerül. Csak rövid mondatokat tud utána mondani, mert hosszabbakhoz a fűjtató nem elég nagy (455 l.).

Nem tudjuk, mi lett a beszélőgép sorsa. Így, amint Kempele leírásából ismerjük, igen érdekes kísérlet volt az emberi beszéd utánzására. Mivel gyakorlati haszna nincs, nem is foglalkozott vele azóta senki.

NYELVÜNK MŰVELTSÉGTÖRTÉNETI EMLÉKEIHEZ.

(*Fogház, fokhely, fok.*)

Írta: Beke Ödön.

A nyelvújítás szabálytalan szóalkotásai közé tartoznak az olyan összetételek, melyeknek első tagja igető, a második névszó, pl. *horderő, forrpont, jármű, látszó, láthatár*, stb. Az első ilyen összetételeket Dugonics rendtársa, Benyák Bernát alkotta. Ilyen összetételnek látszik a *fogház* is, de ez már a 16. sz.-ban előfordul. Ha azonban a fogház régi szó, akkor nem tartozhatik az említett összetételek közé, s nem lehet első tagja a fog ige. Erre már Nagyszigethi (Szily) Kálmán rámutatott (Nyr. 17:510), s egyben arra is, hogy van még egy ilyen régi szavunk, a *foghely*. Molnár A. szótárában (1604) Vicus: Falu. Vtca vagy *foghely* az varasba. Ebből az adatból azonban nem derül ki, mi a foghely. Szily Calpinus alapján törekszik jelentését megmagyarázni, bár ott a vicusnak nincs magyar értelmezése. Minthogy C. a latin értelmezésben kétféle vicus-t különböztet meg, városit és falusit (*vicus urbanus*, v. *paganus*), Szily szerint az egyik vicus az 'ucca', a másik a *foghely*. Georges szótárában a vicus-nak következő értelmezését találjuk: 'ein Gehöft, I. in der Stadt, ein Quartier, Stadtviertel, jedes durch ein Compositum vom andern getrennt. — II. auf dem Lande: a) ein Weiler, ein Dorf, Flecken, als eine Menge vereinigter Wohnungen. — b) ein Gehöft-Landgut, ein Vorwerk, Bauernhof'. Tehát, mint a szó etimológiája is bizonyítja (vö. görög *oikos* 'ház'; *vicinus* 'szomszédos') eredetileg egyszerűen házesoportot jelentett, akár uccaszerűen elhelyezkedve, akár szabálytalanul. Mivel C.-ban a falusi vicus a várostól bizonyos távolságra levő házesoport, a *foghely* Szily szerint «a várostól különválva, de a város közelében épült villák és parasztházak összessége, amilyen Pesten Kispest, Erzsébetfalva, Kossuthfalva, Budán Promontor vagy BudafoK. BudafoK Budának, régiesen szólva, fog-helye. Foghely tehát voltaképpen nem is fog-hely, hanem fok-hely». Mármost félreértések elkerülése végett meg kell jegyeznünk, hogy *BudafoK* nem régi elnevezés. «Régente római telep volt helyén, de a mai B. csak 1739-ben keletkezett, az emelkedett helyen álló kastélyát azonban már 1736. építette Savoyai Jenő herceg. Régebben Promontorium néven fordul elő s a budaiak és pestiek, utóbb a csepelszigetiek szőlőhegye volt, még 1819-ben Promontorium Csepel nevet viselt» (Pallas-Lexikon). Azonban szó sem lehet arról, hogy a *foghely* a városon kívül álló házesoport, hisz a magyar értelmezés világosan megmondja, hogy «ucca vagy foghely a városban». Az azonban kétségtelen, hogy a *foghely* első tagja a *fok* szó, így is írja MA: Empórium. *Fok hely. V'asarlo piacz, Sokadalmas hely*. Calpinusnál is (1585): emporium — *Fok hely, vásárló piacz*. Az emporium (gör. *ἐμπορίον*) Georgesnél: 'Handelsplatz, Stapel, Stapelplatz, Markt (sowohl als Verkaufsort in od. an einer Stadt, als die Stadt selbst)'. *Sokadalom* Erdélyben ma is használatos 'országos vásár' jelentés-

ben, s a régi nyelvben is vásárt jelentett. A *piac* (ol. *piazza*, ném. *Platz*) eredetileg egyszerűen csak teret jelentett, *vásárló piac* tehát a. m. 'vásártér'. Eszerint a *fok-* vagy *fogh-**hely* is azt jelenti. A NySz Lépes Bálint egyik 1616-ban megjelent munkájából szövegben is idézi: Azért vagyom ez oh mi nagy boldogtalanságunk, mert az halál, minden *varaknak*, *varasoknak*, *falvknak ucza*in és *foghelyein*, nevet minket es csufol, hogy ez hamar el mulando vilagnak szorgalmatosságiban, dolgaiban, es gondiaiban, ennyre be merőltünk. Pesti a *piac* szóval is fordítja a *vicus*-t: El mene Caesarának *pyaczyra*: egressus est in vicos Caesareae. A NySz tehát helytelenül értelmezi itt a *vicus*-t 'Dorf'-fal. Különben a magyar *ucca* is jelenthetett piacot, pl. Murmelius szójegyzékében (1533): Forum piscarium — *Halas vcza*. Forum boarium — *Öker vcza*. Forum holitorium — *kertes vcza*. Forum pomarium — *Almas vcza*. Forum oporimum — *Gyümöczös vcza* (402—406). Forum uinarium — *Boros vcza*. Forum antiquarium — *Regghi vcza* (410—1). Szamota szerint 'piac' a *vicus* is ebben: Specarius uicus — *kalamar vcza* (412).

Láttuk, az *emporium*-nak is van 'Markt' jelentése. Jelent továbbá árulerakó helyet is. Ebben a jelentésben is idézi már a NySz Verböcz-Veres Magyar decretumának indexéből (1611): Depositionis locus, *Fogh-hely*. Jelentheti végre magát a kereskedő várost, amire C. és MA szótárain kívül Huszti Péter Aeneiséből (1582) idéz a NySz példát: Gondolattia okos lén Dido aszzonnak, Egy várost fondálá mint lako-hazának, Azt köz akarattból hiuá Carthagonak, *Fogh helye* vegre lén mind az egész országnak. A NySz azonban nem a 'kereskedőváros' jelentésre hozza föl például, hanem a Szily föltette jelentésre.

Mármost meg kell magyaráznunk, hogy keletkeztek a *fok-hely*nek különböző jelentései s mit jelent benne a *fok* szó.

A középkorban az utak rosszasága és a közbiztonság hiánya miatt a közlekedés és az áruszállítás nagy nehézséggel és veszedelemmel járt. De különben is vakmerő vállalkozás lett volna nagy értéket képviselő árukományt szállítani idegen országba, melynek nyelvét, szokásait, kereskedelmi intézményeit nem ismerték. Ezért a nagykereskedők áruikat a folyóvizek és a jobb forgalmi utak mellett fekvő nagyobb városokban rakták le és bocsátották eladásra. Az ilyen helyeken találkozó nagykereskedők valósággal kicserélték áruikat. Murmelius szójegyzékében az Emporium — *Valchyaghel* (355. sz. A NySz Komjáthiból és Heltaiból idéz adatot; a *vált* ige a régi nyelvben azt is jelentette: 'cserél'). Egyes városok egyenesen jogot nyertek arra, hogy a kereskedőket áruik lerakására és eladására kényszeríthették. Ez volt az árumegállító jog (*jus emporii* v. *stapuli*, *Stapelrecht*, *droit d'étape*). A város tárházakat és áruházaikat is épített az átvonuló kereskedők részére. Buda 1244-ben, Győr 1271-ben, Kassa 1347-ben kapott árumegállító jogot, Lőcsének e jogát pedig, melyet a város I. Károly-

tól kapott, Nagy Lajos 1364-ben erősítette meg.¹ Több törvényünk szól az árulerakó helyekről, így az 1492. évi 103. tc., az 1498. évi 33. tc., az 1500. évi 24. tc., de ránk nézve legérdekesebb az 1569. évi 18. tc., amely arról szól, hogy a lengyel pénznek kiszorítása céljából a régi lerakóhelyeket állítsák vissza. Az 1. §. felsorolja a régi lerakóhelyeket. Ezt a részt a milleniumi Corpus iuris Hungarici fordításában teljes szövegében idézem: «Ennek okáért elhatározták, hogy azokat a régi lerakóhelyeket, aminők Lengyelország felől: Kassa, Eperjes, Lőcse, Bártfa, Kézsmárk; fiókjai pedig: Homonna, Varannó és Sztropkó; Ausztria felé pedig Pozsony és Sopron; továbbá Morvaország felé Nagyszombat; Szlavóniában pedig Styria felé Zágráb és Varasd; más oly helyekkel együtt, amelyek e részben mint kiváltságosak ismeretesek, ezutánra mindeniket a maga helyi szokása és kiváltsága szerint megtartsák.»

Eredetileg tehát e fokhelyek kereskedelmi határvárosok voltak. Baróti Szabó D. Magyarország Virágiból (1803) idézi a NySz: *Fokos erőssége (fő vára, fok-, v. vég' hely'e, erőss kapuja - :)*^{1a} az országnak (124). Minthogy e helyek egyben árulerakó helyek is voltak, ez a jelentése is világos. *Fokhely*-nek hívták nyilván a városnak azt a részét is, ahol az árut kirakták és árusították.

Kétségtől igaza van Szily Kálmánnak, hogy a *fogház* is tkp. *fok-ház*. Íme az adatok: Azonnal az wrahoz hasonlatos kegyetlen hoheer be meene az *fokhazban* (Erdy K. 595). Mert előszer, A temletz, ha allat vagyon, tehat minden szegény fogolynac, à nagy szorosságert, neduességert és halalos büzért, vgyan koporso inkább, hogy nem mint temletz. Ha kedig à *fokház* fen vagyon, Te hat nyárba à nagy rockené hewség miat inkább méltó volna, hogy kementzénec mondanác, hogy nem *fokháznac*. Ezekben è *fokházokban* mindenikbe kettöt auagy harmat vetnec à foglyoc közül, kiuáltképpen, ha böuen foktanac à Vadaszszásban (Heltai, Háló, 1570:175, 98, 199, 200, 247, 307, 312, 321, *fokhazotskác* 176, de *foghazokat* 99, *fogházat* 199). Azonközbe fokságban vala Sok lyósban Sigmond Király egy szoros *fokházban*, és ott örizic vala ötet à Gara Miklós fiai. Mikoron ott à *fokházba* volna, ... Es az anyoc allà méne à *fokház* eleybe ... Es a Gara Miklósne fiai, ki hozác Sigmond Kiralyt à *fokházból* (Heltai, Chronica, 1575, 75. l.). Réműle meg Király hogy eszt meg hallà, *Fokhazait* hamar ő meg láttatà, Mattást, Modrár Pált fokságban találà (Valkai András, Genealogia, 1576, On).

A Pallas-Lexikon szerint a középkorban a rabokat pincékben, tornyokban, föld alatt levő helyiségekben, elhagyott kolostorokban, várakban, raktárakban, gályákon, kiselejtezett hadihajókon

¹ Vö. Közgazdasági Lexikon. Közgazdasági Enciklopédia. Révai-Lexikon. Domanovszky Sándor: A szepesi városok árumegállító joga, 1922. Farkas Róbert: Kassa árumegállító joga, 1893.

^{1a} A Kisded Szótárban (1792) *Fok-helyek*: vég-helyek, erősségek, várak; v. kereskedő városok.

helyezték el. Mátyás király 1486-i Decretum majusában valóban szerepel a budai csonka torony (*in turri manca*) börtönül.

A kérdés megoldását megnehezíti, hogy a *fok* szó nagyszámú, egymással is nehezen összeegyeztethető jelentései között egy sincs, amelyet a *fokházban* föl lehetne ismerni. Molnár A. magyar–latin szótárának 1604-i kiadásában a *fok* jelentése 'Propugnaculum, Munimentum, Specula'. Az 1611-i kiadásban ehhez járul: 'Hiatus, Caverna, Clastrum, Sinus; Foramen Acus, Securis etc.' Az 1621-ben még: 'Dorsum cultri, melleus (helyesen: mallei PP), securis'. Szily szerint a 'munimentum, specula, clastrum' jelentésekre kell gondolni. A *munimentum* MA-nél: 'gyámol, erősítés, kerítés, bástya, palánk'. A *specula*: 'örállóhely, várta'. A *clastrum*: 'zárló vagy zárlott hely, zárló-fa, vas-kilincs, závor, zár; kalastrom'. Nem boldogulunk egyikkel sem.

Grimm szótárában a *Gefängnis* alatt föl van sorolva a *fogház* többi német kifejezése is: *Kerker, Loch, Käfig, Turm, Schloß*. Rögtön szemembe ötlött a *Loch* szó, melynek 4. jelentése: «das enge niedre gefängnis der schlechtesten art in früherer zeit.» A Károli-féle bibliafordításban ezt olvassuk: Elkülde azért a Faraó és hivatá Józsefet, és hamarsággal kihozák őt a tömlöczből (Móz. I. 41, 14). Németül ez a rész így hangzik: Da sandte Pharao hin und liesz Joseph rufen, und lieszen ihn eilend aus dem Loche (Adelung, *Loch* a.). Valóban lyukak voltak a középkori tömlöcök, ahová fény és levegő alig hatolt be. Nyelvemlékeinkben a 'szoros' vagy 'sötét' jelző állandó kísérője a *tömlöc* szónak: ad artum monasterium: *zoros temlecek* SermDom 2:47. Be rekezte wtet egi *setet tömlöczbe* (VirgK 108). Az *seteet temlecz* nagy feenes vylagossaggal bel teleek (ÉrdyK 337b NySz). Otto Piper Burgenkunde c. művében (München und Leipzig, 1906) leírja a középkori várak rettenetes börtöneit, mely akkora volt, hogy a fogoly föl se tudott benne állni, le se tudott feküdni.²

Mármost véleményem szerint a *fokház* első tagja szintén lyukat jelent. Azt tudjuk, hogy a *tű foka* a. m. a tű lyuka: Kön'ueb

² «Gefängnisse in Gestalt kleiner finsterer, fast immer überwölbter Räume finden sich, an verschiedenen Stellen angebracht, besonders in österreichischen Burgen. In der Regel weist dabei noch das eine oder andere besondere Merkmal auf den angegebenen Zweck hin, so eine ganz kleine, wohl noch etwas erhöht liegende Tür, Verschliessbarkeit solcher nur von aussen, in noch erhaltenem Türflügel eine Klappe zum Verabreichen der Speise, ferner ein nach aussen gehendes Luftloch, eine etwa aus dem gewachsenen Felsen bestehende Bank und eingemauerte Krampen. Solche Gefängnisse finden sich in einer Ecke des Hofes oder eines Vorhofes auf Mayenberg (halb unterirdisch), Rauhenstein (hier nur ein 90 cm breites Felsenloch), Emmerberg, Rodenegg (hier unter der Freitreppe des Saalbaues und ein zweites daneben im Untergeschoss desselben selbst), in einem Gebäude und nur aus diesem zugänglich auf Stein (Steiermark) und Frauenburg. Im Torbau von Altpernstein bringt die erste... Treppe zu einem finsteren nur bis 1.70 m weiten und ungefähr 1 m hohen Gefängnis und eine sich da abzweigende zweite weiter hinab zu drei ähnlichen aus dem Felsen gehauenen Haftlöcher» (484–5. l.).

a teunenec a *tő foc* által menni, hog' nem a kazdagnac bemenni menn'ecnec orzagaba (MünchK 49). Kynnyeb a teweenek a *tew fokan* atal menny (JordK 415). Sylvesternél azonban: Könnebb az teuinek *tü lukon* által menni (UT 1:112, NySz). Nyilván a fejsze, csákány, stb. foka is eredetileg a nyél hozzáerősítésére szolgáló lyuk volt, s csak később értették rajta a hátát, vagyis a hegygel, éllel szembenlevő részt. Később már kardnak, dákosnak, késnek a fokáról is beszéltek, amely már csak az éllel szemben levő részt jelenthette. MA 1611-i kiadása még csak *Foramen Acus, Securis etc.*-t mond, az 1621-i már említi a *Dorsum cultri, mallei, securis*-t is. *Foramen* Georges szerint 'jede durch Kunst gebildete Öffnung, ein Loch' (pl. *operculi foramen, parietum et fenestrarum foramina, cloacae foramen*). *Specula* is nemcsak a fönnebbieket jelenti, vö. PP magyar-latín szótárában: *Lövő lyuk a köfalón*: Tormentaria, Jaculatoria fenestella, *Specula*. Szintén PP-nál *Claustra locorum*: *Helynek kerítése, Szoros helyek*. *Claustra regni*: *Ország vég erős helyei*. MA-nál *Caverna*: *Barlang. Üreg, hézag hely*. A m-lat részben *Üreghely*: *Caverna*. MA szótárában tehát a *fok*-nak 'specula, hiatus, caverna, claustrum, sinus, foramen acus, securis etc.' értelmezései igazolják a *fokház* első tagjának 'lyuk' jelentését.

Mármost fölmerül az a kérdés, hogy a *fok*-nak ez a sok jelene miként egyeztethető össze. Budenz pl. különválasztja a *hegy*- és *létrafok*tól a *tűz*, *fejsze*- és *késfok*ot. Az előbbit a *fog* 'dens' kicsinyítőképzős alakjának tekinti, az utóbbiakat pedig a *fark* változatának (MUSz 526), a *fokot* 'utó- v. hátrész'-nek értelmezve. Budenz gondolatából kiindulva nem tartom lehetetlennek, hogy a *lépcsőfok*, *létrafok* utótagja valóban a *fog* szó maga, mert a régi nyelvben legnagyobbbrészt így is van írva: *Primus gradus est: ele foga aggradisnak* SermDom 2:360; az zerzetnek leg felsw *garadycz fogara* (VirgK 122); a tisztességnek *feg-felső fogán* (Tótfalusi KisM. 1697). Fellyeb ültetik meg egy *foggal* (Dial. NySz); *laythorya-ffogh* (1498, OklSz). *Gradus scalarum* — *Laytoria fogak* SzikszaiFabr. (vö. *záp* 'létrafok, szekéroidal v. saroglya egy-egy foka'³ MTsz. lapp *raideres-padne* 'lépcsőfok' MUSz 525). A *fok-hagyma* első tagja régi szójegyzékeinkben szintén következetesen *g*-vel van írva: *Al[l]ium* — *fog hagma* BesztSz. SchlSz. *foghagyma* Hort. GyöngyT. *foghagmat* SermDom 2:71, *Fog hagima* Murmelius 1328. sz. De az OklSzban: *fokhagmashegy* 1525, *fokhagmath* 1527, *fwkhagmath* 1549. Azonban a *k*-val írt adatok sem mondanak ellent annak a föltevésnek, hogy a *foghagyma* eredetibb, mint a *fokhagyma*, mert a *h* előtt mindenképpen *k* hangzik.

Mint említettük, Budenz szerint a *hegyfok* utótagja is «egybe tartozó» a *fog*-gal, s utal a finn *pii-kivi* 'lapis angularia' szóra. A legközelebb álló rokonnyelvekben az orr használatos e jelentésben, pl. vogul *n'ol* 'földfok' Munk. VNGy 2:137, 'vízfok' 96, *ur-n'ol* 'hegyfok'; votják *gurez'-ner* 'hegyfok' VotjSz 515, Jelentés te-

³ Némely nyelvész ezt a *záp* szót különválasztja a *zápfog*tól.

kintetében tehát semmi kifogást nem lehet azon föltevés ellen tenni, hogy a *hegy-* vagy *földfok* tkp. *hegy-* vagy *földfog*. S ha Buzdenz ismerte volna régi szójegyzékeinket, föltevését igazolva látta volna a BesztSz menia⁴ — *var fog*, a SchlSz *varfog*, alueus — *kis fog* adatában. Azonban az OklSz 1055—1489 közt írt nagyszámú adata közt egyszer sem fordul elő *fog* változat, sőt 1349-ig a legtöbb esetben *fuk* alakja van, a *fog* dens szó ellenben ilyen hangalakban nem mutatható ki; igaz, hogy nincsenek is rá olyan régi adataink, mint a *fok*-ra. Egyelőre tehát nyílt kérdésnek kell hagynunk, hogy a *fok* azonos-e a *fog*-gal.

Tisztázni kell azonban még magának a *fok*-nak különböző jelentéseit s ezek összefüggéseit. A népnyelvben sok helyen a *fok* kisebb vizet jelent. Így 'ér, vízárok' Baranya m. Csúza (Nyr 18:142), 'vízjárta hely, ér' Pest m. Fajsz (7:428), 'vízfolyás, ér' Tiszadob (20:240), 'keskeny meder, melyekben nagy vízálláskor víz szokott lenni' (pl. *Vámfok*, *Hármasfok*, *Perefok*, *Sárfok*, *Tejesfoka*, stb. Pest m. Bogyiszló, 3:47), 'víz-szakadék, rendszeren magas parttal' (pl. *anthi-fok*, *kemény-fok*, *ujjantó-fok*; anélkül 'ér vagy lapos' Szalonta, 8:431), 'vízlevezető, természetes vagy ásott csatorna' (Borsod m. Ároktő, OklSz). Ez a jelentés bizonyára nagyon régi, mert az oklevelek adataiban is legnagyobbbrészt így értelmezhető. Ortvay, Magyarország régi vízrajza szerint pl. a *Siót* a XIII. sz.-ig *Fok*-nak hívták. Viszont Csánki 2:606 szerint *Siófok* neve is régen egyszerűen *Fok* volt. A balatonmelléki nép még ma is *Fok*-nak hívja, s Borbás szerint «*foki tüske* Bogláron a szerb-tövis, mintha *Siófokról* származott volna ide» (FöldrKözl 22:72). A somogymegyei *Drávafokot* régen szintén egyszerűen *Fok*-nak mondták, s a katonai térképen megállapítható, hogy ott is van egy kis folyó, amely a Drávába ömlik. Az OklSz idézi Letenyey Anonymusának egy jegyzetét 1790-ből, mely szerint «Tokaj-alatt, Ladányon fellyül, ki-szakad a' Tiszából egy *fok*, a' melly Sebesnek hivattatik». Ilyen fokot sokat lehet találni a katonai térképen a Duna mellett, így *Vajas fok*, *Kerülő fok*, *Ebtó fok*, *Bajától északra*, *Kácsa fok*, *Kanda fok*, *Sár fok*, *Lök fok* délre, túl a Dunán *Konyica fok*, *Debrina fok*, *Vajas fok*, *Ebes fok*, *Hutti fok*.

Györffy István A szilaj pásztorok (1928) c. művében a *fokok* vízjárta keskeny medrek, vízárok, melyekben a folyók magas vízállásakor van víz. Inkább a folyóból indul ki. Ecsedi István Népies halászat a Közép-Tiszán és a Tiszántúli kisvizeken (1934) c. műve szerint «a kisebb vizeket, így a Hortobágy-folyóba szaladó apró mellékágakat az ottani ember *fok*-nak, *szikfok*-nak nevezi. Ezek valami rétet, lapost vezetnek a folyóba».

A népnyelvben a *fok* nemcsak 'tóba benyúló hegy, hegyfok' (Balaton mell. Tsz), hanem 'egyesülő vizek földköze' is, pl. a Gyevi fok Algyő mellett (Herman Ottó, MHalK.). Eredetileg tehát a *fok*

⁴ Vö. evvel a *fok* 'propugnaculum, munimentum' értelmezését (MA). Calepinusnál az előbbi *Var bastia*. PP-nál *Várfok*: Muri corona, praecinctura, praecinctio, Pinnae murorum, Specula. A NySz nem idézi.

egyre keskenyülő, ékalakú hegy vagy földdarab volt, de később azt a kisebb folyóvizet is *fok*-nak nevezték, amely a tóval vagy a nagyobb folyóval szöveget alkotott. Ezt a jelentést kell alapul vennünk a *tűfok*, *fejszefok* esetében is. Kétségtelen, hogy a fémek, tehát a tű és fejsze kilyukasztása nagyon régi tudománya az embernek, de a tűnek és a fejszének ősi alakja nem a lyukas tű és fejsze. A tű legrégibb formája az egyik végén meghajlított drótszerű fémdarab.⁵ Az ősi fejsze pedig éppen ellenkezője a mai-
nak. Most u. i. a nyelet erősítik a fejsze lyukába, az ősi fejsze kampos nyelének rövidebb végét behasították, s ebbe a hasítékba dugták a fejsze fokát. Ezen nem lyuk volt, hanem mindkét oldalon ékalakú mélyedés a fejszenyel számára, hogy jó szorosan feküdjék rajta a hasíték két szára. Néha nemcsak magasabb a fejszefok két széle, hanem rá is hajolhat a nyélre, hogy jobban tartsa. Természetesen a nyelet még oda is kellett kötözni a fejsze fokához. A fejsze fejlődésének következő állomása, mikor a fok két széle annyira közeledik egymáshoz, hogy kúpalakú csövet, köpüt alkot. Ekkor azonban már nem kellett behasítani a nyelet, hanem bele lehetett dugni. A köpü folytatása volt aztán a fúrás vagy öntés útján létrejött mai fejszefok.⁶ A *fogház* és *foghely* első tagja tehát a *fok* szó, hogy azonban a *fok* azonos-e a *fog* szóval, annak eldöntése további kutatásra vár.

⁵ «Bisweilen hat die Nadel kein eigentliches Loch, sondern eines ihrer Enden ist zu einem Haken umgebogen, bildet also eine Öse, die zum Einziehen oder Befestigen der Schnur diene.» (Julie Schlämm, Wörterbuch der Vorgeschichte, Berlin 1908. Nähnadeln a.). — Vö. még Ebert, Reallexikon der Vorgeschichte, VIII. Berlin, 1927: § 10. «Haken-nadel. Die einfachste Art, der N. Halt zu geben, ist die Umbiegung des Kopfendes zu einem einfachen Haken. Sie ist bald durch praktischere Formen ersetzt, indem die Befestigung mit Hilfe von Rolle, Öse, Loch geschieht.» § 32. «Hülsennadel. Ganz abseits steht eine Kopfbildung, deren Sinn nicht recht verständlich ist, indem das verbreiterte Kopfende zu zwei aneinanderschliessenden Lappen zusammengehammert ist.»

⁶ Vö. Ebert, Reallexikon Axt a.: «§ 3. Die ältesten Metallklingen bestehen aus Kupfer, ahmen z. T. die Form der spätneol. Steinäxte genau nach, z. T. verbreitert sich ihre Schneide infolge des durch den Werkstoff bedingten Behämmers. Sie leiten zu den ältesten Bronzeklingen über, die schon nicht mehr einfach in die Holzkeule, sondern in den Schlitz einer vorspringenden Zunge eingelassen werden; vorspringende Ränder verhindern das Ausweichen nach oben und unten (Randaxt). Damit das Bahnende beim Gebrauch nicht nach hinten wirkt und den Holzschaft spaltet, wird eine Rast angebracht, woraus die Absatzaxt sich entwickelt. Die ursprünglich schmalen Ränder der Randaxt wachsen sich zu Lappen aus (Lappenaxt), die eine feste Verbindung mit dem Schaft gewährleisten; zur weiteren Sicherung tritt häufig noch ein Ohr zum Festbinden hinzu. Indem die Lappen zusammenwachsen, bildet sich eine Tülle, die ihre Entstehung aus der Lappenaxt, häufig noch durch ihr Ornament verrät (Tüllenaxt).»

Hálás köszönetet mondok Hillebrand Jenő dr. egy. mt., Tóth Zoltán dr. egy. mt. és Gallus Sándor dr. múzeumi tisztviselő uraknak, akik a tárgyi fölvilágításokat készségesen megadták.

IGENÉVI SZERKEZETEINK MAGYARÁZATAHOZ.

Írta: Fokos Dávid.

— Első közlemény. —

Már sok szó esett a sajtóságos *nap-levő* féle igenévi szerkezetekről. Szt. Bernát himnuszából (CzechK. és ThewrK.) ismeretes legjellemzőbb példájuk: *Megfeketült nap lévő színöd, eltávozott ékösségöd és Megfeketült hó lévő testöd, szép orcádon halál jelönt.*

Ezt a jelzőileg használt szerkezetet, amelyben a létige igeneve (*levő* v. *való*) előtt egy ragtalan névszó áll (*nap lévő színöd* = *színed*, amely *nap* = *nap-színed*), Simonyi ősréginek mutatta ki és a vogulon és osztjákon kívül a megfelelő török szerkezetre is utalt (NyF. 47 : 1). Lássunk először néhány példát a rokon nyelvekből:

a) o s z t j. *ār-ālāṇ šokālna ḡāilem, moñš-ālāṇ vošālna ḡ.* 'énekbe illő inségbe jutok, regébe illő kín ér engem' Pápay Népk. 228. (tkp. 'ének lévő inségbe, rege lévő kínba'); *tal-oltj ḡōrām-vāj-soḡ* 'üresen levő réti-állatbőr' uo. 235 (tkp. 'üres levő r. '); 1. Schütz NyK. 40 : 55, Beke Nyr. 41 : 286, Sarkadi Nagy NyK. 42 : 275 | v o g. *vortin ālpā tāw* 'a keménységes gally' Munkácsi 3 : 446 (tkp. 'kemény való gally'); *sārñi ālnā tiniṇ tajtān...., s. ā. t. kēmplin* 'arany[ból] való drága ruhád alja..., arany[ból] v.d.r. szárnya' 2 : 402—3; *ti ḡāltal ālnā āyi-kās* 'ezt a vége érhetetlen [levő] leányvigalmat' 3 : 192; 1. Kertész FgrF. 17 : 93, Klemm: Pannonhalmi Évk. 1916 : 173.

b) o s z m. *devin telēsemeṇ olan öküz* 'a devnek talizmánja levő ökör' Kúnos Népk. 1 : 14; *āšik olan kör dir* 'a szerelmes (levő) vak' Kúnos OTNy. 297; *jazmīš olan* 'a megírt' ('írott levő') uo.; *jazadżak olan* 'az irandó, aki biztosan fog írni', *paraḡj veredżek olan adam* 'a pénzt adandó ember (aki feltétlenül adni fogja)' uo. 300; *er olan mejdana čiksin* 'a férfi levő (aki férfi) a küzdőtérre menjen' Kúnos Török nyelvkönyv 1 : 158; *hājin olan korkak olur* 'a gonosz (levő) gyáva' 159 | a d a k á l e i : *bir kač vakyttan sonra balykčy olan čodżuklar gelirler* 'kevés idő múlva megjöttek a halász levő legények' Kúnos Türk. Volksmärchen aus Adakale 165; *vezir kyzyn babasy olan padišaha gider* 'a vezir a leány atyja levő padisához megy' ('der Wezir kam zum Padischah, der Vater des Mädchens war') 125 | c s u v. *kam ködüzə polagan, jal-poš pōlne* 'aki pásztor (levő), az a falu feje lett' Mész. 2 : 7. — De egészen hasonló szerkezetek a következők is: k o j b. *adam polyan altyn teräk, idžam polyan kümüs teräk* 'die du mir Vater warst, du goldene Pappel, die du mir Mutter warst, du silberne Pappel' Radl. Pr. 2 : 336; — k a c s. *adam polyan qar' adym, idžam p. q. a.* 'du schwarzes Pferd, das mir Vater war ('atyám volt', 'atyám levő'), du schw. Pf., das mir Mutter war' uo. 582; *aq saryq polyan mal tjadyr* '[dort] ist weissgelbes Vieh' uo. 505; — k i r g. *ākāsī bir, šēsāsī basqa boljan aḡainy* 'Brüder, die einen Vater u. verschiedene

Mütter haben' ('atyjuk egy, anyjuk különböző lévő testvérek') Radl. Wb. 1:145.

Simonyi szerint e szerkezetnek az a magyarázata, hogy a jelzői használatú 'a piros lévő rózsá' az állítmányi 'a rózsá piros [van]' mondatból keletkezett (NyF. 47:2). Minthogy azonban tudjuk, hogy az urál-altaji mondat nominális mondat, vagyis az idézett mondat eredeti alakja is 'a rózsá piros', alig csatlakozhatunk ehhez a magyarázathoz. Kertész (id. h.) viszont olyan kapcsolatokból indul ki, mint *néhái való jó Mátyás király, az mostani való idők* és arra az eredményre jut, hogy ezek a jelzők a határozói jelzők szerkezetének analógiájára keletkeztek (*a hegyen való város, ékessen való szollás* mintájára lett: *arra való nézve, néhai való jó Mátyás király*, majd ezek mintájára: *hó levő tested*), vagyis tkp. szerkezetkéveredéssel van dolgunk (**néha való* 'qui aliquando exstitit' × *néhái*, pl. *nehay Maria azzon* DomK. 199; ezekből lett a *néhái való*). De a *hó-levő* féle szerkezetek magyarázatában talán nem is kell a határozói jelzőből kiindulnunk, bár mi is valószínűnek tartjuk, hogy itt analógiás hatásokkal van dolgunk. Azokra a szerkezetekre gondolunk, melyekben az igenév nem jelenre vonatkoztatva v. nem imperf. alakban szerepel, mint: s z a g. *qaryndaş polyan Čäs Mökö* 'der mir Bruder gewesene Č. M.' ('a testvérem volt Č. M.') Radl. Pr. 2:16, koj b. *adam polyan altyn teräk* 'te apám volt arany nyárfa' uo. 336, o s z m. *dişläri tamam olmuş at* 'ein Pferd, bei dem alle Zähne ausgebildet sind' Radl. Wb. 1:442 ('foga teljes lett ló') stb. Ezekből már könnyen érthető egy 'apám levő', 'hó-levő' féle szerkezet fejlődése. De talán ezeken kívül is hatással lehettek e szerkezet kialakulására olyan kapcsolatok, amelyekben a *levő, való* igenév eredetibb, tartalmasabb, teljesebb 'meglevő, létező' jelentésében volt használatos, mint pl. a következő mondatokban: *Igaz és az egyházi szentelésre hatalmuk levő püspekek szentelték volt fel őket* (Veresmarty; l. Simonyi id. m. 3. l.); kir g. 'atyjuk egy lévő testvérek' (l. fent); o s z m. *bal olan jerde sinek-de bulunur* 'ott ahol méz van [méz levő helyen], légy is van' Kúnos OTNy. 297; *jemişi olmajan ayadža taş atmazlar* 'a gyümölcstelen (gyümölcse nem lévő) fára követ nem dobnak' uo.; *bir deliji olan fare çabuk tutulur* 'egy lyuka levő egér gyorsan megfogatik' uo. 326. (Az utóbbi kapcsolatok azonban más viszonyt fejeznek ki; ott: 'színed, amely nap', itt: 'püspök, akinek hatalma van', 'fa, amelynek gyümölcse van' stb.)

A *nap-levő* féle igenévi szerkezetek tehát valószínűleg részint az 'apám volt fa' = 'fa, amely apám volt', részint az *eszeveszett, szemfájó, lábafájó* féle igenévi szerkezetek (ezekről l. pl. Simonyi id. m. 3, Klemm Évkönyv 1916:183 stb.) hatására keletkeztek.

(Folytatjuk.)

NYÉKEK ÉS SVÁBOK, KÉREK ÉS BESENYŐK NYUGATMAGYARORSZÁGON.

Írta: Moór Elemér.

Az utóbbi időben a fejlődésnek induló magyar településtörténeti irodalomban mind sűrűbben akadunk névmagyarázatokra alapított fejtegetésekre. Ez érthető is, mert hisz a helynevek a településtörténetnek legnevezetesebb forrásai közé tartoznak. Sajnos azonban történészeink névmagyarázataikban többnyire a *Melich*-iskola módszereihez igazodnak és így nem csodálni való, hogy néha bizony elég alaposan melléfognak. Melich körének névmagyarázataiban az volt a legsúlyosabb módszerbeli hiba, hogy ők a nevek eredetét tulajdonképp nem önmagukért akarták megismerni, hanem bizonyos a környezetükből kikapkodott homályos nevekből mindig bizonyítékokat igyekeztek kicsiholni nekik különösen kedves elméletek számára. Így helynevek segítségével bizonyítani kívánták a turáni kontinuitást Magyarországon, vagy hogy az Anonymus a legnagyobb magyar történetíró. Azután pedig politikai jelentőséget tulajdonítottak a szláv helynévi etimológiák «eltemetésének» stb. Végül pedig nem méltatták kellő figyelemre a külföldi helynévkutatás módszerbeli tanulságait. Valószínűleg Melich irányának követői már maguk is kezdik észrevenni, hogy mesterük nyomdokait követve kátyuba kerültek és remélhetőleg Schwartz Elemérnek a nyugatmagyarországi német helynevekről szóló könyve azt a mélypontot jelenti a magyar helynévkutatási irodalomban, amely után már csak az emelkedés következhetik.¹

Történészeink újabban ép abban kezdik utánaozni Melichéket, hogy a helynevekből bizonyítékokat próbálnak kovácsolni előleges elméleteik számára. Ez, ha esetleg kevesebb csillaggal is, többnyire nekik is sikerül. Azonban az így létrejött névmagyarázataikról nem merném állítani, hogy szerencsésebbek volnának a Melich-féléknél. A következőkben *Belitzky* Jánosnak, egy a fiatalabb generációhoz tartozó történészünknek névtévelygései közül muta-

¹ Nagyon tanulságos a mi helynévmagyarázó irodalmunknak a csehországi német helynévkutatási irodalommal való összevetése. Ugyanis ott is a germán kontinuitás igazolását tekintették a háború után helynévkutatásuk főfeladatának (ebben a tekintetben a felvidéki markomán — kvád — cipszer kontinuitás igazolásának kísérletével Melich is igyekezett segítségükre lenni). A szláv helynévi etimológiák eltemetése tekintetében, amit csak lehetett, ők is megpróbálták. Érdekes, hogy teljesen azt az eljárást alkalmazták, mint Melichék. T. i. német névadást tételeztek fel minden olyan esetben, amikor egy szláv személynév német alapszóval alkotott helynévi összetételt: az ilyen nevekről feltették, hogy szláv személynévet viselő németek voltak a névadók. Épúgy, mint nálunk (v. ö. pl. *MEtSz. Esztergom* cikkét). Nagyon jól ment ez náluk is egy darabig; amíg t. i. a módszeres kutatások megindulásával az ellenmondásokból rá nem jöttek arra, hogy csődbe kerültek a germán kontinuitással. És ezt maga Ernst Schwarz, a germán kontinuitás elméletének korábban legfőbb nyelvész védelmezője be is jelentette «Die Ortsnamen der Sudetenländer als Geschichtsquelle» c., a közelmúltban megjelent nagyon tanulságos könyvében.

tunk be néhány egyszerűbb esetet; megjegyzéscinknek talán még ő is és esetleg más településtörténeti kérdésekkel foglalkozó kutatónk is hasznát fogja még látni.

Belitzky János Nyugatmagyarország régi települési viszonyait tárgyzó dolgozatát² egy készülő nagyobb tanulmánya vázlatának mondja. Ez a körülmény mindenesetre megnehezíti az olvasó számára a munkával szemben való végleges állásfoglalást, bár nem lehet annak a szükségét sem belátni, hogy mért kellett a szerzőnek egy még ki nem érett és így mintegy mentséggént vázlatnak mondott művel a nagyközönség elé állania. Így ugyanis az egész mű az olvasóra a kellőleg nem indokolt állítások, egymásnak ellentmondó elméletekre alapított következtetések és tévedések filcszerű szövedékének benyomását teszi. Akad azonban benne néhány olyan vezérfonál, amely a végleges műben is a vázlat gondolatmenete alapján kétségtelenül jelentős szerephez jutna.

Belitzky szerint a nyugati határ védelmében a Nyék törzsnek volt jelentősebb szerepe. Elsősorban is *Németh* Gyula elméletére alapítja ezt a feltevését, aki szerint t. i. a Nyék név a gyepű szónak egyértékese és a kubáni hazában a magyar törzsszövetséghez csatlakozott idegen néptörödeknek elnevezésére szolgált, amennyiben t. i. ezt a csatlakozott idegen törzset a magyarok török törzsszövetségek gyakorlata szerint határőri szolgálatra alkalmazhatták. Ha Némethnek ez az elmélete helyes volna is, akkor sem adna nekünk ez a körülmény módot annak a feltevésére, hogy a Nyék törzs ezt a szerepét még a mai Magyarország területén is megtartotta volna, hisz időközben az eredetileg idegen törzs a magyar törzsszövetségnek már teljesen egyenlőjogú tagjává válhatott volna. Belitzky szerint a Nyék törzsnek Nyugatmagyarországon való szereplését a *Nyék*, *Gyula* és *Sopron* nevek igazolják is. A *Sopron* névvel való érvelése teljesen zavaros. Azt hiszi ugyanis, hogy a *Sopron* helynév esetleg besenyő eredetű. Ez a semmivel sem támogatott egyéni hit mindenesetre már magában sem bizonyíték, de meg ha besenyő eredetű volna is ez a név, akkor sem bizonyíthatná a Nyék törzsnek nyugatmagyarországi szereplését, mert hisz a Nyék törzsbeliek semmiképp sem lehettek besenyők; a magyarok ugyanis az ő esetleges csatlakozásuk korában a besenyőknek még csak a hírét sem hallhatták volna. Ez a «bizonyíték» tehát egyszerűen fantazmagória. Nem sokkal többet ér mint bizonyíték a *Gyula* név sem. Ez a név t. i. azért lehet bizonyíték, mert a Nyék törzsnek feltételezett főszállásterületén többször előfordul helynévként, Nyugatmagyarországon pedig a Sopron közelében fekvő Lépesfalvát nevezi így egy oklevél, bár ez a falu korábban — a borsmonostoriak privilegium magnumában — *Lupoltpach* néven is szerepel. Ez a «bizonyíték» is tehát tulajdonképp szintén levegő. Marad tehát a *Nyék* név. Helynévként tényleg

² Belitzky János, Nyugatmagyarország védelmi rendszere és határnépei a középkorban. A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. IV. 56—73.

egyszer-kétszer előfordul Nyugatmagyarországon. Ez a körülmény azonban csak azt tanúsítja, hogy amikor a Nyék törzsbeliék itt a magyar törzsszervezet felbomlása korában megtelepedtek, akkor a környéken nem a Nyék törzshöz tartozó magyarok laktak. A helynévkutatásnak egy alapvető tétele, amelyről azonban nyelvészek és — amint a példa tanúsítja — történészek is el szoktak feledkezni, hogy rendesen a környék a helynévadó. Ezt a tételt elméletileg egyízben alkalmam volt már bővebben is kifejteni (v. ö. Nyr. 61, 13), azért itt csak egy nyugatmagyarországi példával kívánom ezen tétel helyességét illusztrálni. Kőszegfalvát németül *Schwabendorf*-nak hívják, a sopronmegyei Csáva közelében lévő Kukerics vagy Nemestelek nevű birtokot pedig *Schwabenhof*-nak. Belitzky okoskodása szerint ebből a körülményből az következne, hogy a nyugatmagyarországi németiség svábokból áll, mert azt ugyan egy helynév sem árulja el, hogy ott hiencsek laknak.

Hasonló módon, tehát tévesen, megkísérli igazolni Belitzky a Kér törzsnek nyugatmagyarországi szereplését is, amelynek egy töredéke szerinte elvetődött a Vulka melléki besenyő telepek közé, amint ezt az egykori *Tormáskér* neve tanúsítja. Ez a feltevés mindenki számára elfogadhatónak látszhatik és egyáltalán nincs ellenmondásban a helynevekként szereplő népnevek településtörténeti jelentőségéről fentebb kifejtett álláspontunkkal sem. Ha azonban a kérdést kissé közelebbről is megvizsgáljuk, egészen mást fogunk találni. Mivel pedig *Tormáskér* esete szinte iskolapélda lehet arra, hogy a környezetükből kiragadott nevekkel való településtörténeti bizonyítás mennyire problematikus értékű lehet csupán, ezen név történetével kissé behatóbban is foglalkozni kívánunk a következőkben. A mai Tormafalu és Felsőszerfalva az Árpád-korban és még valószínűleg a 14. század első felében is egységes faluterületet alkotott *Herény* néven. A rávonatkozó okleveles adatok Csánki nyomán a következők: *Heren* 1265, 1334, 1346, 1434; *Heryn* 1324; *Hereyngh* 1367. Ez a név szláv **Chrěnov* «*Chrěn*-falva» névalakból származhatott³; a magyarok ugyanis a legrégebbi korban a szláv személynévi helyneveket a maguk névadási módján, vagyis a végződés elhagyásával vették át⁴, de természetesen ugyanígy a német neveket is (v. ö. pl. n. *Wolfs* > m. *Balf* Sopron mellett). A szláv **Chrěnov*-ból tehát a magyarban szabályszerűen **Chrěn* > **Chěrěn* > *Hěrěn* > *Herény* fejlődött. Ezen etimológia helyessége a jelen esetben a német *Krens-**dorf* névalakkal is igazolható. A németek ugyanis szintén a maguk névadási módján szokták a szláv személynévi vagy annak tartott helyneveket átvenni: a végződést elhagyták és a

³ A szl. szn.-re nézve v. ö. Miklosich: Die sl. Ortsnamen aus Personennamen. 344. sz.

⁴ Ezzel a kérdéssel elméletileg az *Esztergom* névvel kapcsolatban is már behatóbban foglalkoztam (v. ö. Szegedi Füz. I. 257) és egy korábbi dolgozatomban pedig több gyakorlati példán mutattam már ki ezt a jelenséget (v. ö. Nyr. 61, 37).

megmaradó névből, illetve szláv névrészből genitivusi összetételt alkottak német helynevek mintájára többnyire a *Dorf* szóval.⁵ Így származott tehát a *Krensdorf* névalak is; a németben t. i. szókezdésben nem lévén *ch-*, ezen hangot ilyen helyzetben rendszeresen *k-*val (ejtve: *kh*) helyettesítették (pl. szl. *Chlm* > n. *Kulm*).⁶

A 13. század során, úgy látszik, a németiség már túlsúlyra jutott a még egységes *Herény-Krensdorf* faluban. Egyik német nevű határrészén ugyanis a 13. század végén vagy a 14. század elején egy új telep alakult, amelynek a nevét a magyarok már a németektől vették át. Ennek a határrésznek eredeti kfn. hangalakot képviselő neve **Hürüwîn* «sáros» lehetett, amely névből azután a hiencben szabályszerűen *hirwæn* > *hivm* fejlődött. Az első feltételezett ejtési alakot az osztrák-bajor írásgyakorlat szerint *Hurben*-nek írták le, amint ezen nevet így fel is jegyezték 1412-ben.⁷ A második ma is használatos *hivm* ejtési alakot eleinte *Hwrem*-nek írták (1426) vagy *Hwrym*-nek (1429), végül pedig a ma is használatos *Hierm* írási alak állandósult.⁸ Ezen nevet azonban nagyon korán, és pedig még a bajor *ü* > *i* változás előtt a magyarok is átvették *Hürüb* alakban, amiből azután a magyarban szabályszerűen *Hörëb* fejlődött, amint ezt a következő névalakok tanúsítják *Hurīb(h)* 1361, 1433 (v. ö. Csánki 3,610 *Herény* alatt), *Heureb* 1321 (*Stessel*, Száz. 1900, 20). A kfn. **Hürüwîn* > *hür(ü)wæn* > m. *Hürüb* > *Hörëb* megfeleléshez csak annyit kell megjegyezni, hogy a német bilabiális *w-t* a magyarban mindig *b-vel* helyettesítették (v. ö. pl. *bakter*, *silbak*, *Balf* < *Wolfs* stb.), a végződést pedig bizonyára azért hagyták el, mert azt a magyar lokativus végződésének foghatták fel.

A 14. század során a németiség a Vulka mellékén már teljesen túlsúlyba került a magyarsággal szemben, aminek a helynevekben is világos nyomai maradtak. Ebben a korban ugyanis a Vulka-mellék régi magyar nevei sorra a németből átvett neveknek adtak helyet, amely német nevek viszont többnyire a magyarból kerültek a németbe, vagy egyenesen magyar névadáson alapuló helynevek voltak. Így lett itt a régi *Besnyő*-ből: *Pecsenyed*, *Móric*-ből: *Márc*, *Száká*-ból: *Oka*, *Zászló*-ból: *Oszlop*, *Lövő*-ből: *Sic* > *Sérc*. Ebbe a sorozatba beletartozik a régi magyar *Herény* név is, amelyből ebben a korban lett *Tormáskér*

⁵ V. ö. Ernst Schwarz, *Die Ortsnamen der Sudetenländer als Geschichtsquelle*. 1931, 201—209.

⁶ A *Krensdorf* névre a következő adatokat említi Csánki: *Creynsdorff* 1429, *Creynsthorf* 1433, *Krensdorff* 1435.

⁷ A bajor nyelvjárásokban ugyanis bekövetkezett az *ü* > *i*, *-b-* > *w-* hangfejlődés; az írásmód azonban nem változott, aminek az lett a következménye, hogy gyakran az etimologikus *i-t* is leírták *ü-vel* (*u-val*) és az etimologikus *w-t* is *b-vel*.

⁸ Ugyanezen írási alakok előfordulnak a *Girm* (ejtve: *kirm*) névnél is, amely magyar *Kürüvün* vagy *Kürüben* lokativus átvételéből származott (mai magyar neve a falunak *Küllő*): v. ö. pl. *Gürben* 1472 (Házi I. 5, 312), *Gurin* 1482 (Házi I. 6, 2), *Gurrem* 1518 (Házi I. 6, 365).

(v. ö. *Thornaskeer* 1433, *Thormaskeer* 1435) a következő módon: A *Krens Dorf* nevet a magyarok átvették **Kërën* alakban; mivel pedig a *Kren* szónak a bajor-osztrák nyelvjárásban «torma» az értelme és ezt a német szót a Vulka-melléki bizonyára már két-nyelvű magyarok meg is értették, ezért a német nevet le is fordították. Ilyen módon egy m. **Tormáskërën* névalak keletkezhetett, amelynek az *-en* végződését a magyarban épügy a lokativus végződésének értelmezték és így tehát elhagyták, mint ahogy ezt már az előbb tárgyalt *Höreb* névalaknál is láttuk. A *Tormáskër* névalakban szereplő *ë* pedig zárt szótagban lévén, a magyarban szabályszerűen megnyúlt. A *Tormáskër* név ezek szerint azon helyneveink sorába tartozik, amelyekben az átvett idegen név annak lefordított alakjával alkot összetételt (v. ö. Nyr. LXI. 15, 72). Ez volna tehát a *Kër* törzstörődék Vulka-melléki szereplésének rövid, de viszontagságos története.⁹

Belitzky a nyugati határvédelemben igen nagy szerepet tulajdonít a besenyőknek is. Hogy volt itt ilyen szerepük, kétségtelen, de az is bizonyos, hogy a Vulka mellékén csak nagyon kis jelentőségük lehetett, mert különben nem nevezhetek volna itt el egy falut *Besnyőnek* (a mai Pötsching — Pecsényéd). Így tehát szó sem lehet arról, hogy a Vulka mellékén besenyő telepek sora húzódtott volna, ahogy Belitzky gondolja (i. m. 66). Szóval a *Besnyő* helynévnek településtörténeti jelentőségét Belitzky époly tévesen ítéli meg, mint a *Nyék* és *Kër* neveket. Az már bizonyos, hogy Belitzky nagyon besenyő színben látja a középkori Nyugat-magyarországot és a nyugatmagyarországi helyneveket. És ha valahol érvényes az az igazság, hogy aki keres és nagyon akar találni valamit, az talál is, úgy mindenesetre áll ez a névmagyarozatokkal megtámogatott településtörténeti elméletekre. A kezdő kutató ugyanis minden értelmetlen névbe hajlandó kedves elmé-

⁹ Nem lehetetlen, hogy a n. *Krens Dorf* névnek egy ideig használatban volt egy az óm. **Chërën* névalak átvételéből származott *Kerens Dorf* változata is; egy 1367-i oklevélben ugyanis a falu *Hereyngh* al. nom. *Keresdorff* néven van említve; valószínűbb azonban, hogy ez a névalak egyszerű íráshiba. Schwartz Elemérnek ez az esetleg hibás névalak mindenesetre módot adott arra, hogy a falut valami *Kero* vagy *Gero* nevű egyénnel vetesse birtokba (t. i. Nyugatmagyarországon szerinte falukat csak úgy egyszerűen birtokba lehetett venni). Ezt a derék *Ker*et azután a németek gyenge genitivusba tették, amit azután valami okból megbántak, mert a nevét még az erős gen. végződésével is ellátták és így lett azután a helynévből még különféle egyéb csillagos viszontagságok után *Krens Dorf*. — A *Hierni* név pedig szerinte a. m. *Heren* ∼ *Herény* ∼ *Heri* η nemzetségnévre megy vissza. A különös *Heri*η változatnak az a magyarázata, hogy Schwartz nem tud különbséget tenni η és n' között (v. ö. N. és Ny. 6, 108, 225). Egyebeekben az olvasó fantáziájára bízva, hogy a német kiejtésben mint lehetett a m. n-ből -m, ami t. i. lehetetlenség. Olyan névalakokkal, mint *Hurub* vagy *Tormáskër* ő már nem törődik: valahogy csak lettek! — Belitzky és Schwartz idevonatkozó névmagyarázatai között csupán az a különbség, hogy Belitzky névmagyarázata nyelvészeti megállhatna, míg Schwartz etimológiai nyelvészeti képtelenségek.

letének egy igazolását beleérezni és egy kis ügyességgel és néhány csillaggal nagyon sokszor látszólag sikerül is neki a névből valami igazolásfélét kipréselnie. Belitzky, úgy látszik, a turkológiában nem igen járatos, mert akkor valószínűleg több besenyő nevet sikerült volna találnia olyan vidékeken is, ahol sohasem voltak besenyők. Így csak beleérző tapogatózásai érdekesek a számunkra. Azt hiszi például, hogy a *Locsmánd*-név török eredetű lehet. Miért? Mert Locsmánd volt a központja az egyik határvédelmi kerületnek, így tehát elméletének az felelne meg, hogy ez a helynév magyar vagy török eredetű legyen. És rögtön talál is erre nézve egy nyelvi fogantyút. Ez a *-man* végződés; tud ugyanis arról, hogy vannak ilyen végződésű török nevek. Locsmándtól pedig nem nagy távolságra van egy *Lócs* nevű hely, amely feltevése szerint a névnek *-man* képzőnélküli alakját őrizte meg. Ezek után már igazán csak *Bátky* Zsigmond török szótáráját kellett volna kölcsön kérnie, amelyben biztosan akad valami *lics-lacs-lucs* vagy ehhez hasonló szó és kész a bizonyíték. Azt azonban Belitzky is mindenesetre helyesen megérezte, hogy a *Locsmánd* névben a német *Ludwig* név *Lutz* becéző alakja nem lappanghat, ahogy ezt *Schwartz* feltette; ez ugyanis nyelvészeti képtelenség, amint erre alkalmam volt már rámutatni (v. ö. N. és Ny. 6, 196, 226). A *Locsmánd* név azonban mégis csak német eredetű, mégha *Bátky* török szótárájában akadna is valami *lucs-* és bizony még akkor is német eredetű, ha ez a körülmény Belitzky településtörténeti elméleteinek esetleg nem is felelne meg.

Ugyanis a névnek vannak német alakváltozatai is, amelyek valami feltételezett török-magyar *Lucsmán* névalakból már sehogyan sem volnának megfejthetők; a név megfejtése ugyanis, amint majd látni fogjuk, csak fordított irányban lehetséges. — A névnek legrégibb német alakváltozatai a következők: *Leutzman* 1286 (Sopronm. Oklt. I. 52), *Leuczmanspurkch* 1387 (Csánki), *Leuczmansberg* 1409 (Házi I. 2, 17), *Leuczmanspurch* 1426 (Házi, I. 2, 351) stb. Hogy az *eu-*t ebben a névalakban a 15. században hogy ejtették a németek, arra nézve a mai *Jois* (ejtve: *juis*) névnek 15. századi alakjai szolgálhatnak felvilágosítással. Ezt a nevet t. i. a 15. században Csánki adatai szerint *Jews*-nek írták, az pedig nem kétséges, hogy már ekkor is *juis*-nak ejtették, mert hisz a név a m. *Nyulas* név átvételéből származott, így tehát az *uls* hangkapcsolatból csak *uis* fejlődhetett. Hogy a 13. századi *Leutzmann* névalakban hogyan ejthették az *eu-*t, azt a Gyöngösmelléki magyar *Böd* névnek mai német *Buiding* megfelelőjéből tudhatjuk meg. A *Böd* név korábbi magyar alakja ugyanis *Bëüd* volt, a német névalak tehát a magyar *Bëüdü*n lokativusból származhatott. A magyar *ëü-*t ezek szerint ők is *ëü*-ként vehették át, mert ekkor a nyelvükben még megvolt ez a diftongus. Nyilvánvaló, hogy e névben sem a német *ëü*-ből nem lett volna a magyarban *u*, sem a magyar *u*-ból a németben *ëü*. Hogy a magyar

és német névalakot összekapcsolhassuk, egy még távolabbi, t. i. az ófn. korba kell visszamennünk. Azt ugyanis tudjuk, hogy a mai hienc *ui*, régebbi *ëü* diftongus az ófelnémetben még *iu*-nak hangzott: a hangfejlődés *iu* > *iü* > *ëü* > *öü* > *oi* > *ui* volt. A névnek ófelnémetkori alakja tehát *Liuzmann* lehetett. Ebből a névalakból lett tehát a magyar *Lucsmán* névalak. Az óm.-ban ugyanis — nem lévén emelkedő diftongus — az ófn. *iu*-t *u*-val helyettesítették, hasonlóan tehát mint a kfn. *ie*-t *e*-vel (v. ö. *Dietrich* > m. *Detre*); az óm.-ban hiányzó *[ts]* affrikátát pedig a magyarok ép-úgy *tš*-vel helyettesítették, mint pl. a *Lapincs* névben is (v. ö. DUHbl. 6, 95). A *Liuzman* név pedig ófn.-kori emlékekből személynévként és helynévben is kimutatható (v. ö. N. és Ny. 6, 106). az ófn. *Liuzimannisdorf* nevet pl. ma *Loizmannsdorf*-nak írják Ausztriában (v. ö. Förstemann 3, II. 2, 112).

Hogy pedig Locsmádon és környékén a honfoglaláselőtti némettség a magyar megszállás után is változatlanul megmaradt, arra nézve egész sereg bizonyítékunk van. Ilyenekül elsősorban is a locsmándkörnyéki német víznevek tekinthetők. Egy locsmándi patakot pl. Korabinszky szerint *Schworza*-nak hívják: a névvégi *za* nyilván ófn. *aha* «víz» szóból származott («fekete víz»); ez a szó azonban a kfn.-ben nem volt már használatos, így tehát újabb időben nem nevezhették volna el így a patakot. — Locsmánd közelében egyesülnek a Répcével a *Csáva-Stoob* és a *Reiding* [R. m. *Rodnuk*] patakok. Az utóbbi név — amint ezt már kimutattam — szl. *Rudnik* név átvételéből származott (v. ö. DUHbl. 6, 87), mégpedig a tőszótagban szereplő diftongus tanúsága szerint még 1100/1150 előtt került a németbe. Érdekesebb és tanulságosabb ennél a *Stoob* név, amely még a m. *Csáva* név előzőjéből, a szl. **Ščava* névalak átvételéből származott: a németben a szl. *šč*-t általánosan *st*-vel helyettesítették helynevekben. A név régiségét különösen az *za* elveszése tanúsítja: kfn.-kori átvétel esetén ugyanis az *za* már megmaradt volna. *Melich* természetesen — hogy a *Csáva* pataknevet, mint szláv etimológiát eltemesse — felteszi¹⁰, hogy a m. *csáva* köznévként lett volna **stáva* mellékalakja is. Hiábavaló azonban ez az erőlködés, a magyar *v* ugyanis labiodentális hang volt mindig, így tehát a németben ma *v* > *f* felelne meg neki.¹¹ A németység locsmándvidéki szerepére vonatkozó bizonyítékokból egyelőre elég talán ennyi. Azt ugyanis most már nyugodtan állíthatjuk, hogy a *Locsmánd* név nem török eredetű a magyarban, hanem egy ófn. helynévként átvételéből származott.

Látnivaló e fejtegetéseinkből is, hogy a helynevek igen értékes források lehetnek a településtörténet számára; azonban ezt a

¹⁰ V. ö. *Melich*, Magyarország a honfoglalás korában, 383. l.

¹¹ E körülménynek figyelmen kívül hagyása *Melich* számára már több nyelvészeti balesetet eredményezett; v. ö. ezekre nézve DUHbl. 6, 95 és N. és Ny. 7, 5–6.

forrást olvasni is kell tudni annak, aki fel akarja használni, de semmi esetre sem szabad kész szöveget beleolvasni akarni a forrásba, mert akkor a bizonyító értéke esetleg egyáltalán nem lesz nagyobb, mint pl. egy hamisított oklevélé...

A *Mosony* és *Tétény* nevekkal kapcsolatban már rámutattam arra, hogy milyen nagy jelentőségük lehet magyar nevek idegen névváltozatainak a magyar nevek magyarázata szempontjából is.¹² Erre nézve a most tárgyalt nevek újabb adalékot jelenthetnek.

Végül pedig településtörténészeink számára mindezekből az a morál, hogy a névetimológiákat fejtegetéseikben csak abban az esetben használják fel, ha értenek is a nevekhez. Hogy nevek felhasználása nélkül nem lehet településtörténetet csinálni? Ez esetleg igaz is, viszont azonban senkinek sem muszáj...

IDEGENSZAVAK KÉPES HASZNÁLATA.

Írta: **Kallós Ede.**

Mindaddig, amíg valamely szó megmarad a hazájában, az etimológiai, lélektani és történeti szálak, amelyek egyéb szavak felől, de meg a gondolati és érzelmi világ számos pontja felől is eregetődnek feléje, bőséges lehetőséget nyújtanak neki jelentésének gazdag pompájú kivirágztatására. (A nyelvi tudatban a szó valamennyi jelentésmódozata bele van ágyazva abba a kényelmes, bő keretbe, amelyet «általános jelentés»-nek nevezünk, s bármily messzire, bármily tekervényes utakra térül egy-egy jelentésalakulás, a belső szemlélet mindenhová követni tudja.) A szabad mozgás e lehetőségeinek rögtön vége szakad, amint a szó kivándorol és idegen környezetbe jut. A nyelvtudatbeli irányító, összekötő szálak hiánya, a szónak gyökértelen és társtalan elhelyezkedése útját állja annak, hogy idegenben a szó a maga lényét szabadon kibontakoztassa. A nyelvi életben nincs szükség közigazgatási rendszabályokra, amelyek a külföldiek elhelyezkedését korlátozzák: a nyelv a maga életműködésének mikéntjével természetes úton szorítja szűk határok közé a benne megtelepedett idegen elemek «munkavállalását». Az idegen szó megbízatása a maga eredeti, hazai képzettartalmának csupán egy kis töredékére, többnyire egyetlen elemére vonatkozik, s míg a hazai szavak jelentésalakulása számára a tér minden iránya nyitva áll, addig az idegen szavak csakis annak az egyetlen vonalnak a mentén terjeszkedhetnek, amely honosságot nyert jelentésükből indul ki.

A jelentés-kibontakozásnak ez az egyetlen útvonalra korlátozott volta sajátos következménnyel jár olyankor, amikor abból a jelentéshalmazból, amelyből a jövevény csak egy-két kiszakított elemet hozott magával, valamiféle úton-módon egyéb kisebb-nagyobb részletek is elkerülnek a szó új otthonába. Ha ez a jelentéstöbbség a hozzá tartozó asszociatív szálakkal, nyelvi és gondolati kapcsolatokkal együtt jelentkeznek, akkor a tudatban való elhelyezkedése a rendelkezésre álló vonal helyett térben

¹² Balassa-Emlékkönyv, 97.

vagy legalább is síkban történő terjeszkedést követelne. De az új jelenségek épúgy csupaszra egyszerűsítve érkeznek, mint a szó addig ismert jelentése s így egész kényelmesen elférnek a számukra kijelölt vonalon. Az elhelyezést a nyelvtudat tisztán «a jelentkezés sorrendje szerint» intézi, — történeti, logikai, lélektani szempontok nem számítanak. Az utóbb érkezett jelentés lehet régebbi eredetű, lehet átfogóbb, lehet szemléletesebb, mint az, amely már régebben elfoglalta a maga helyét: a nyelvtudat mindig azt a jelentést tekinti elsőlegesnek, őseredetinek, amelyet az idegen szó a közhasználatban kezdettől fogva ellátott, s minden egyéb jelentésnek be kell érnie azzal, hogy elsőfokúvá emelt társának kisugárzásaként, képes átviteleként szerepeljen.

Ezért kell az idegenszavak szótárának akkora tömegben olyan kifejezőmódokat számontartania, amelyeket a belső nyelvszemlélet szóképek-ként fogad, holott az objektív nyelvvizsgálat számára egyáltalán nem azok. A nekiindulás, illetve befejezés angol nevét, a *start*, a *finish* szót a sportnyelvből vett képes átvitelnek érezzük, mihelyt a sport területén kívül eső erőfeszítésekre, viaskodásokra vonatkozólag kerül elénk. Az *energia* szó a fizika nyelvének metaforikus alkalmazásaként hat az eszméletre, valahányszor emberi tetterőt, erélyt jelent. Az *elegáns* szó a választékos öltözködésről vett kép módján hat ránk, amikor stílust, viselkedést minősítünk vele. Csak zenei szóképként tudjuk appercipiálni a *finale* szót a befejező, az *ouverture* szót a bevezető rész nevéként, stb., stb. Az egydimenziójú nyelvszemléletnek a többdimenziójától való különbségét az utóbbi szó kapcsán hadd tanúsítsa az a rugalmas könnyedség, mellyel szemléletünk a *nyit* igét a legkülönbözőbb jelentés-alakulatokban követi: kiállítást megnyitni, sort megnyitni, kilátás nyílik, nyitány, stb.

Hogy milyen szeszélyes alakulatok adódnak az egydimenziójú belső szemléletben, arra nézve két példát óhajtok idézni.

Az egyik az *inficiálás* szó. A latin *inficere*, *infectio* (in + facere) tulajdonképpeni jelentése: vmibe olyasmit belejuttatni, ami oda nem való, vagyis: bepiszkítani, megrontani, megmételyezni. Egészen a 19. sz. közepéig a latin szó csakis ebben az eredeti értelemben volt használatos. Változás következett be, amikor a bakteriológiai kutatás bizonyossággá tette azt a sejtést, amely már Leuwenhock nagy felfedezése óta állandóan foglalkoztatta a tudományt és amely szerint a ragályos, járványos megbetegedéseket parányi élősködők okozzák és terjesztik. Azóta az orvostudomány az *infectio* szót annak a fertőzésnek a nevéként juttatta a köztudatba, amelyet kívülről a szervezetbe került mikroorganizmusok okoznak. Ezért ma az *inficiálás* elnevezéshez annyira hozzá rögződik a fertőző betegségek tovaterjedésének a képzele, hogy amikor a szót a maga őseredeti, elsőleges értelemben használjuk, vagyis megmételyezést, megrontást jelölünk vele, úgy érezzük, mintha a fertőző betegség képzetét vinnők át az erkölcsi életre, mintha ez elnevezéssel az erkölcsi roszságot romboló baktériumnak minősítenők.

Még bonyolultabb a *drasztikus* szó jelentésalakulása. A görög *δρᾶν* *cselekedni* alapján *πρωτικός* tulajdonképpen annyit jelent: erélyes, hatékony, hatásos. Az angolban a szó mai napig megtartotta ezt az eredeti

jelentését, a franciában és az olaszban a középkori orvosi nyelvhasználat folyományaként a megjelölés csak az orvosságokra alkalmazható, ezek közül is főleg a hashajtókra. A németben és a magyarban is az orvostani nyelvhasználat közvetítette a görög szó érvényesülését, de ezen a két nyelvterületen a szónak a nyelvtudatban való elhelyezkedése egészen másként alakult, mint a nyugati nyelvekben. A német nyelvterületen a múlt század közepe óta a görög szó jelentésében az a képzet vált uralkodóvá, amely a feladatát kellő alapossággal végző hashajtó hatásának a minemiségével kapcsolatos. Ez a képzet a német nyelvtudatban és ennek példája nyomán a magyarban is oly szorosan hozzá tapadt a görög szóhoz, hogy a szó első, alapvető jelentéseként azt érezzük, hogy: izléstelen, vaskos, trágár. Ezt a jelentést, amelyet a nyugati nyelvek nem is ismernek, a német és a magyar nyelv olyannyira őseredetinek érzi, hogy amikor a csakugyan eredeti, ókori jelentéshasználatra visszatérve, a szót abban az értelemben alkalmazzuk, hogy: durván erélyes, hatásos szigorúságú, ezt jelentéstágulásnak érezzük és értelemátvitelként hat ránk a gyógyszerekre, főleg hashajtókra vonatkozó jelentés is: gyors és erőteljes hatású.

JELBESZÉD NYOMAI A MAGYAR TIZEDIK SZÁZADBÓL.

Írta: Kallós Zsigmond.

— Második közlemény. —

Egymással szembeállítva e két ige fejlődését, könnyen ráismerhetünk alaki azonosságukra: (igyeleg) *ögyeleg* — (igyeledik) *ëgyeleddik* (‘misceor’): I. NySz. *egyelgés* (Zvon: Post. I: 572), ‘umherschweifen’. — II. *egelehek* (Ném. G 125) ‘misceamus’; *egelvlés*; *egyeleytse*; *egeledik*; *elegyelődik*; *elegyít* stb. — I. *Ögyeleg* (Gvad.); *ögyölög* (Pós) ‘csavarog, kóvályog’ (SzD) stb. — II. *előgyeledik* (‘misceor’), *öszveögyelget* (Kecs: ÖtvM 297, 290); *ögyelit*; *ögyeledetlen*; *ölgyödött*; *ölgyelödni ölgyelédnek*; *ölgyelit*; *ölegyeti magát*, *ölgyetik magukat* (Tel: Ev. 117, 477, 478/b) stb.

Vegyük szemügyre előbb a ‘misceor’ jelentésű forma további fejlődését. A NySz.-ban már elég gyakoriak a hangátvetéses példák: *elegyedik*; és valószínű hogy a nép közt is igen korán elterjedtek, habár a MTSz.-ban egyetlen példa sincs rájuk. A Sern. Dom. egyik oldalán (I: 297) mindakét alak olvasható; a többi két előfordulás még: *egyelejt*. A ‘vagor’ jelentésű szótól való további differenciálódás útját «*v e g y ü l*» felé, már az *elegyül*-formák előtagja egyengette, melyet a népetimológia igekötőnek fogott fel az «egy» számnév továbbképzésének vélt *együl* igéhez. Hogy ez a népies okoskodás valóban etimonja lehetne igénknek, azt, mivel a szócsoporthoz egész multjával ellenkezik, (Cz. F. Szótárán kívül) nem is állította senki; különben is elég az *igazi* igekötőkkel való összetételeit megtekinteni, hogy az ellenkezőjéről meggyőződünk: *meg-elegyül* Helt Kr 100; *el-elegyül* Keszth. K. 290; *el-ëgyelit*; *bele-*, *egybe-elegyít* stb. Az összes *ö* és *ő* kezdetű alakokban (éppúgy mint az *erro* jelentésűnél is), a szónak zárt *ë* (*i*) kezdetű eredete tükröződik (:így): *ölegyeti magát*, *öle-*

gyedik, ögyeledik, ögyelget, (sőt ölgyödik, ölgyelődik, ölgyelit-ben is, leginkább ez). Az EtSz. «ögyeleg» 'vagor, erro'-hoz utal ezekre, valamint *el-egyelődik*-re is, de nem hihető, hogy a két annyira különböző értelem áthidalását célozná. Ez az *ögyeleg* 'vagor' szónak sok, más jelentésű (szintén gesztusi eredetű) alábbi homonimája miatt is ki van zárva.

Ellenben sejti a szótár az *egyveleg* szó eredetét, mikor ez utóbbit «kétségtelenül az *elegy* származéká»-nak állítja. Magáról az *elegy*-ről (*ölgyül, elvegyül, összeögyelget, egyvelez* stb.) ugyan, természetesen, még azt tartja, hogy «eredete nincs tisztázva; a felsorolt alakváltozatok viszonya sem világos»; és így nem látszik bizonyosnak, hogy Simonyi magyarázatát; a *vegyít* igének, *egyelit*-, illetőleg *elegyit*-ből való származtatásához, magáévá fogja-e tenni? Pedig S. igenis fején találja a szeget, mikor (Ny 29 : 484) úgy látja, hogy *elvegyít* «nem volt egyéb, mint az *egyvelit, egyelit, elegyít* ige kiejtésbeli változata» (*ne elvegyítsd — ne vegyítsd el*). Helyesen mondja S. *k i e j t é s b e l i* változatoknak ezeket a formákat, de hozzá kell még tennem, hogy a *v*-s ejtés, melyben régi tövégi hangzás rejlik, arra is vall, hogy az «elegyel»-féle metatézis már a 13-ik sz. előtt állott be; és hogy az igekötőnek vélt előrészt, ennek akkor még általánosabb *elü*, ill. *elv* (elve) alakjában kombinálták az igével (*elü-együl — elvegyül*).¹ Ennek számomra legbiztosabb jele a népies *elevegy* változat, melyhez hasonlókkal ősvallási eredetű helyneveink tanulmányozása közben (és egyebütt is), mint az előbbinek vele kb. egykorú, oldottabb, kényelmesebb másaival gyakran találkozom. «*Elegy*», «*elvegy*», «*elevegy*» a népnek régebben még kedveltebb szóelvonási hajlamából magyarázódnak, mely különösen akkor állt elő, mikor egy szó régebbi eredetének szemelöltévesztése után értelmét boncolgatni kezdte.

Rátérve most a másik szóra: *ögyeleg* 'vagor', ezt szintén megtaláljuk *vegyeg* változattal (MTSZ. Erdély: 'írányt tévesztve bolyong pl. ködös időben, sűrű erdőben, v. ö. *vetyeng'*), és feltehető, hogy a fejlődés azonos volt az előbbivel: *ögyeleg — elegyeg — elvegyeg*, (V. ö. *vegyed* 'misceor' SzD: M. Vir. 401).

Mingyárt itt említem *ögyeleg*-nek egyéb gesztusi jelentéseit, mint *ügyelög, ügyölög* 'báméskodva vagy vizsgálódva ide-oda tekintget, mindent szemmel kísér' (Erdély), és a bevezetésben említett *ügyölög* változatot is: 'esetlen nyájaskodni akarással másnak alkalmatlankodik' (Székelyf.), s még mellé: *ügyöli* 'esetlen alkalmatlankodó, szégyelni való magaviseletű (u. o. Ferenczi J. 1832).²

Kriza megjegyzi (NyK 10 : 335) a TSz «*ögyelegni*» 'idétlenül nyájaskodni' címszavához, hogy ez nem is székely szó, és «tán elvéte van közölve ehelyett *enyelegni* 'szerelmesen nyájaskodni', mert *ögyeleg*-ni jelent

¹ *El*-ről ugyanígy Horger MNy. 35 : 501, és Mészöly (Szeg. Tud. Kt. 39—40).

² E két szóban a méltányos mértéket, «*egyenlő*» bánásmódot alkalmazó honfoglalók, és az önérzetes behódoltak első érintkezésének emléke bontakozik ki. Mindkét fél botránkozva visszautasítja a haszonleső, esetlenül alkalmatlankodó és «szégyelni való magaviseletű» betolakodónak hízélgését, melyet holmi *igyorgó-vigyorgó* arcmozdulat kísérhetett. (Lehet, hogy ez a széles szájszétvétel is ezt a felajánlkozást gúnyolta és így szín-

'tétova jární, bolyogni'. Alább ki fog tűnni, hogy *enyelegni* és MTSz *enyelet* nem csak forma szerint differenciált mása az itt tárgyalt *egyeleg*, *egyeledik*-féléknek, és nem csak a szerelmi élet körébe vágó gesztusa miatt érdekes megint, hanem egyéb jelentései kedvéért is egyikét szolgáltatja a 10-ik századi jelbeszéd legfontosabb bizonyítékainak.

Az, hogy «*ögyeleg*» Kriza előtt ismeretlen, még nem vall szükségscsúren erdélyi (székely) volta ellen, hiszen a szót Kemény még egy más jelentéssel is ismeri (Nyr 26:506, Vozáry, Gy. P. 5:68, 74, 76): *Gergely diák ögyelgő arcot vágott* = 'bámész'. Ez az értelem nem holmi jelentésváltozás 'vágó'-hoz, hanem folyton visszatér az *im* alábbi továbbképzéseiben. (L. előző cikkemet is Nyr 63:119: «Ámul, bámul» és a fenti *ügyölög*, *ügyelög* szót is 'báméskodva, vagy vizsgálódva ide-oda tekintget, mindent szemmel kísér'. Szemgesztus.) Nem tartom a felsorolt alakok egyikéből való jelentésfejlődésnek a MTSz-beli *mögögyeledik*, 'megbolondul' értelmét sem, hanem szintén külön gesztus eredményének; sem pedig ezt a bácsmegyei adatot: «*ögyeleg* (*ögyeleg*) a szekérrúd»: 'ide-oda *inog*', melyet a NySz indokolatlanul megkérdőjelez. Hiszen az *ingás*, mélyhangúsága ellenére is (melyről már volt szó), mint a gazdaság körüli munka körébe tartozó kifejezés, egyéb idetartozókkal együtt, (l. al) lehet *im* származéka, tehát differenciálódott gesztusi eredetű forma.

Ime a különböző értelmű, de mégis a jelzett szűk körben mozgó, nagyjában egy alakú kifejezéseknek egész sora az «*egyeledik*» szó körül, és tömegével találunk ilyen jelentős alaki differenciálódásokat az *igyeleszik* szóval kapcsolatban is, mely a munkára való biztatás gesztusának kísérőjeként maradt reánk. Ez a népies *föl-igyeledik* 'fölbuzdul' és *igyeleszt* (TSz *igyeleszt*?) 'biztat, nógat, serkent, loval' igéktől különült el alakilag, melyek szintén a munkáltatás gesztusait kísérték.

Igyekezik, szócsaládjával együtt, a NySz.-ban az *ügy* (*igy*) címszó körül talált helyet. Ha valóban egy gyökerűek *ügy-gyel*, akkor ez utóbbi is csak elvonás egy ilyen gesztusi eredetű szóból. Hiszen ugyanavval az elgondolással ide sorozták a Szótár szerkesztői az *ügyeheszik* 'aufmerksamkeit sein' (Münch 156) és *ügyehet*, *igyeledet*, *igyeledet* 'suggero', 'hinweisen', *igyeledetés* 'ermutigung' fogalmakat, melyek a már fent említett *ügyehedik*-kel együtt ('ügyel, figyelmet fordít vmire') szintén alaki differenciálódások az *igyekezik* csoporttól; és a jelentések: 'figyelmeztet, ügyel' mutatják egyúttal a gesztusbeli árnyalatokat.

De «*igyekezik*» régi jelentései és vonzatai magukban is utalnak a gesztusra, sőt közelebbről, a más-más irányú kéz- vagy szemmozdulatot

tén gesztusi eredetű szó; a mélyhangúság sem itt, sem *im*-nél nem volt szokatlan, de ikerítéssel is magyarázható.) Egészen másfajta «élősködők»-kel találkozunk lépten-nyomon a 11-ik század keresztény-pogány kultúrharcában, ugyancsak tájnyelvi jelentések tükrében. Itt a magyarságnak saját testéről levált, tőle elidegenedett, csökönyös pogány (samán) ivadékról lesz szó, kik alantasabbá vált társadalmi helyzetükből lassanként visszaédesednek testvéreikhez. Ez ezeknek a szigorú törvény miatt kényelmetlen; de a kiérezhető gúny és keserűség mellett, a meghatott származék, a rejtett rokonszenvet és a segítő kezét mégsem tagadják meg testvéreiktől.

kísérő eredetre. Így Bécsi K 134: *ügekezcic vala a férfiakat* 'contemplantur viros illos'; DomK 208: *Igyekveen Moneta mester Reginaldus mesternek predicacyoyat* ('figyelvén'). E példák egyike a szemnek, a másik a fülnek figyelő irányítását jelzi, és így nem kapcsolhatók *ügy*-nek (szerintem már másodlagos) 'causa, negotium' jelentéséhez. (Vö. még alább *ügyeskedik* 2. 'igyekszik'.)¹

Az *ügy* szót illetőleg egyelőre a jegyzetre utalok, de külön kell szemügyre vennem az *ügyes*-féléket. Ezek közül csak *ügyesség*-nek van a maihoz fogható értelme a régi nyelvben ('activitas' Döbr. K 105), a népnél pedig csak a fenti *ügyeskedik*-nek: 1. 'serényen forgolódik, munkálkodik', 2. 'igyekszik'. A köznyelvbe úgy látszik, mint erdélyi «sokféle értelemben használt dicsérő szó» (MTSz), a tájnyelvből került. Mint melléknév először Faludinál kerül elő 'verus, justus, legitimus' (NySz 1.); és feltűnik, hogy a gesztusi eredetű *igyeses*-nek is láthattuk fenn ezt a jelentését. Így Faludi itt, mint az alábbi *ügyetlen*-nek megfelelő értelmezéséhez is a nép beszédéből meríthetett.

Az erdélyi «*ügyes*» fent jelzett 'alkalmas, jóra való, derék, okos' stb. jelentései mellé mindmegannyi gesztus képzelendő, melyeket az ugyancsak erdélyi «*ügyibe*» értelmezései körülvonaloznak: 'ügyesen, helyesen, kellően, jól, gyorsan'. A szónak «okos» jelentése mellé pedig ez állítható: *ügy vettem igybe* 'ügy értettem' (Érmellék), hol is a *fejre* történik célzás. Az *ügyes* szónak második, szintén erdélyi jelentéséhez: 'csinos, takaros', az *ügyibe*-vaió 'ügyes, csinos, takaros' állítandó (Erdély), és a gesztus a bevezetésben jelzett szerelmi élet körébe vág, mint alább *enyeleg*; hozzávetőleg ez utóbbinak a gesztusával (vö. még *ügyecske* 'csinoska').

Ügyetlen a régi nyelvben még 'inops egenus, impotens, elend' (Kr. Mon. Okm. 19:79). Az *ügyes*-féléktől elütő értelme ellenére is, e jelentés a munkára való alkalmatlanság gesztusainak körébe vág, mint Faludi *fogyott-ügyü*-je 'elend' (hiányzik a NyMSz-ből. Vö.: *ügye-fogyott*); R. *együgyü egygyüő*; *igyós-bajos* MTSz. 'folyton gyengélkedő, nyavalyás' és esetleg (l. al.) a *gyenge* szó is. A negatív értelem miatt ez az *ügyetlen* fosztó képzővel differenciálódott. Ugyanígy differenciálódhatott e szónak népnyelvi formája is: *igyetlen* (Ada, Nyr 27:404; egyetlen adat, föltehető 'ungeschickt' jelentéssel; NyUSz: «A Mondolat még megütközött rajta»).

Láttuk, hogy az *ügy* (és *együgyü*) szó már a kódexek korában is megvolt, és vagy korai elvonásnak minősíthető (vö. fentebb), vagy a pusztá *igy* mutató szó másának. És történhetett az elvonás végül *ügyel*-ből

¹ *Igyekszik* vonzatai is más-más irányt jeleznek, a fenti transitív használat pedig a *nézés*, *hallgatás* tárgyát, célját: 1. 'conor, streben', a) inf; b) *vmiben*; c) *vmín*; d) *vmire*; e) *vmihez* és f) tárgyeset. 2. 'attendo, achten, merken', a) *vmire*; b) *vmihez*; c) inf; d) tárgyeset. Az «*ügy*» fő eredetét alább érintem, itt csak utalok a «*sze:mügyre venni*» kifejezésre, és Lehr A. tanulságos cikkére (MNy 5:303): *keze, szeme, foga, orra ügyibe akad; nyelve, lába, körme* stb. ügyébe kerül; hol, mint fent az igénél is (*igyekszik*) különféle irányok vannak jelezve, melyek közt természetesen a *szem* a legfontosabb; vö. MTSz: *ügyet sem vet vmire* és *ügyöntartás 'szemmel tartás'*. Mindezek azt a gondolatot ébreszthetik, mintha az *ügy* szó pusztán (elvonás nélkül is) éppen a mutató *igy*-ből eredne.

is, mely nincsen ugyan a NySz.-ban, de csángó (*vigyel*), és háromszéki formák: *ügyel* 'tekintget' *elügyel* (*elügyelget*), 'elgondoz, fölügyel, fölvigyáz', *ügyeletes* 'minden kötelességére ügyelő', *ügyelődik* 'ügyel', eléggé szavatolnak régiségeért. *Elügyel* 'elgondoz' stb. második jelentésében ellenkező értelmű: 'észre nem vesz, szem elől téveszt'. Ha ez nem az *el* igekötő privatív hatása, külön hangsúllyal, akkor a gesztusok különbözőségéből eredő ellentét van köztük, mint a fenti *ügyöli* esetében 'esetlen alkalmatlankodó stb.' és *ügyeli* (ügyöli) 'szemes, mindent észrevevő, mindent szemmel kísérő, vizsgálódva ide-oda tekintető (pl. gyermek)'.
(Folytatjuk.)

TESTRÉSZNEVEK FINNUGOR-INDOGERMÁN ETIMOLÓGIÁI.

— Második közlemény. —

Írta: Erdődi József.

7. lp.F. *gariel* 'könyök', lp.L. *kardiel* [*iel* = ? osztj.-vog. *üol* 'orr, vég, kiálló rész' és így] lp. F. *gar* 'Arm' [v. ö. finn *kyynär-pää*, észt *küinar-nukk* 'Ellbogen'] votj. *gīr-puñ* 'Ellbogen', (*puñ* 'vég'), *ki-kur* 'Handfläche', *gīrpuñki* 'sich mit dem Ellbogen auflehnen', zürj. *ki-kar* 'Handwurzel' *gīrša* 'Ellbogen' permi *goriza* 'Ellenbogen' (permi *uz* 'vorderes') m. *kar* 'brachium, cubitus, Arm', nyj. *karkézön* 'karöltve' (Szeged), *karos*, *karol* (MUGSz 5) ? f. *kalvain*, *kaluin* 'Handwurzel, carpus in manu'.¹⁸ Talán még idetartozik *kert*, *kerít*, *keret*.

~ idg. **gher-/ghor-* 'greifen, fassen, umfassen, einfassen': szkrt. *hār-atī* 'trägt, bringt', *hāras* 'Nehmen, Griff', *hār-ana* 'Hand', *hir-uk* 'ausgenommen', tok. *tsar*, *šar* 'Hand', örm. *jein* alb. *dors*, gr. *χείρ* 'Hand', dór gen. *χῆρος*, *εὐχερίης* 'leicht zu handhaben, leichtsinnig' ólat. *hir* 'Hand', *hertirad* 'capiat', lat. *cohors* 'Hofraum, hortus. R. Villa, Garten' (Walde: Lat. Et. Wb².366), gr. *χόρος* 'Gehege', óészaki *gardhr* 'Umzäunung, Gehege', gr. *χωρος* 'Raum', lat. *cohorti* f. 'Gehege, Hecke'; Fick 65 k., Walde-Pokorny I: 603 k.

Már a *kéz* szó egyeztetésénél rámutattunk arra, hogy a kar és kéz jelentések közel esnek egymáshoz és ilyen jelentéseket gyakran felcserélnek a beszélők v. ö. zürj. *ki-kar* 'Handwurzel', de m. *kar*.

8. zürj. *lop* 'Milz', votj. *lub* id., *lopöd* (Wiedemann, *d* kicsinyítő képző), m. *lép* id., *lépéfájó* 'lienosis, spleneticus', *lép-kórság* 'malum hypochondriacum' (Budenz 694)

~ idg. **lep-* 'Leber': örm. *leard* 'Leber' < **lepar*-¹⁹ v. ö. gr. *λεπαρός* 'fett' (idg. **liperos* ~ *liperos*). Zupitza²⁰ szerint ez volt a hízott és hizlalt máj állandó jelzője, mely később önállósult és maga lépett a főnév helyére, mint ahogy a latin *jecur ficatum* kapcsolatból kilépett és önállósult a jelző és így keletkezett az olasz *fegato* 'máj'; ugyanígy önállósultak a magyarban *liptói*(turó), *debreceni*(kolbász) jelzők. Ide tartoznak még a germán **librō*-ból: ófn. *lēbara*, kfn. *lēber*, *lēbere*, úfn. *Leber*, újalném. *lever*, agsz. *lifer*, ang. *liver*, óész. *lifr*. Tő tehát **lep-/lip*, ezt bővült egy *r* képzővel, a képzőnélküli alak a fgr. alak megfelelője. Ennél a szónál is jelentéseltolódást kell feltételeznünk; erre a jelenségre már fentebb rámutattunk.

9. finn. **mäiki*, észt *mälv* 'Vogelbrust', md. *mällikä*, *mällikenä* 'az alsó, széles mellidisz', Setälä NyK. 26:195 jegyzet; zürj. *morös*, permi *moros* 'Brust'; lp. *miälga* 'pectus' *miälgas* 'carina trahae', lp. F. *mielg* 'Brust, Vorderbrust grosser Tiere', *mielga-narčča* 'Fleisch unter dem Buge', *mielgas* 'Schlittenkiel', cser. *mel* 'Stickerei an der Hemdrüst', (jelentéshez v. ö. ném. *Leib*: *Leibchen*, *Arm*: *Ärmel*; m. *mell*:

ingmell), md. *mästä* 'Brust, Mutterbrust', E. *mešče* 'Brust, Busen', *meščev* 'mit starker Brust', osztj. B. *meil* 'Brust', I. *meget* 'Brust', *megde* 'vorüber, vorbei', S. *maugel* 'Brust', vog. B. *mayl* id. (*mayl-lu* 'Brustbein'), *maylep* 'brüstig', m. *mell* ~ *melly* 'Brust', *melles* 'brüstig', *melléki* 'vicinus', *mellett* 'neben'; mélyhangú alakok: *rókamál* 'pellis vulpina subventralis', *hölgymál*, *málbör*, *sármál* 'Goldamsel', *sármány* ~ *sármáló* id. *málingó*: *arany-málingó* 'sárgarigó', *máringó* ~ *mári*: *arany-máringó*, *olo-mári* 'sárga-, aranybegy' (Budenz 609-11). Budenz az ugor szavak alapján **mggd-* alakot vett fel, azonban, ha az észti, mordvin, permi és cseremiszi szavakat vesszük elsősorban figyelembe, úgy **mg-* eredetibb tőalakhoz jutunk. Ehhez csatlakozott a *g* formans (észti *mäl-v*, lp. *miäl-ga*), ebből a **mg-* továbbképzett alakból kerülünk hangátvetés révén (Setälä loc. cit. v. ö. m. *toll*: osztj. I. *tōgot*: md. *tolga*: f. *sulka*) a vog. *mayl*, osztj. I. *meget* alakhoz²¹ Ezen **mg-* alaptő idg. megfelelője.

~ idg. **mel-* 'Glieb': gr. μέλος 'Glieb' (und gegliederte Weise, Gesang), a jelentéskettséghez v. ö. ír *alt* 'Glieb, Gedicht', Stokes KZ 40:244; bret. *mell*. korni *mal*, többesszám *mellow* 'Knöchel', óind *mármán* 'Glieb, offene, ungeschützte Körperstelle', litván *melmū* 'Rückgrat', lett *melmeņi* 'das Kreuz am Körper'. Fick⁴ I:109, II 215, Walde-Pokorny, II:293.

Az indogermán szavak jelentése egyrészt általános, másrészt a finnugor szavak jelentésével ellenkezőleg valamely háti rész megjelölésére szolgálnak. Azonban ez az általános jelentés és annak kisebb helyre való lokalizálódása mutatja, hogy a jelentés fejlődési vonalát miképp kell elképzelnünk. Tapasztaljuk, hogy összefüggő vonalak, részek, jelenségek két végső pontját, cselekmények ellentétes fázisait ugyanazon szóval jelöljük, pl. kfn. *rīsen* 'aufgehn, untergehn', ném. *Ende* 'Aufgang, finis', magyarban a botnak két *vége* van. Míg az indogermánban a Rückgrat jelentés fejlődött ki vagy őrződött meg, addig a finnugor nyelvek szavai az ellenkező jelentést vették fel vagy őrizték meg.

10. Ezen utolsó szóegyeztetésünk hangtani szempontból még magyarázatra szorul és ezért csak kérdőjellel közöljük:

? f.nn *maksa* 'Leber', észti *maks*, lp. *muokse*, *muekse*, md. *maksa*, E. *makso*, cser. *mokš*, M. *mošš*, zürj. *mus*, osztj. *mūgot*, S. *mūgol*, B. *mugol*, vog. *mayt*, L. *mayte*, magy. *máj* id. (Budenz 599). A szó fgr. hangalakja **mggd* volna, a magyar alakban a *g* hang elvesztésével az *a > á*-vá nyult, a *j* eredetibb *l'*, *l*, *d* helyett van²². Az *s* hang a nyugati fgr. nyelvekben *d* helyett van²³, a keleti nyelvekben *d > l* fejlődés ment végbe. A fgr. alapalak **mgg-*, ez bővíthetett *d* ill. *s* képzővel. Ezen alapalak idg. megfelelői:

~ ném. *Magen*, kfn. köz. alném. *mage*, ófn. *mago*, ném.-alf. *maag*, agsz. *maga* 'Magen', kagl. *maw* 'Kropf, Magen', óészaki *mage*, dán *mave* 'Magen', (gót **magō*-ra mutat finn *makō*): rétoromán (graubündeni nyj.) *magun* 'Magen', felsőol. nyj. *magon*, *magun* 'Kropf, Groll, Ärger, Ekel' német jövevényszók²⁴. A szó alapjelentése 'Kropf, tumor', ezen alapjelentésből származhatik egyrészt az (indó-)germán 'gyomor' másrészt a fgr. 'máj' jelentés vagy pedig a fentebb bőven ismertetett jelentéseltolódással kell számolnunk.

*

Tíz testrészt jelölő fgr. szó hangalakja egyeztethető megfelelő indogermán tővekkel. Ismételten rá kell mutatnunk arra, hogy e szavak hangjai idg. eredetről tanuskodnak és nem tétélezhető fel, hogy e szók későbbi jövevények lennének. Finn *suone*, magy. *ín*: idg. **sen-/son-* tő mélyhangú alakjára vezethető vissza; magy.

köldök, lp. *kiäld*, *keld* is idg. eredetről győz meg bennünket (v. ö. óind. *jalharam a-val*); magy. *húr* és társai, szam. *hurku* 'Schnur' veláris, de nem *a* hangzós alakra mennek vissza, bár az idg. tő Walde és Pokorny szerint csak **gher*- (I: 604), de fel kell tételeznünk egy mélyhangú tövet is a germán és szláv megfelelő szók alapján: ófn. *mittigarn* 'Eingeweidenfett'; ugyanígy idg. *o* hangra mutat m. *jonh*; finn *jano* ugyan *a* hangot mutat, azonban előfordul, hogy finn *a* hangnak a magyarban *o* felel meg, v. ö. még osztj. *sinka* 'nüchtern' első magánhangzóját. *Kéz* szavunk ugyancsak tökéletesen idg. hangalakú mind magánhangzója (*e*), mind mássalhangzói szempontjából (idg. *k*, *t*); a *könyök* szó fgr. töve *e* hangzós lehetett, pontosan egyezik az idg. tő hangalakjával. Nehezen dönthetünk a *kar* szó esetében, mert itt mindenütt *a* hangot találunk a finnugorságban, az idg. tő pedig **gher*-/ghor-. Magy. *lép*, zürjén *lop* hangjai is a mi feltevésünk mellett szólnak, úgyszintén a *mell* szó hangalakja is, nemkülönben a m. *máj* szó fgr. társai: lp. *muokse*, cser. *mokš*.

Nem akarjuk az elsőbbséget illetéktelenül magunknak tulajdonítani, ezért figyelmeztetnünk kell arra, hogy fgr. testrészneveket idg. szavakkal már számosan igyekeztek egyeztetni, azonban kis számban csak: az *in* szó Paasonen egyeztetése, de jelentésénél fogva lehetett mesterséggel összefüggő szó és így jövevény; ugyanez vonatkozik a *húr* szó etimológiájára, melynek felfedezője Björn Collinder. Munkácsi Bernátot illeti az elismerés ezen a téren: ő az első, ki nagyobb számmal és belső meggyőződéssel mutat rá egyezésekre és származtat testrészjelölő szavakat az árja és a kaukázusi nyelvekből és így, ellensúlyozva Anderson sokban merész megállapításait, mutat rá ezen átvétel sokrétű lehetőségére: például nála már szerepel a *kar* szó etimológiája (< szkr. ÁKE 388-390) a *könyök* szó (< kauk. ÁKE 420 k.), a *mell* (< kauk. ÁKE 459 k.) Ezenfelül tárgyalja a *láb*, *száj*, *votják*, *nír*, 'orr', magyar **lok*: *homlok*, *votják pld* 'Fuss' szók származását. Méltatásban nem részesültek egyeztetései, mert a kritikának nem volt meg kellő beállítottsága és mégis forrásmű az ő munkája. Mi, elismerve Munkácsi érdemeit, túlmegyünk megállapításain s határozottan állítjuk: itt a finn ugor és indogermán közösségek nyelvi azonosságairól van szó, nem csupán egyes népek nyelvének újabbkori érintkezéseiről. Az egyező vonásokra vonatkozó fejtegetéseinket a jövőben fogjuk bővebb megbeszélés tárgyává tenni. Ezen újabb és régibb szóegyeztetések közül *in*, *húr*, *jonh*, *lép*, *máj* belső testrészekre vonatkoznak; de *köldök*, *kéz*, *kar*, *könyök*, *mell* a legközvetlenebb külső emberi testrészek, tehát az ember legelemibb ismereteinek konkrét korszakában is megvoltak. Egyenlő időségek az artikulált nyelv korával, illetve valamely újabb nyelvi átalakulás idejéből származnak. Joggal láthatjuk bennük legrégebb idők tanuit.²⁵

¹⁸ Egyező török szavak NyK 10:525, Vámbéry NyK 8:157, Gombocz NyK 30:488; Munkácsi (ÁKE 650) szerint mindkettő árja eredetű. ¹⁹ Hübschmann: Armenische Stud. I. 32. további irodalom WP. I:205, Joh. Schmidt KZ 25:23, Plur. 117 A. I. szerint idg. **liq̥*-tő az indogermán **ieq̥*- 'Leber' tőhöz tartozna, de Pedersen KZ 39:351 ezt lehetetlennek véli. ²⁰ Gutturalen 12. ²¹ V. ö. még szam. OS. *muñát*, *muñd*, *mūt*, 'Busen', kam. S. *mü*' id. jur. S. *mā*, 'ma' 'Busen (am Kleide)'. Halász NyK 24:446. ²² Munkácsi Nyr. 12:390. ²³ Budenz loc. cit. Halász Ignác Nyr 21:482. — Finn *makō* 'Bauch' germán jövevény szó. ²⁴ Kluge Et. Wb. 314.

²⁵ A Nyr. előző füzetében lévő cikkembe két hiba csúszott be: 21. old. 5. pont 2. bekezdés 4. sorában: Donner 14 No 56 helyett olv. Donner I, p. 14 No 50-51; 21. old. 5. pont 2. bekezdés 7. sorában (Budenz 140) helyett olv. (Budenz 140 az osztj. sam. *kuendau* alakot is említi).

GOMBOCZ ZOLTÁN
1877—1935

Tudományos munkásságának termékeny és még sokat ígérő korában váratlanul ragadta el a halál Gombocz Zoltánt, a magyar, a finnugor és urál-altaji összehasonlító nyelvtudomány egyik legkiválóbb munkását. Széleskörű érdeklődéssel fordult egyetemi és későbbi tanulmányai során más nyelvcsaládoknak már régebben kidolgozott nyelvtudományi irodalma felé s így szélesebb alapot, tágabb látókört nyert saját munkássága számára. A Nyelvőrben megjelent két nagyobb dolgozatában (A jelenkori nyelvészeti alapvonalai, 27. k. és Nyelvtörténet és lélektan, 31—32. k.) H. Paul és Wundt módszertani és nyelvlélektani munkáit ismertette és alkalmazta a magyar és finnugor nyelvekre.

A magyar nyelv török jövevény szavainak összeállítása és rendszerezése először a Magyar Nyelv III. évfolyamában jelent meg, azután bővebben a Finnugor Társaság *Mémoires*-jának 30. kötetében (Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache, 1912). Ezt a munkáját egészíti ki a Magyar Nyelv 10. és 11. kötetében megjelent gazdag tanulságokat nyújtó cikksorozata: «Árpádkori török személyneveink». Kisebb dolgozatai gazdagították a Magyar Nyelvőr, a Magyar Nyelv és a Nyelvtudományi Közlemények köteteit. Előbb a kolozsvári, később a budapesti egyetemen tartott előadásai felölelték a magyar nyelvtudomány egész körét. Ebből csak a *Nyelvtörténeti módszertan* és a *Jelentéstan* jelent meg nyomtatásban; a hangtan és alaktan csak könyomatos ívekben került hallgatói kezébe, de nem jutott el a magyar nyelvtudomány iránt érdeklődők teljes nyilvánossága elé. Legfontosabb és a tudományra nézve leggyümölcsözőbb munkája a Melich Jánossal együtt 1914-ben megindított Magyar Etymológiai Szótár. Az elmúlt évtizedek zavarai és nehézségei miatt csak tizenegy füzete jelenhetett meg ennek a munkának s a feldolgozott szavak sora csak az F betűig jutott el. Most, midőn nyugalmasabb időben gyorsabban haladhatott volna befejezése felé ez a várva-várt munka, fájdalmasan fogják nélkülözni, akik munkájának folytatását átveszik tőle, Gombocz sokoldalú tudását és széles látókörét. Gombocz Zoltán korai elhúnytát fájdalmasan fogja érezni a magyar nyelvtudomány.

IRODALOM.

Orbán Gábor: *A magyar nyelv.* Segédkönyv a magyar középiskolák, tanítóképző-intézetek, szakiskolák és a magyarszakos tanárjelöltek számára. Állami kiadóvállalat Prágában, 1935. 158 l. Ára 18.50 K.

Mikor három évvel ezelőtt hírt adtunk Orbán Gábor «A finnugor nyelvek számnevei» c. értekezésének megjelenéséről (l. Nyr. 61:22), úgy éreztük, hogy e tanulmány kiváló tulajdonságai feljogosítanak bennünket arra a reményre, hogy a szerző még sok jeles munkával fogja nyelvtudományunkat gyarapítani és előbbre vinni. Hitünket Orbán Gábornak most megjelent műve, *A magyar nyelv*, fényesen igazolta. Szerényen csak «segédkönyv»-nek minősíti könyvét, pedig ennél sokkal többet nyújt. A szerző az anyagán tökéletesen uralkodó tudós biztosságával vezeti be olvasóit a magyar nyelvtudomány hatalmas épületébe és feltárja nyelvünk történetét és életét. Műve igen nagy ismeretanyagot ölel fel, de ezeket az ismereteket oly eleven fogalmazásban, oly egyszerű és világos nyelven tudja közölni, hogy előadása nyomán igen bonyolult kérdések is egyszerűeknek látszanak, elvont fejtegetések is általánosan érthetőkké válnak. Nagy anyagából szerencsés érzékkel csak a lényeges dolgokat választja ki, ezek iránt iparkodik érdeklődést kelteni és ezt az érdeklődést mindvégig ébren tudja tartani olvasóiban.

Bámulatos, hogy a szerző, aki Pozsonyban nehezebben tudott hozzáférni a magyar nyelvtudomány termékeihez, mennyire ismeri nyelvtudományi irodalmunkat, még a legújabb kutatások eredményeit is. Ebből a szempontból jellemző pl. a «Nyelvünk történetének és rendszerének rövid áttekintése» c. fejezet, ez az igen becses, áttekinthető és minden tömörsége mellett rendkívül világos fejtegetés; ez egyébként oly összefoglalás, amelyhez hasonlót Simonyi jeles *Magyar nyelvében* sem találunk. De fényt vetnek a szerző szakavatottságára és alaposságára az olyan apróságok is, hogy pl. a szláv jövevényszavak

felsorolásából (107. l.) hiányzik a *malom* szó, a német jövevényszavak közt (108. l.) nem szerepel a *határ* szó, pedig ezek még néhány évvel ezelőtt is nem igen hiányoztak a hasonló felsorolásokból; azonban a szerzőnek a figyelmét nem kerülte el, hogy a *malom* szót Melich (MNY. 16:61) ófrancia eredetűnek mutatta ki, a *határ* szóról pedig ugyancsak Melich állapította meg (MNY. 26:161), hogy ez a szavunk eredeti magyar szó (a *hat* ige származéka).

A munka — mint már említettük — igen gazdag anyagot ölel fel. Először a nyelv életét mutatja be nagy vonásokban; bevezeti olvasóit a nyelv sokféle változásának ismeretébe és az e változásokat előidéző különféle okokat világítja meg (7—17. l.). Már e rendkívül tartalmas fejezetben alkalmat talál a szerző arra, hogy a nyelvünk életében végbement hangváltozásokat is igen ügyesen rendszerbe foglalja. Emeli a nehéztárgy ellenére is élvezetesen megírt fejezet áttekinthetőségét a tárgyalás végére tett összefoglaló táblázat. Ezt az anyag összefoglaló áttekintését oly nagy mértékben elősegítő eljárást, összefoglaló táblázatok közlését, több helyen is alkalmazza a szerző. A következő fejezetek a nyelv eredetéről szóló elméletekkel (17—18) és a nyelvek osztályozásával (18—21) foglalkoznak, majd az általános nyelvtudomány történeti vázlata után (21—25) a magyar és a fgr. nyelv-hasonlítás történetét mutatják be (25—34); a rokon nyelvek ismertetése után (34—37) sor kerül a nyelv-rokonság, nyelvünk fgr. eredetének bizonyítékaira (37—66). Ez az utóbbi a könyv legterjedelmesebb fejezete. Itt mindenekelőtt a fonetika elemeibe vezet be az író, majd Szinnyi Magyar Nyelv-hasonlítása nyomán közli a magyar hangok fgr. előzőit, alapjait és rokonnyelvi szabályos hangmegfeleléseit, ismerteti Setälä fokváltakozási elméletét, felsorolja fgr. eredetű képzőinket és ragjainkat; végül hosszú sorát közli szókincsünk fgr. elemeinek (mindenkor a rokon

nyelvekből is idézve 2—3 megfelelő alakot) és összeállítja a nyelvünk fgr. eredetét és jellegét bizonyító legfontosabb mondattani egyezéseket. Ezek után a magyar nyelv történetének, történeti korszakainak ismertetése, elsősorban a nyelvemlékek bemutatása kerül sorra (67—82); ezt követi a szófejtés módszerébe való bevezetés (83—84), a jelentésváltozások tárgyalása (84—88), több magyar szó és szólás történetének bemutatása (88—104). A könyv utolsó fejezetei főleg nyelvhelyességi és nyelvművelési kérdéseket tárgyalnak; tartalmuk a helyes kiejtés és helyesírás (104—106), idegen elemek a magyar nyelv szókincsében (106—110; egyben jövevényszavainknak történeti sorrendben való tárgyalása), a szók, szólások és szóalakok helyes használata (110—112), a szók és szólásmódok idegenszerű használata (112—131), a szórend (131—135); befejezésül pedig nyelvünk történetének és rendszerének rövid áttekintését kapjuk (135—146). A munka a felhasznált fontosabb forrásművek felsorolásával és a könyvben szereplő nevek jegyzékével zárul be. Az előszóból megtudjuk, hogy a könyvbe szánt egyik — úgy látszik — terjedelmes fejezet, nevezetesen a nyelvjárásokról szóló rész, e munkából kiszorult; ezt a nyelvjárástanulmányát a szerző külön füzetben kívánja kiadni.

A fent felsorolt fejezetek mind egy-egy kérdésnek igen tanulságos, jeles összefoglalását adják. De különösen kiemelendők azok a tudós alaposságát és a pedagógus világos, módszeresen felépített előadását dicsérő mintaszerű összefoglalások, amelyekhez hasonló nem sokat tud eddigi nyelvtudományi irodalmunk felmutatni; ilyenek: a képzőkről szóló bevezető fejtegetés (51—53), a mondattani egyezéseket tárgyaló fejezet (62—65), a szófejtés módszerének ismertetése (83—84). Rá kell mutatnunk a szerzőnek arra a helyes eljárására is, hogy a m. szavak és szólások történetét tárgyaló fejezetben nem elégszik meg azzal, hogy egy csomó érdekes magyarázatot közöl, hanem gondja van

arra is, hogy olvasóit a szófejtő irodalommal magával is megismertesse: néhány szófejtést, szólás-magyarázatot nem kivonatosan, hanem változatlanul abban a formában közöl, ahogy szerzőik megírták. De nemcsak itt, ebben a fejezetben választja ki szerencsés kézzel azokat az etimológiákat, amelyeket ismertetni kíván; az egész munka folyamán nagy számban közölt példái kivétel nélkül nemcsak tanulságosak, hanem mindig érdekesek is; ilyen pl. az a példatára, amellyel azt bizonyítja, hogy a nyelvi jelenségek nem logikai, hanem lélektani alapon magyarázandók (a 8. l. jegyzetében).

Orbán Gábor könyve nemcsak megbízható kalauz a magyar nyelvtudomány legfontosabb kérdéseiben, hanem kiválóan alkalmas arra is, hogy nyelvünk iránt érdeklődést keltsen és további kutatásra ösztönözzön. Így munkája nyelvtudományunknak igazi nyeresége; hasznos és élvezettel forgathatja mindenki, aki nyelvünk iránt érdeklődik. FOKOS DÁVID.

Szegedi Füzetek. Nyelv-, irodalom- és néptudományi közérdekű folyóirat. Megjelenik évenként tízenként füzetben. Szerkeszti Mésszöly Gedeon. Szeged, első évfolyam (1934).

A Szegedi Füzetek első évfolyama új szintet hozott a magyar nyelvészet életébe. Nyelvészeti folyóirataink mindinkább pusztán nyelvészettel foglalkoznak és legfeljebb a művelődéstörténethez érnek néha hozzá saját tárgyuk magyarázása közben. A SzF. ezzel szemben «nyelv-, irodalom- és néptudományi» folyóirat, és felöleli mindazt, mit ma közkeletűen hungarológiának mondunk. Feladata felderíteni mindazt, ami a magyar nép mai napi és történelmi életével összefügg a múltban és a jelenben és ezt a népi lelkeség struktúráis alkotórészeinek összeállítására egybevetni. Ez adja a SzF. sajátos színét és emellé kerül második sajátossága: «közérdekű folyóirat», a magyar népre vonatkozó sokrétű, eredeti kutatásainak eredményeit minden irányban el akarja terjesz-

teni. Ezért értekezései egyszerű nyelven és nem csupán a szakemberek számára íródtak. A SzF. a tudományos decentralizáció terméke. Munkatársai a szegedi egyetem tanárai és doktorai, kapcsolatok fűzik őket ezen intézményhez. A SzF. Szegednek második nyelvészeti folyóirata. De míg a Népünk és Nyelvünk mindinkább a néprajz felé fordul, addig a SzF. témaköre változatos és sokoldalú. Első évfolyamából a következő értekezéseket emeljük ki. Az irodalomhoz kapcsolódnak Sik Sándor (Arany János stílusművészete) és Timár Kálmán (A szegedi premontrai apácák magyar nyelvemlékei. A Szegedi Kódex) értekezései; néprajzi tárgyúak Cs. Sebestyén Károly dolgozatai (A magyar gémeskút, Az ősmagyarok löversenyei, Milyen kenyeret ettek a honfoglaló magyarok?); nemzeti törtérettel fűgnek össze Solymossy Sándor (Magyarok dícsérete) és Iványi Béla (A középkori Eperjes magyarsága) közlései. E cikkekben sűrűn találunk nyelvészeti tárgyalásokat s a folyóirat nyelvészeinek tanulmányai is gyakran fordulnak más önálló tudományokhoz, anélkül, hogy sajátos nyelvészeti céljukat szem elől tévesztenék. Így legfőképp figyelemre és méltatásra méltó Mészöly Gedeon értekezése, amelyben a *síkság* és *róna* szó eredetét tárgyalva, korok irodalmi és köznyelvi kifejezőmódját vonultatja el előttünk és bőven mutat rá a régi magyar vidékek képével összefűgő kifejezőmód és -kincs figyelembevételének fontosságára. Mellette értékes munkáikkal szerepelnek: Horger Antal hangtani fejtegetéssel (Pólya) és szómagyarázattal (Kócipór); Csefkó Gyula szólásokat magyaráz (Hátra van még a fekete leves, Bakot nyer, bakot lő), Moór Elemér (Íráshibán alapuló szófejtés). Vikár Béla a hetvenéves Munkácsit méltatja. Megemlítjük még Báltky Zsigmond (Kóci-Boris), Nemes Zoltán (A nyelv szerepe a gyorsíró munkájában), Kelemen József (Sit-rén) közleményeit. Gazdag és feldolgozásra váró anyagot ad Kiss Géza gyűjtése (Az ormánysági nyelvjárásból).

ERDŐDI JÓZSEF

Könyvek és folyóiratok.

Néprajzi könyvek. *Madarassy László:* Művészkedő magyar pásztorok. (Kir. magy. egyetemi nyomda.) — *Ecsedi István:* Népies halászat a Közép-Tiszán és a tiszántúli kis vizeken. (A Déri-Múzeum néprajzi osztályának közleményei. Debrecen.)

Madarassy László a nagyközönség számára írta meg ezt a szép kiállítású kötetet, hogy szélesebb körökben is megismertesse a magyar pásztorok egyszerű művészkedését, amellyel szerszámaikat, használati tárgyait szebbé, kedvesebbé teszi. Tizenkét, különböző vidéken élő pásztor egyéniségét és művészi munkásságát ismerteti és számos rajzzal mutatja be alkotásaikat. A nyelvészettel foglalkozót a tárgyak kapcsán elsorolt népies szavak gazdag sora is érdekli. — *Ecsedi István* a Tisza vidékének halászatát ismerteti minden formájában. Megállapítja, hogy a magyar nép körében a halászat nem tartozott az általánosan elterjedt ősfoglalkozások közé, csak a mai hazában fejlődött és terjedt el jobban. Részletesen ismerteti a halászattal összefűgő foglalkozásokat és a halász életét. Igen gazdag népies szókincs teszi munkáját még értékesebbé. A könyv végén összeállítja a benne tárgyalt vagy csak említett mesterszavak szótárát.

B. J.

Revue des Études Hongroises (1934. 3—4. f.). A füzetnek a nyelvészeket érdeklő cikkei: *Berzeviczy Albert* megnyitó beszéde a M. T. Akadémia Körösi Csoma Sándor emlékünnepeén és *Ligeti Lajos* tanulmánya Körösi Csoma vándorlásáról a Yugarok országában. A kisebb cikkek között *Gáldi L.* a magyar nyelv francia kölcsönszavairól ír, *Laziczius Gyula* pedig bő kivonatban ismerteti Bevezetés a fonológiába c. munkáját. Azt a részt, amelyben Laziczius bemutatja a magyar nyelvjárások osztályozását fonológiai alapon, így fejezi be: «En soumettant cet essai de groupement aux critiques, je me permets de dire que, quant à son principe de division, il me semble être définitif. La

critique devrait, à mon avis, se borner au classement des dialectes dans les cadres définitivement établis.» (Ezt az osztályozást a kritikusok elé bocsátva, azt mondhatom, hogy ami az osztályozás alapelvét illeti, véglegesnek tekintem. A kritikának, véleményem szerint, csak arra szabad szorítkoznia, hogy a végleges megállapított keretek között osztályozza a nyelvjárásokat.) Mit szól ehhez a túlságosan önérzetes, naív kijelentéshez az a Laziczius Gyula, aki a M.Ny.-ben (31:53) nagyon helyesen megírta, hogy «nekünk előbb-utóbb meg kell barátkoznunk a gondolat-tal, hogy amit ma hittel hiszünk és meggyőződéssel hirdetünk, az holnapra elavul vagy elavulhat».

Nyelvművelő Füzetek. A M. T. Akadémia nyelvművelő bizottsága ezen a címen a *Magyarosan* c. folyóiratban megjelent két nagyobb tanulmányt, amely a nagyközönség körében is általános érdeklődésre számíthat, külön füzetben is kiadta. Az 1. füzet Szinnyi József munkája: *Jó magyarság* (ára 10 f.), a 2. füzet Zolnai Gyula dolgozata: *Van-e szükség nyelvművelésünk irányítására?* (ára 20 f.).

Papp István: A magyar nyelv tan nevelőereje. (A tanítás problémái. 3. sz. Kir. magy. egyetemi nyomda.)

Petri Mór: A megifjodás varázsigéi s egyéb versek. Budapest. 1935.

Dr. Nagy Sándor: *Arany Toldija*. (Kir. magy. egyetemi nyomda.) A Vajthó László szerkesztésében megjelenő *Magyar Írók* c. sorozat 2. száma ez a kötet. Nagy Sándor irodalomtörténeti, esztétikai és nyelvi szempontból tárgyalja Arany Toldiját, összefoglalja, amit eddig írtak róla, és saját felfogásával, új szempontjaival kibővíti ezt a sokoldalú tárgyat. Két szakasza foglalkozik a költeménnyel a nyelvész szempontjából; ezekben Arany előadását, stílusát és nyelvét elemzi gondosan és megállapításait számos példával világítja meg.

Általános Szótár: *Magyar-német és német-magyar.* A berlini Langenscheidt cég «Universal-Wörter-

bücher» c. sorozatában megjelent a magyar-német szótár is. Ez a sorozat a világszerte ismert cég legkisebb terjedelmű és legolcsóbb szótárainak gyűjteménye. A két rész 380 lap terjedelmű, vékony papíron, csinosan kötve zsebben hordható. Ára 1.80 M.

Búvár. Ez a népszerű természet-tudományi folyóirat néprajzzal is foglalkozik. Legújabb számában (1935 május) *Gunda Béla* az Ormánság lakosságáról rajzol érdekes néprajzi képet, *Szabó Pál Zoltán* a mecseki kocsifékezést írja le és rajzokkal világítja meg a fék egyes részeit és közli elnevezéseiket.

Vasi Szemle. II. évf. 3. sz. Ennek a Szombathelyen megjelenő folyóiratnak legújabb füzeté több olyan dolgot közöl, amely a nyelvészeket is érdekli. *Kallós Zsigmond* regősdalaink rejtélyéről a Néprajzi Társaságban tartott előadásának első részét közli: A nyugati székelység eredete a dunántúli regősénekekben. *Makkos Lajos* a regöléshez szolgál újabb adatokkal (Regölés Karakón és Kissomlyón). *Beke Ödön* A kecske és a kecskerágó c. dolgozatában a kecskerágó növény név használatát tárgyalja.

Magyar Figyelő (Pozsony, 1935. április) III. évf. 1. sz. *Orbán Gábor* Setälä Emilről emlékezik meg. *Fokos Dávid* folytatja a finnugor-török mondattani egyezéseket tárgyaló nagyon érdekes cikksorozatát.

—

Az oslói összehasonlító műveltségkutató intézet.

A világháborúnak anyagi és szellemi javakban véghezvitt szörnyű pusztításait megdöbbenve és tehetetlenül szemléltek a semleges államok. Különösen az volt lesújtó látvány, hogy a tudomány munkásai is két ellenséges táborra oszlottak, s minden személyes érintkezést megszakítottak. A skandináv államok interparlamentáris uniójának 1917-ben Oslóban tartott gyűlésén Fredrik Stang ottani egyetemi tanár indítványt terjesztett elő egy olyan tudományos in-

tézmény alapítására, amely alkalmat ad egyrészt az egy téren dolgozó, különböző nemzetbeli tudósok együttműködésére, másrészt oly tudományos kutatásokra, amelyek annak fölismeréséhez vezetnek, hogy a népek fejlődése általában ugyanazon törvények szerint történik, s az egész emberiség sorsa és céljai azonosak, s ennek tudata Stang meggyőződése szerint közelebb fogja hozni egymáshoz a népeket. Az 1923-ban megalakult Intézet programjába a következő tudományágak művelését vette föl: összehasonlító nyelvtudomány, összehasonlító néptudomány, összehasonlító vallástörténet, összehasonlító (népi) jogtörténet, összehasonlító régiségtan és összehasonlító szociológia (*science sociale ethnologique*). Közelebbi programról is gondoskodtak: a sarki és a kaukázusi népek tanulmányozását tűzi ki az Intézet első föladatául. Az Intézet első kiadványa (*Vier Einleitungsvorlesungen*, Oslo, 1925) közli Stang előadását az Intézet keletkezéséről és föladatairól. E beszédről meg kell állapítanunk, hogy egy nagy szellem és egy nagy-szerű lélek hátor hangja szólal meg benne. De nagyon érdekes Liestől, Sommerfelt és Qvigstad előadása az Intézet összehasonlító folklore-kutatásairól, a kaukázusi nyelvek kutatásának terveiről, és a lapp műveltségkutatás föladatairól. Az elmúlt évtized alatt több mint 50 nagyértékű tudományos művet adott ki az Intézet, köztük olyanokat is, amelyek a finnugor nyelvtudományt és néprajzot is

közelről érdeklik, mert a velünk rokon lapp és szamojéd néppel foglalkoznak. Nielsen hatalmas norvéglapp szótárából már két kötetet megjelent, s kiegészítőjének tekinthetjük Lagercrantz *Wörterbuch des Südlappischen* c. művét (1926). Négy vaskos kötet Qvigstad norvéglapp mesegyűjteménye (*Lappiske eventyr*, 1927—29). Úgyancsak tőle való: *Lappische Heilkunde* (1932), becses néprajzi adatokkal. Antropológiai tekintetben foglalkozik a lappokkal Schreiner *Zur Osteologie der Lappen* (1931) és Gjessing *Die Kautokeinolappen* (1934) c. munkája. Lehtisalo *Beiträge zur Kenntnis der Renttierzucht bei den Juraksamojeden* (1932) c. műve szintén fontos kérdést tárgyal a sarki népek köréből. A nemrég meghalt Kaarle Krohn 1926-ban megjelent *Die folkloristische Arbeitsmethode* c. kötete a finn vagy földrajzi folklór-kutató módszert ismerteti. Az általános nyelvtudományi művek közt szerepel Meillet *La méthode comparative en linguistique historique* (1925) és Jespersen *Mankind, Nation and Individual from a Linguistic point of view* (1925) c. munkája. Meggyőződésünk, hogy az oslói Összehasonlító Műveltségkutató Intézet óriási lendületet fog adni a néprajz még sok tekintetben új és kitaposatlan utakon járó tudományának, s talán nemcsak a tudományt viszi hatalmas léptekkel előre, hanem politikai céljának elérésében is segítségére lesz az a tudós nemzedék, amely szolgálataiba állt.

BEKE ÖDÜN.

NYELVMŰVELÉS

Új névutók? Tudvalevő, hogy az Akadémia és a sajtó, legalább is a sajtónak nagyobb része, különböző helyesírási szabályokat követ. A különbözőségek közül most csak egyet említek fel, azt, hogy míg az Akadémia a mássalhangzón kezdődő névutót és a névutó előtt álló mutató névmást külön írja, addig a sajtó ugyanezeket egybeírja. Tehát az Akadémia így ír: *a fölött és e helyett, a mellett és e miatt, a szerint és e végett*, el-

lenben az említett sajtó a Nyelvőrrel az élén így ír: *afölött és ehelyett, amellet és emiatt, aszerint és evégett*.

A sajtó a mutatónévmásos névutót akkor is egybeírja, mikor az a mondatban nem önálló határozó, hanem csak az értelmező helyét foglalja el; a példa világosabban fog beszélni.

Azalatt a várakozással tele félóra alatt. *Azalatt* a két-három nap alatt. Ezt a két példát Németh

László *Élet és szerep* c. munkájában találtam (139. és 152. lp.), pedig nem nagyon kerestem. Bizonyára nem kellene sokat fáradoznom az ilyenekért sem: *Amellett* a fal mellett állott, vagy: *Ehelyett* a darab hús helyett adj egy másikat, stb.

A sajtó azonban nem elégszik meg a mutatónévmással egybeírt névutók elég nagy számával, hanem a terjeszkedés elfojthatatlan vágyától hajtva, tágitani is igyekszik az efféle egybeírásoknak a körét. Ez a terjeszkedő vágy szüli az ilyen alakokat: *ecélből* (Magy. Hirl. 1935. III. 10., P. Napló 1935. III. 30.), *erészben* (Nyugat 1935. márc.), *etekintetben* (Nyugat 1935. 293. lp., P. Napló 1935. II. 28.). Ez az utóbbi, talán azért, hogy jobban megkedveltesse magát, egy és ugyanabban a cikkben mingyárt háromszor fordul elő.

Az egybeírók lelki szemei előtt tehát a *célből*, *részben*, *tekintetben* helyragos főnevek a főnévi magasabb rangról lesüllyedtek a névutói alsóbb színvonalra. Most már készen tarthatjuk magunkat, hogy az *exempla trahunt* erejénél fogva az egybeírás folyton táguló körébe be fognak vonulni, talán már be is vonultak a következők: *ezirányban*, *ezokból*, *ezoldalról*, *eszempontból* stb.

Ha ezeket az egybeírásokat és még további társaikat szemrehányással illetnök, kettős meuntséget is felhozhatnának maguk mellett. Először azt, hogy az ő áradatuk előtt a zsilipet nem kisebb tekintély nyitotta meg, mint Balassa, mikor «Az egységes magyar helyesírás szótára és szabályai» c. művébe (Bp. 1929.) fölvette ezeket: *avégből*, *evégből*, *avégre*, amely ragos főnevek szintén nem tulajdonképpeni névutók.

De ezek a névutó módjára egybeírt ragos főnevek felhozhatják maguk mellett azt is, hogy most járványos az egybeírás és hogy ebbe a járványba ők is beleestek. *Ügylátszik* például a Nyugatban és az Est-lapokban már fel sem tűnik; ott érik egymást *édesapám*, *édesanyám*, *édesnagyanym*, *kislány*, *úrügyermek* (P. Napló 1935. II. 17. és III. 3.), *öregúr*, *öregember*

(Nyugat 1935. IV. sz.), de ugyanott ilyenek is felmerülnek: *őkirályi felsége* (P. Napló 1935. II. 23.), *ezidőszerint* (Az Est 1935. II. 28.).

Az egybeírás járványába beleesett, benne van Németh László is, akinek már említett «Élet és szerep»-ében találhatók: a *kislányom* (9, 154, 158. lp), a *kislány* (104. lp), az *öregúr* (142. lp), *esőutáni* (78. lp), (de ugyanazon a lapon *zöldlámpa alatti*), *magaszakállába* (158. lp) stb.

Ezek tények, melyeknek a számát százával szaporíthatnám hirlapokból, folyóiratokból, könyvekből való idézésekkel. Ezekről a tényekről véleményt is mondhatok, ámbar magukban is beszélnek. Véleményemet már a példák felsorolása s a példák közé ejtett egyikét szavam is elárulja. Nekem ezek a terjeszkedő egybeírások nem tetszenek, sőt hibáztatom őket két okból is. Először azért, mert beleütköznek a helyesírási szabályokba. Nagy nehezen jött létre néhány évvel ezelőtt olyanamilyen nyugalom a helyesírási harcokban. Ezek a szabályellenes egybeírások megzavarhatják a nyugalmi állapotot, sőt megrendíthetik a jelenlegi (akár akadémiai, akár egységes) helyesírásnak az uralmát, mielőtt az teljesen a lelkekbe, jobban mondva az ujjakba gyökerezett volna.)

De a szabálytalan egybeírás, nem is szólva arról, hogy fölöslegesen szaporítja úgyis fölös számú összetett és hosszú szavainkat, még azzal a veszedelemmel is jár, hogy félreértést szülhet. Az egybeírt *kislány*, *úrügyermek*, *zöldlámpa* stb. azt sejtetheti az olvasóval, hogy ezek talán mást jelentenek, mint *kis lány*, *úri gyermek*, *zöld lámpa* (v. ö. *kisasszony*, *úritők*, *zöldcsütörtök*).) KARDOS ALBERT.

(Kardos Albert megemlíti, hogy az akadémiai helyesírás két szóba írja a *fölött*, a *mellett* stb., az egységes nyomdai helyesírás ellenben egy szóba: *afölött*, *amellett* stb. Nem mondja, hogy helyteleníti-e ezt az eltérést, de felhasználjuk az alkalmat, és újra rámutatunk arra, hogy a következetesség elve vezetett abban, hogy a nyom-

dai helyesírásban nem teszünk különbséget a mutatónévmáshoz tartozó névelő írásmódjában, akár magánhangzóval, akár mássalhangzóval kezdődik a névmás. Tehát egyformán írjuk: *azalatt, azelőtt, azután, azóta* stb. és *afölött, amögött, ahelyett, amiatt* stb. Az akadémiai szabályoknak az a megokolása, hogy «nem így ejtjük: *afölött, amögött, aközben, anélkül*, hanem: *affölött, emmögött, akközben, ennélkül*» (187. p.), nem helytálló. Csak egyes vidékeken ejtik így; a köznyelvi kiejtés: *afölött, emögött* stb. Tehát semmi oka sincs annak, hogy a mutatónévmás kezdő betűje szerint kétféleképp írjuk ezeket a szavakat.

Kardosnak másik panasza teljesen jogosult. Igaz, hogy helyesírásunk mai iránya az egybeírás felé halad; de csak a teljesen egybetartozó, egy hangsúllyal ejtett és egységes fogalmat kifejező szavakat szabad egybeírni. Napilapjaink és folyóirataink ok nélkül és meg gondolatlanul egybeírnak össze nem tartozó szavakat, nem törődve azal, hogy valóban eggyé forrottak-e a nyelvérzék előtt.

B. J.

A villamosok magyarsága. A villamos kocsik kalauzait ki kellene oktatni, hogy legalább azokban az állandó kifejezésekben, mondanivalóikban, amelyekkel a közönséghez fordulnak, hibátlanul, magyarosan beszéljenek. Gyakran halljuk még ma is a kérdést: *Hol nem kezeltem még el a jegyet?* Elkezelni a rábízott pénzt lehet, a jegyet csak kezelni kell. — *Kinek nem volna még jegye?* Ezt is gyakran halljuk jó vidéki kalauz szájából, aki beszélgetés közben, családja vagy barátai körében sohasem mond ilyen csúnya, magyartalan mondatot. v. a.

Kicsinyítés a gyermeknyelvben. *Repsi és tancsi.* Az első tavaszi napsugarak a nagy ház udvarára csalogatják a gyerekeket. Vidám lármájukból egyszerre kihallik egy kisfiú örömkialtása: «Nézzétek, jön egy *repsi*!» És csakugyan, hallatszik is a repülőgép egyre erősödő zúgása. — *Tancsi*-nak a tanítónénit hívják az elemista nebulók.

JOZEFOVICS SÁRI

Kamukéró. Ez a címe Móricz Zsigmond egy nemrég megjelent elbeszélésének. Az öreg gazda a polgármesterről mondja, hogy nagy *kamukéró* volt. — Mi a fene az a *kamukéró*? kérdi tőle az író. — Az olyan ember, uram, akinek van a füle megett... szóval *kamukéró* no... Az olyan ember vót ám, hogy mikor már a marháját ki akarta hajtani a határba, sok marhája vót, szép barmok, akkor nagyszarvú magyar jószág vót errefelé a jászbirinyi mezőkön... Kinn vót a sok széna, boglyákba. Míg a kinn van, addig nem lehetett a marhát a tallóra eresztetni... Hát ű meg a *kamukéró*s eszével kifundálta, hogy kidoboltatta, hogy aztat a jelentist kapta a város, hogy Eger felül árvíz jön, hát mindenki sietten sietve hordja be a szinákot. De nem vót abba semmi igaz. Az árvízbe, csak hát az öreg *kamukéró* ki akarta hajtani a marhát, no.

Tehát afféle ravasz, sunyi ember a *kamukéró*.

Szótáraink nem ismerik ezt a szót, a Tájszótár sem. Kérjük a Nyelvőr olvasóit, közöljék velünk, hogy hol használják és milyen jelentéssel.

B. J.

Egy láb, fél láb, két láb. Gyakran volt szó a Nyelvőrben és másutt is arról, hogy a magyar nyelv egynek veszi a páros testrészeket és lábról, kézről, szemről beszél, ha mind a két testrészről van szó, viszont fél lábat, fél kez, fél szemet mond, ha csak az egyiket akarja említeni: *féllábú, koldús, félkezére béra, félszemű.* De ezt a szabályt sem lehet szigorúan alkalmazni, mert vannak esetek, amidőn rá kell mutatni, hogy csak az egyik testrészről van szó. Egyik napilapunk írta, hogy valaki leugrott az autobuszról s olyan szerencsétlenül ugrott, hogy elesett és *féllábát eltörte.* Ez esetben nem helyes azt mondani, hogy a *féllábát* törte el; mert hisz nem azt akarták az olvasóval közölni, hogy a lábának a fele törött el, hanem, hogy az egyik lábát törte el.

B. J.

MAGYARÁZATOK.

Setälä Emil halála. Mult szá- munkban hírt adtunk már arról a nagy vesztéséről, amely a finn-ugor nyelvtudományt Setälä halálával érte. Akik benne nemcsak a nagy tudóst becsülték, hanem a kiváló embert is szerették, érdeklődéssel várták a hírt halálának körülményeiről, mert semmi tudomásunk sem volt arról, hogy hosszabb betegség előzte meg. Most egy Finnország felől érkezett levélbeli értesítésből tudtuk meg, hogy halála váratlanul, munkássága közben lepte meg. Karácsony előtt kissé betegeskedett, azután jobban lett. Az volt a terve, hogy tavasszal ellátogat Észtországba. Február 8-án egyik öreg tanárával együtt ebédelt Seurahuone-ben. Onnan Setälä sietett a pályaudvarra, hogy haza utazzon. Egy könyvecsomag volt nála, beült a vasúti kocsí egyik sarkába s a vonat elindult. Ott a vonatban érte őt szívszélhűdés és halálát csak Jervenpää közelében vették észre.

B. J.

A főz ige eredete. A *Leeds Studies in English and kindred Languages* c. folyóiratban (1934. 3. sz.) A. S. C. Ross és H. W. Bailey egy angol-oszét etimológiáról (*afigen : fezonag, fizonag*) szóló cikkhez fűzött jegyzetben a magyar főz ige eredetéről ezt írja:

„Munkácsi B. (ÁKE : 276-7. 1.) azt mondja, hogy a magyar főz-ni iráni kölcsönszó; mint etimont idézi osz. (digor) *fic-*, (iron) *fy-* 'főzni'; de H. Sköld (Die ossetischen Lehnwörter im Ungarischen, 21. 1.) joggal elveti ezt a gondolatot. A magy. főzni ígét rendesen fug. eredetűnek tartják: vö. lp. *bivval* 'calorem servare, vim frigoris sustinere' (J. A. Friis, Lex. Lapponicum), és különösen *föni* (vö. T. E. Uotila : FUF, 21 : 83, ahol hivatkozás található bővebb irodalomra). Ezt a cikkünket befejezve, mégis érdekes lehet arra utalni — csak mint formális szempont a finnugor nyelvek iráni kölcsönszavainak módszertanában —, hogy lehetséges, hogy a magy. főzni a fentebb említett iráni **fēz* átvétele. Fel kell tételeznünk, hogy a szót iráni z-vel vették át olyan korban, amikor volt z a magyarban (z > t : d, mint magy. *kéz* finn nom. *käsi* < **käti*, gen. sg. *käden* < *käden* mel.

lett; vö. Szinnyei Nyvhas.⁷, 36. 1.). Valószínű, hogy volt néhány iráni kölcsönszó a magyarban, amely a t : d > z hangváltozás előtt vététt át, minthogy bennük az iráni d helyén magy. z van; pl. magy. *bűz* : osz. (digor) *bōdā*, (iron) *būd* 'tömjén', av. *baoidi*, pahl. *bōd* 'illat', balucsi *bōd*, *bōd*, *bōz* 'balzsam bokor' (Sköld id. m. 17. 1.); magy. *fiz-et-ni* : osz. (digor) *fēd*, (iron) *fīd* 'fizet' (Sköld 20. 1.). Van két világos példája is annak, hogy iráni z-nek a magyarban z felel meg: 1. régi mgy. *ezvest*, ma *eziüst* : osz. (digor) *āwzēstā*, (iron) *āwzīst* (Sköld i. m.); 2. régi magy. *kazdag*, *kazda*, ma *gazdag*, *gazda* : osz. (digor) *γāzdug*, (iron) *qāzdyg* 'gazdag' (Sköld i. m. 22. 1.). Az *é* > *ő* (és *ē* > *ö*) változás lehetséges a magyarban, noha a legtöbb példa, amelyet Simonyi említ (Die ung. Spr. 206 1.) nem tekinthető helytállónak. De vö. *vörös* és *vér*, továbbá az *eü* > *ő* változás (mai *hő* a régi magy. *heu* mellett; vö. Gombocz Mgy. Tört. Alaktan, 80-81. 1.); és régi magy. *szélé* (Nyt. Sz.) a mai magyar *szőlo* mellett. Ez esetben *főzni* is példa lenne az *é* > *ő* változásra.”

Nyolc. E számnévnek első részét Munkácsi a vogul *ñol-lâu* '8' (vö. *ñol-sāt* '80') alapján a vog. *ñol* 'orr' szóval egyezteteti; eszerint e számnévünknek eredeti jelentése: 'orr-tíz' = 'a [hét felé] távolabbi szám a tíztől.' (Ezzel szemben a vog. *āntal-lâu* '9' eredeti jelentése 'oldal a tízhez' = 'közelebbi szám a tízhez'.) (L. Munkácsi ÁKE. 606, 562.- Ez a magyarázat teljes egészében helyes léssel találkozott; 1. pl. Mészöly MNy. 25 : 330; a vog. szóról és oszlj. megfelelőjéről l. még Szinnyei NyK. 45 : 289, Nyr. 48 : 56. A jelentésfejlődés azonban nem világos és pl. Orbán (A fgr. nyelvek számnevei 50. 1.) meg is jegyzi: „hogy a jelentésátvitelnek minő fajával állunk szemben ezekben az: orr a tízhez, oldal, Grenze a tízhez kifejezésekben, ma még nehéz volna megmondani“. Ép ezért tanulságos az a megfigyelés, hogy az 'orr' szónak más nyelvben is van hasonló alkalmazása. Nevezetesen a török *burun* 'orr' szó ilyen kapcsolatokban is előfordul: t. r. *burna kün*, k. i. g. *burnay* (*murnay*) *kün* 'tegnapelőtt' (*kün* 'nap'), *burnay džyl* 'im vorvergangenem Jahre' (*džyl* 'év'), és *burun*, *burna*, *buruna* 'előbb; előtt' (l. Böhl. 396, Bang KOsm. 4 : 12-13, Brockelm.—

Kášy. 44, Radl. 4:1822-3, 1829-30, Rabý.—Schink. 59 stb.). Itt is tehát, épúgy mint az 'orr-tíz' kifejezésben az 'orr' szó származéka nem a közvetlenül megelőző, legközelebbi napnak vagy évnek, hanem a távolabbi, tegnapelőtti napnak, harmadutolsó évnek a jelölésére szolgál. Jellemző, hogy a török szó 'előbb' jelentését is oly feltűnően érezte Bang, hogy arra a lehetőségre gondol, hogy ez a *burun* szó különválasztandó az 'orr' jelentésű *burun*-tól és talán valamiképpen a szkr. *purāna* szóval függ össze (Bang id. m. 12. l.). Pedig ugyanennek a munkájának 10. lapján Bang maga is említ egy egészen hasonló jelentésfejlődést; a tör. *son* 'Hintere, Hinterteil' szónak (szój., sór) *sonyzy* alakja: *sonyzy kün* (Radl. 4:533) (a szón a 3. személy birt. személyragja kétszer van kitéve) azt jelenti, hogy 'holnapután', tehát szintén nem a közvetlenül következő nap jelölésére szolgál.

Ha mármost figyelembe vesszük, hogy az 'orr' szó származékai 'első' jelentésben is előfordulnak, pl. v o t j. *nır* 'orr': *nırıs* 'első, először' (Munkácsi VotjSz. 515), u j g. *burunıy* 'első' stb. (l. Bang id. h., Kášy.—Brockelm. 44, Radl. 4:1823; ufai-tat. *boronye* 'régi, ősi' Pröhle NyK. 38:336), akkor az 'orr-tíz', 'orr-nap', 'orr-év' kapcsolatokban az 'orr' szó jelentésfejlődését így kell elképzelnünk: 'ornál levő' → 'el[ül]ső, elül lévő' → 'előbb lévő, megelőző, azelőtt lévő'.

FOKOS DÁVID

Nyers. Budenz (MUSz. 413.) e melléknevet többek közt a vogul *nār*, *nār* osztják *nārə* szavakkal egyeztetve, a végső s-et kicsinyítő képzőnek tekintve (vö. NyH. 93), azonban e szók tkp. nem azt jelentik 'nyers', hanem 'meztelen'. De hangtani nehézségek is merülnek föl. Több adat szerint az *r* nem is eredeti hangja a *nyers*-nek: *nyes* Érsk. 48b, *nies* RákGy. (NySz), az ki halotnal adakozik *nies* hust: visceracio, qui crudas carnes distribuit (KolGl. 1577, NyF. 45:35). A MTsz. szerint a népnyelvben is: *nyess* (Palócság, Rimaszombat, Szolnok-Doboka m. Domokos, Háromszék m.), *nyössen* (Székelyföld). Az *r* tehát a *nyers*-ben époly anorganikus hang, mint a *birs*, *hárs*, *nyárs*, *farsang*, *larsoly* szavakban. Tehát, mint látjuk, különösen s előtt gyakori az *r* betoldása, de más esetben sem ritka (vö. pl. Nyr. 58:54).

BEKE ÜDÜN.

Picus, micus. A Székelyföldön a cica neve *pēszi*, *pēszi*, *pēcuka*, *pészus* (Háromszék m.), *pēcus*, *picus* (Székelyföld), *pizuska*, *picuska*, *pēcuska* (Háromszék m. Székelyföld), továbbá *micus*, *mēcus* (Szföld). A Balassa-Emlékönyvben azt a nézetemet fejeztem ki, hogy a *micus* a német *Mietz*, *Mariechen* u. *Katze* szó átvétele magyar kicsinyítő képzővel, a *picus* stb. pedig ennek hangváltozata. Minthogy az adatok kivétel nélkül Erdélyből származnak, nem tartom lehetetlennek, hogy román jövevényszóval van dolgunk. Tiktin szótárában u. i. a következő adatokat találjuk: *mı'fa* 'Katze', *pi's* 'Lockruf für Katzen: mietz!', *pisi'c* '(männliches) Kätzchen, Katerchen', *pisica* 'Katze; Kosewort für Katzen: Miez', *piso'ü* 'Kater'.

B. Ü.

Irodalomtörténeti nevek. Az Irodalomtörténetben Szabó J. Attila nemrég (23:130) meggyőzően mutatta ki, hogy egyik 16. századi énekszerzőnk nevének helyes olvasása *Nagybáncsai* Mátyás, mert a régi Bács megyében a 13. századtól a 16. századig volt egy *Nagybáncsa* (írva: *Bancha*, *Obancha*, *Banza*, *Nagbancha*, *Nagbancha*, *Bancha*, *Banchya*) nevű helységünk. Ennek az érdekes cikknek a kapcsán szóvá akarom tenni azt a következtetlenséget, amely Apácai Csere János családi nevének írásában tapasztalható. Tudjuk, hogy jobbagycsaládból származott s neve egyszerűen *Tsere János* volt, s csak később vette föl szülőhelyéről az *Apácai* előnevet. Külföldön írt leveleiben és székfoglalójában *Johannes Apacius*-nak nevezte magát, 1655-ben megjelent Magyar Encyclopaediájában pedig *Apátzai Tsere János*-nak. Itthon aztán a *Cseri* (és *Cserei*?) nevet használta, akkori helyesírás szerint *Chieri* és *Chierj*-nek írva. E változatok közül egyedül a *Csere* nevet ismerhetjük el hitelesnek. Ennek van értelme, mert a székelyek a cserfát hívják *cserefának*. Ha tehát írónk pl. a Dunántúl született volna, akkor *Cser János*-nak hívták volna. *Cserinek* pedig scholsem mondják a cserfát. (Vö. Neményi Imre: Apáczai Csere János, 1925. Pintér Jenő Magyar irodalomtört. 3. k. 172. 1931.)

BEKE ÜDÜN.

Comb és cimpa. Az EtSz a *comb* alakváltozatainál közli a sopronmegyei *czémb*-et (TudGyűjt, 1840 X 27), de azt írja, hogy valószínűleg a vasmegyei származású Kresznericsnél előforduló *cémp*-hez tartozik. Ez kétségtelenül igaz, de amint a *cémb* mellett van *cémp*, úgy a *comb*-nak is van *comp* változata. Három adatom is van rá. Az egyik a népnyelvből való, s a vasmegyei Vépen jegyezték föl (Nyr 28:176), a másik a valószínűleg Sopronban született (l. Pallas-L.) Veszelszkinél (1798) fordul elő: Ha az ember' *tzompján* valami tüzes dagadás támad, úti-fü leveleivel kösse, 's vízével mossa, meggyógyul (A' növény-plánták stb. 352). A legrégebbi adat a pápai és sárvári vargák 1611-i céhszabályai közt fordul elő: Sarú, kinek térdig ér a száró (helyesen: száro), sarú, kinek pedig *csompig* (helyesen: compig) érjen a száró (Nyr 12:78). Göcsejben *lúd-cümpő* szintén 'lúd-comb'. Valószínűnek tartom, hogy a nyugati nyelvjárásokban nagyon közönséges *i > ü* hangváltozás ment e szóban is végbe, s eredetibb alakja **cimpó* volt. A *cémp* is eredetileg **cimp* lehetett, mert i-ből é is fejlődhet. A *cimpó* a Székelyföldön valóban létező szó: az *órod cimpója* 'kutyagumi az orrodra'; *cimpók* 'az orr hegye' (Horger följ. EtSz), de ez nyilván a *cimpa* (orr-, fül-c.) szóhoz tartozik. De nem tartom lehetetlennek, hogy *cimpa* és *comb* eredetileg azonos volt. A Nyr 62:47 alatt rámutattam arra, hogy a *comb* eredetileg nem testrészt jelentő szó volt, hanem egyszerűen csak vastag húsdarabot jelentett, s az orr- és fül-cimpa is tkp. az. Az OklSz 1338-ból idéz *Cymba* alakot is személynévben. Ide tartozhatik a Hont m.-ben följegyzett *cembő* 'a leányok nyakán levő gyöngysorról lefüggő pántlikacsokor' (Nyr 5:426).

B. Ö.

Kérelem a népies növény- és állatnevek gyűjtésére. Az Országos Nép-

tanulmányi Egyesület és a Magyar Nyelvőr megbízta Beke Ödönt, az ismert nyelvtudóst a magyar növény- és állatnevek etimológiai szótárának kidolgozásával. Már föl is dolgozta a régi és népies nyelvanyag nyomtatásban megjelent részét. Munkaközben azonban kiderült, hogy alig van megbízható anyaggyűjtés, azért szükségesnek tartjuk az egész ország területére kiterjeszkedő gyűjtésnek a megindulását. Kérjük tehát, szíveskedjék följegyezni, hogy azon a vidéken, hogy nevezi a nép az egyes növényeket és állatokat. Minden név följegyzése fontos, még a legközönségesebbeké is, így a kerti és mezei, valamint erdei növények, fák, cserjék, gombák, az állatok közül az emlősök, madarak, halak, bogarak stb. nevei. Mindenütt följegyzendő a falu, puszta (megye) és város neve és a kiejtés is megjelölendő. Nélkülözhetetlen az illető növény és állat tudományos meghatározása, s amennyiben ez nehézségekbe ütközik, szakembert kell erre vonatkozólag megkérdezni. Növényeket (szár, levél és virág) legjobb gyűjteni a névvel együtt, a meghatározást elvégeztetjük megfelelő szaktudósokkal. A neveken kívül érdemes följegyezni a növényekhez és állatokhoz fűződő néphit, babonákat, orvosló erőt, szokásokat, játékokat, mondókákat és versikéket, sőt a gyermekek adta neveiket is, mert sokszor ezek fontos fölvilágosítást adnak a nevek eredetére nézve. A gyűjtés minél nagyobb mértékben való megindítása rendkívül fontos a nyelvtudományon kívül a néprajzra és a természettudományokra nézve. Az adatokat szíveskedjék a következő címre küldeni: dr. Beke Ödön, reálgimn. tanár, Budapest, VII., Rottenbiller u. 35, IV. 26.

A megjelenendő munkában a gyűjtők nevét közölni fogjuk.

Szíves közreműködését előre is hálásan köszöni az

Az Országos Néptanulmányi Egyesület és a Magyar Nyelvőr szerkesztősége

A kiadóhivatal értesítései.

A Magyar Nyelvőr előfizetési ára az 1935. évre 5 pengő. Félévi előfizetést nem fogadunk el. Külföldi előfizetők számára az előfizetési díj 5 német márka, 40 cseh korona, 160 lei.

A legközelebbi szám 1935 szeptember végén jelenik meg.

Kiadóhivatalunk útján megrendelhető: *Beke Ödön: Texte zur Religion der Osttscheremissen*. A keleti cseremiszek vallására vonatkozó szövegek német fordítással. Ára 8.— P. (Ismertetése 63. k. 126. l.)

A MAGYAR NYELVÖR szerkesztősége és kiadóhivatala
Telefón: 22-2-29. Postatakarékpénztári számla: Dr. Balassa József 2560

STEMMER ÖDÖN

könyvkereskedés
tudományos antikvárium

Budapest, V. Gr. Tisza István u. 14.

Vásárol vagy cserél

könyvtári másodpéldányokat:

Nyelvtudomány — Néprajz — Régészet —
Történeti forrásművek — Folyóiratok stb.

Kívánatra árajánlatok.

TARTALOM:

<i>Balassa József</i> : Kempelen Farkas beszélőgépe	45
<i>Beke Ödön</i> : Nyelvünk műveltségtörténeti emlékeihez	48
<i>Fokos Dávid</i> : Igenévi szerkezeteink magyarázatához. I.	55
<i>Moór Elemér</i> : Nyékek és svábok, kérek és besenyők Nyugatmagyarországon	57
<i>Kallós Ede</i> : Idegenszavak képes használata	64
<i>Kallós Zsigmond</i> : Jelbeszéd nyoma a magyar tizedik századból. II.	66
<i>Erdődi József</i> : Testrészek finnugor—indogermán etimológiái. II.	70
<i>Balassa József</i> : Gombocz Zoltán. (1877—1935)	73
Irodalom : Orbán Gábor: A magyar nyelv. (Fokos Dávid). — Szegedi Füzetek. (Erdődi József). — Könyvek és folyóiratok. — Az oslói összehasonlító műveltségkutató intézet (Beke Ödön).	74
Nyelvművelés : Kardos Albert. Balassa József: Új névutók. — V. A. A villamosok magyarsága. — Jozefovics Sári: Kiesnyítés a gyermeknyelvben. — B. J.: Kamukérő. — B. J. Egy láb, fél láb, két láb	78
Magyarázatok : B. J.: Setälä Emil halála. — A főz ige eredete. — Fokos Dávid: Nyole. — Beke Ödön: Nyers. — B. Ö.: Picus, micus. — Beke Ödön: Irodalomtörténeti nevek. — B. Ö.: Comb és cimpa. — Kérelem a népies növény- és állatnevek gyűjtésére.	81

MAGYAR NYELVŐR

SZARVAS GÁBOR ÉS SIMONYI ZSIGMOND FOLYÓIRATA

Megjelenik havonként
a nagy szünetet kivéve

Felelős szerkesztő és kiadó
BALASSA JÓZSEF

Szerkesztőség és kiadóhivatal
Budapest V.
Klotild ucca 10/A.

AZ ORSZÁGOS NÉPTANULMÁNYI EGYESÜLET HIVATALOS LAPJA

TIZEDES, SZÁZADOS, EZREDES.

(A magyar katonai nyelv történetéből.)

Írta: **Kertész Manó.**

Rég sírbahanyatlott évszázadok magyar katonai szervezetének beszédes tanúi ezek a rangnevek. Sőt ezer esztendőről is beszélhetünk és bizvást hitelt adhatunk Kézai Simon mesternek meg a Képes Krónika szerzőjének, akik már a honfoglalók katonai erejének tízes számrendszeren alapuló beosztását tanítják, amikor a hadban *decuriokat* és *centuriokat* emlegetnek.¹ A korai középkor ilyen tízes és százas magyar katonai egységeinek megvoltát krónikáink mellett egyéb emlékek is hitelesen tanúsítják; Szent László egyik törvénye az örök «centuriones et decuriones»-eit emlegeti (III, 1), a Váradi Regestrum a bihari vár egy ilyen egységről: «*de centurionatu Sceculzaz*» beszél;² névszerint is ismerjük egy 1282-ben kelt oklevélből a katonailag szervezett zólyomi királyi erdőővők — nyilván gypüvédő örök — *centurioját*.³ Am középkori adataink mind csak a tízes és százas egységekről beszélnek és nyomát sem találjuk ezeknél nagyobb, például ezres egységnek; nincs is jogunk az ilyennek hajdani megvoltát feltételeznünk. Még kevesebb jogunk van annak a feltevésére, hogy az ősi magyar hadszervezetben tízezres egységek is voltak, bármily csábító volna is, hogy régi magyar *tömény* szavunkat (*tumenus, thumenus, timinus, tyminus*) a hajdani török és mongol hadi szervezetben tízezres egységet jelentő *tümen* analógiájára szintén ilyen jelentéssel ruházzuk fel. *Tömény* szavunknak, amely a XVI. és XVII. század *töményezer* ('sok ezer') összetételében, ma pedig *tömentelen* szavunkban él tovább, valóban 10.000 a jelentése: de semmi egyébnek, mint a kőso mennyiségének a jelölésére nem használatos;⁴ például «*decem tumenos salium*», tíz tömény, vagyis százezer kőso kap 1490-ben Corvin János II. Ulászlótól.⁵

A magyar középkor tehát csak százas és tízes egységeket ismer; tudjuk is, hogyan hívták ez időben az ilyen egységek parancsnokát; száz embernek parancsolt az okleveleinkből ismert Marcus Zaznog (1295, OklSz) és Ladislaus Zaznag (1499, OklSz) és tízes csoport élén álltak azok a *tyznagyok*, akiket a Jordánszky-

kódex emleget (199. l.). E szavakból mindjárt maguknak az egységeknek régi magyar nevére is következtethetünk: ha *száznagy*, *tíznagy* a parancsnok, akkor nyilván száz és tíz magának a katonai egységnek a neve. De nem is vagyunk pusztán következtetésre utalva, mert ezt mutatja a fentebb idézett *Sceculzaz* kapcsolat és a székely falvak részeinek nyilván régi katonai szervezetükön alapuló *Altiz*, *Feltiz*, *Marostize* elnevezése.

Am a 16. század elejétől fogva *tizedes* a 'tíznagy'-nak a közönséges neve; így emlegeti ezt az altisztet a Jordánszky-kódex, a török időktől fogva pedig következetesen így nevezik. Sajátságos szó ez a tizedes másik két társával együtt: mert hiszen a *tized*, *század*, *ezred* minden egyéb használatában valaminek *tized*, *század*, *ezred*részét jelenti és csak a katonai nyelvben jelentenek éppen ellenkezőleg tíz, száz, ezer egyedből álló csoportokat. *Tized*-ként a termés tizedrészét kellett beszolgáltatni, a *harmincad* pedig az áru harmincadrészét kitevő vám volt, továbbá az a hivatalos hely, ahol ezt a vámot meg kellett fizetni. A sorszámnévnek ez általános jelentése szerint tehát a százados rangja kisebb volna a tizedesénél, az ezredesé a századosénál; ám tudjuk, hogy éppen fordítva van a dolog és ez a jelenség nyelvtörténeti magyarázatra szorul.

Nemcsak nyelvtörténetileg, hanem hadtörténetileg is kétségtelenül igazolható, hogy a *tizedes*, *százados*, *ezredes* rangszavak, amelyek a sorszámnév minden más használatával éppen ellenkező jelentést mutatnak, a *tized*, *század*, *ezred*magammal kapcsolatból alakulnak ki. A török hódoltság idején, sőt bizonyára már előbb is, a száz vagy ezer ember élén vitézkedő hadnagyról ilyen formán beszéltek: «Az palotai Benge Pétör *zazad magaua*» (Bud-BasLev. 1:168). «*Negyedfél század magával*» (MonScript. 3:159). «Volt egy német kapitán is benne *két század magával*» (uo. 7:5). «*Plusminus két század magával*, *plusminus két ezred magával*» (Hadtört. Közl. 6:474, 1678-ból). «Zékkal Moyzest penig az Anadolj teoreokel *harminczkét ezred magával* bocsátotta uolna el, hagi Erdélyre menien» (uo. 5:246, 1602-ből). «Fileket B. G. *10 ezred magaval megh szállia*» (uo. 13:111). «Kolonics, Bosnyák és Fancsi uramék *tiz ezred magokkal* való jövések» (BethlGPolLev. 1). «Eszterház Antalt várták volna még magokhoz *másfélezred magával*» (ArchRák. 4:17). Ez adatok, amelyeket a végtelenségig lehetne szaporítani, a mi kérdésünk szempontjából igen beszédesek: ám nem szabad olyan szörszálhasogatóknak lennünk, hogy aki *század* vagy *ezred*magával vonult hadba, az alatt pontosan 99, illetőleg 999 embert keressünk. Ekkora számoknál már csak megközelítő pontosságról lehet szó, mint ahogyan egyik fentebb idézett forrásunk mondja is: «*plusminus két század magával*, *plusminus két ezred magával*». Ám a legkisebb rangúró, a *tizedes*ről igazolni tudjuk, hogy eredetileg valóban *tized*magával volt, azaz kilenc embernek parancsolt.

A naszádosokról szóló 1555-ben kelt szabályzatban azt olvaszuk, hogy «habet quilibet decurio n o v e m remiges»,⁷ vagyis a tizedes alatt k i l e n c evezős szolgál. Báthory István lengyelországi magyar gyalogságában a kapitánynak kereken száz embere volt, a tizedes alá pedig kilenc közember tartozott, ez a szám néha nyolcra csökkent, de kilenc fölé sohasem emelkedett.⁸ Még Zrinyi is a magyar hadseregről való tervezetében azt mondja, hogy egy zászló alatt «12 tizedes, egyik egyik alatt 9 legény legényen».⁹ Ime tehát a tizedes eredetileg valóban «tizedmagával» van, vagy amint régen mondták, ő a «tized», mint ahogy például az Érdy-kódexben olvassuk: «Zenth Mathe ewangelista yrta meg kenyweenek *tyzed rezeeben*» — vagyis *tizedik* részében (347 b). Tehát az a *tized* szó, amely ma tíz emberből álló katonai csoportot jelent, a 16. században még nyilván egyetlen embert, tíz közül egyet, a tizediket jelentette. Bár a *tizednek*, mint külön szónak ilyen jelentését régi emlékeinkből nem tudjuk kimutatni, mert önállóan ilyen jelentésben bizonyára nem is használták, de egy állandó kapcsolatában az ilyen jelentés egészen kétségtelen. Annak az egységnek, amelyet a középkor egyszerűen *tíznek* nevezett, a 16. században *tizedalja* a neve: *tized allya*: decuria (C), *azon tized allyai*: commanipulares (C); a *tizednek* 'tizedik ember' jelentését mutatja ugyancsak Calepinusnak ez az adata is: *tized alá való osztás, irás, rendölés*: decurionatus — ami nem egyéb, mint a kilencnek a 'tizedik' alá rendelése. Ugyanilyen kifejezések a régi magyar katonai nyelvben *század alja*, *zászló alja*: aki a 'századik' vagy a zászló alá tartozik. — Ebből a *tized alja* kapcsolatból szakadt ki a *tizedes* egyéb régi és képzős sorszámnevek mintájára: *harmados* az, aki a jövedelem harmadrészét kapja, *negyedes* 'quartanus' a mérték negyedrésze, *negyedes fejedelem* a tetrarcha, aki az ország negyedréstén uralkodik, *kilencedes*, aki a kilencedet fizeti, *harmincados*, aki a harmincadot beszedi és *tizedes*, aki a *tizedaljának* parancsol. *Tizedalját* és nem *tizedet* mondtunk; meghamisítanók a tényeket, hogyha a tizedest a 'tized' parancsnokának mondanók, mert már száz éven keresztül figyelhetjük meg a *tizedes* rangnév használatát, amikor a decuria jelentésű *tizednek* sem szövegben, sem szótárban még semmi nyomát sem találjuk. Még Párizs-Pápai szótárának Bodféle átdolgozása is (1767) *tized-allyának* értelmezi a decuriát, viszont a *tizedes* a kódexek korától fogva a török időkön át mindmáig katonai műszavunk: «Mohacsy Demeter egy *tizedes*, meghala ott Túri Bálint *tizedes*» (RMKT. 6:148). «Zygetben vala egh *tyzedes* Nagh Fabyan» (LevTár 1:253). A török sokat elfog a csatázók közül; «ky *tyzedes*, ky *szazados*, ky *yo kalawwz* benne» (BudBasLev. 1:49). A töröknek is vannak tizedesei, ez derül ki Musztafa budai basa panaszaiból: «Az myeinket lesre cialtak, harmincjnal többet vittének el és három *tizedöst* vagtának le» (uo. 1:32). «Ket *tizedest* sok besliakot, kit le vagtak, kit el vittek» (uo. 1:134).

Bár a 'decuria' a 16. és 17. századon keresztül *tizedalja* (Had-tört. Közl. 1:430, 1605-ből, 1:310, 1705-ből), sőt amint láttuk, még PPE sem ismeri az ilyen jelentésű *tizedet*, azért ez a szó is, nyilván csak egyes vidékeken, már jókor felbukkan. Mivel a decuria jelentésű *tized* legalább száz esztendővel később tűnik fel, mint a *tizedes*, nyilvánvaló, hogy ebből való elvonás útján keletkezett. Ha pontos Takáts Sándor adata, akkor a 'decuria' jelentésű *tized* már 1607-ben megjelenik: «Minden *tizednek tizedese* legyen, minden száznak egy hadnagya legyen.¹⁰ Kétségtelenül igazolható azonban a *tized* II. Rákóczi Ferenc idejéből: «Minden *tizedből* kettőt-kettőt» (Tört. Tár. 1904. évf. 38, 1704-ből), ám a szokásosabb kifejezés még sokáig a régi *tizedalja*.

Az alföldi városokban: Debrecenben, Hajdúszoboszlón, Hajdúböszörményben, Szentesen, Cegléden, Kiskunhalason a városrészt jelentő *tized* hasonlóképpen a *tizedesből* való elvonásképpen keletkezett. Mert hiszen ezek a városok nem tíz részre voltak felosztva, hanem a lakosságot rendelték *tizedesek* alá. Így érthető, hogy Hajdúböszörménynek 1676-ban 21 *tizede* volt, ma pedig csak 7; régen ugyanis a *tized* valóságos 'tizedalja', ma pedig csak 'városrész', amelynek semmi közigazgatási jelentősége sincsen.¹¹ Kétségtelen, hogy a polgároknak ez a szervezete katonai rendszabály volt, amelyet hazánk zivataros századaiban nemcsak az Alföldön, hanem másutt is megtalálunk: «Más polgártársunkat, az időben király ő felsége városában az polgári rend kezdett *tizedes* volt, az vitézlő Paál vajda az bástyán ok nélkül levonyatta» (A szigetváriak panasza 1565-ből).¹² «Az varas nepet minden cantherban eczer megh mustralliak és az nepnek *tizedes* seket rendeli enek» (Érsekújvár rendtart. 1608-ból). Régi írásainkban olvashatunk a nemes vármegye *tizedeseiről*; szerepük teljesen érthető a vármegyékre háramló katonai kötelezettségekből.

A városok e régi katonai rendszerű szervezetének emlékét őrzi a *tized* nevű városrészen kívül az, hogy helyenként a városi szolgát *tizedesnek* hívják (MTsz).

A százas egység nemcsak a 16. században marad jellemző vonása a magyar hadszervezetnek, amikor pl. egy idegen történetíró megállapítása szerint az 1535-i erdélyi hadjáratban 1000 huszár 10 kapitány parancsnoksága alatt állott,¹³ hanem később is, századokon keresztül. Érdekes, hogy ezt a sajátságát nem tudta egészen elhalványítani az az erős hatás sem, amelyet a császári hadszervezet gyakorolt a magyar katonai életre,¹⁴ pedig a császári hadak a százas rendszert nem ismerték.

A *Sceculzaz* elnevezés már fentebb igazolta, hogyan hívták ezt a százas egységet a középkorban; ám még a 17. században sem vészett ki ez a legősibb elnevezés, mert hiszen, mint előbb láttuk, még ekkor is úgy rendelkeztek, hogy «minden száznak egy hadnagya legyen»; Kemény János levelezésében is olvashatjuk, hogy «veszett egy gyalog, Kerekes Tamás százabeli» (Tört-

Tár 1880. évf. 283, 1644-ből). A Gyöngyösi Szótártöredékben *centuria: szaz ember nec serege, centuriatim: hadnagionkent*. Ez egység egyéb régi nevei: *száz-alja, század-alja, hadnagyság-alja, kapitányság-alja*. A 17. század elejétől fogva a német *Fähnlein* hatása alatt *zászló* és *zászló-alja* lesz a «száz» magyar neve; Rákóczi hadában a *zászló* csak lovas egységet jelent, a megfelelő gyalogs csapatot jobbára *seregnek* nevezik. A 17. század közepén kezd meghonosodni a *kompania*, eleinte csak idegen csapatokra vonatkoztatva, de a Rákóczi-korban a hivatalos iratok is a «Nemes Compániá»-ról, «Cavallérok Compániájá»-ról, «zöld vadászok compániájá»-ról beszélnek.¹⁵

Amint tehát látjuk, századokon keresztül mindenféleképpen nevezik ezt az egységet, csak éppen *századnak* nem; ezt természetesen is találhatjuk az után, amit a *tizeddel* kapcsolatban megállapítottunk. Amint a 'decuria' jelentésű *tized* a *tizedesből* való elvonásként nyelvtörténetünknek csak viszonylag kései korában lép fel, azonképpen a *század* is a *századoshoz* viszonyítva újabb fejlemény, sőt egészen új, mert a 18. század vége előtt multunkban hiába keressük; az én legrégibb adatom 1797-ből való: «Minden *századhoz* egy furir (HadtörtKözl. 3:572). Az 1809-i nemesi felkelés számára kiadott Lovasság Regulamentuma már az Eskadron *századnak* magyarítja.

Maga a *százados* rangnév, amelyből a *századot* később elvonták, nagyon régi és gyakori szó ugyan, de azért érdemes megjegyeznünk róla, hogy a török világ hivatalos katonai irataiban nem igen találkozunk vele; nézzük csak a következő két 17. század elejéről való idézetet: «Kiral eo folsege *capitaniai, vaidáj, tizedesi* es magyar gialog vitézlő serege» (HadtörtKözl. 4:151). «Szorgalmatosan hagyjuk és parancsoljuk minden tisztviselőknek, *kapitányoknak, vicekapitányoknak, hadnagyoknak és tizedeseknek*» (BethlGLEv. 55). Mindkettőben a *kapitány* a több *zászló*-ból álló nagyobb sereg parancsnoka; az elsőben a *vajda* a gyalogszázados, a másodikban a *hadnagy* áll a *zászló* élén, vagyis ő a *százados*. Ebből a hiányból arra következtethetünk, hogy a *százados*, bármilyen gyakori szó, alig volt hivatalos rangnév; 16. századi emlékeink e rang megjelölésében néha körülírással élnek: *zaz vitezeknec hadnag'a* (Vitkovics K. 99), *szaz ember hadnaggia* (GyöngySz). Zrínyi tervezete azonban már *századosnak* nevezi a száz ember parancsnokát: «Minden *főlovasszázados* tarthat három szolgát... minden *főgyalogszázados* kettőt» (HadtudM. 373).

A 16. század emlékeiben a *százados* mellett a ma már ismeretlen *ötvenedessel* is találkozunk: «Mindenic capitany allá adá nac harmintz ezer hadakozo férfiakat. Es ezec közet rendeléne *századosokat, ötvenedesseket és tizedesseket*» (Heltai: Krón. 21). «Hunyadi hamar meg rendelé a sereget, és egybe hiva mind a feiedelmeket és a tiztbeli embereket, a hadnagyokat, *századossoakat, ötvenedesseket, tizedesseket*» (uo. 87). Hogyha ezt a másod-

dik mondatot összevetjük Bonfini megfelelő helyével, azt az érdekes tapasztalatot tesszük, hogy az eredetiben nincsen szó sem ötvenedesekről, sem tizedesekről: ez a két rangnév Heltai korának katonai szervezetéből került a Krónikába;¹⁶ mert valóban, a 16. század magyar hadszervezete ötvenes kompániákat is ismer.¹⁷

Amint e fejtegetésekből és adatokból kitetszik, a tizes és százaz katonai egységeknek igen nagy multja van a magyarság katonai történetében; ám egyetlen olyan nyelvi vagy történeti bizonyítékunk sincs, amely az ezres csoport ősi voltát igazolná. A hódoltság idején, a végvárok harcaiban nem is szerepelhettek ilyen egységek, mert hiszen melyik végvárnak volt akkora védőserege, hogy abból több ezres egység telt volna ki. A nagyobb háborúk idején felállított mezeti hadak meg szervezetileg jobbra a császári hadak egyéb részeihez igazodtak. Viszont e hadaknak az egész 16. századon át nem egyenlő lélekszámú *seregek* (Haußen) voltak a taktikai egységei. Ezeket a taktikai egységeket a 17. század elején már általában *regiment*-nek nevezik, de lélekszámuk még most sem egységes és rendszerint messze az ezer alatt marad. Ám a harmincéves háborútól kezdve ezeknek a regimenteknek, főképpen a lovas csapattesteknek lassanként ezer körül lesz a szabályszerű létszáma.¹⁸ Így a dragonyos regiment már a harmincéves háborúban ezer emberből áll.¹⁹ Montecuccoli hadában nemcsak a dragonyos, hanem a könnyű lovas regimenteknek is ez a létszáma.¹⁹ Természetesen a magyar csapattestek szabályszerű létszáma is ehhez igazodik; így az 1680-as évek elején felállított mezeti hadban a nádor regimentje 1008 emberből, Bakács báró és Balassa gróf regimentje is közel ezer emberből állott;²⁰ gróf Czobor Ádám 2000 lovasából 1688-ban két ezres létszámú regimentet alakítanak.²¹

Kétségtelenül megállapítható, hogy csak ez időben, a harmincéves háború után kezdenek nálunk ezres egységet, vagyis tulajdonképpen ezredet emlegetni. Zrinyi hadtudományi munkáiban és Kemény János Önéletírásában találkozunk vele először és amint a *tized* és *század* ősi nevének ismerete alapján várhatjuk, ezt is eredetileg nem *ezred*-nek, hanem *ezer*-nek hívják: «Legyen egy *ezer*-ben két fő, két *vice-szállásosztó*» (Zrinyi: HadtudMunk. 372). Bocskai István, kinek is noha *ezere* vala, titulusa szerint csak mezeti kapitány vala ez hadakozásban» (Kemény: Önéletír. 388). Thököly hadában már következetesen ez a regiment neve: «Minden *ezer*-nek, kapitányságnak bizonyos strázsamestere lévén a jelért bizonyos órákban jelennének meg» (HadtörtKözl. 7:570, 1678-ból). «Minden *ezer*-nek, seregnek, lovasnak és gyalognak fizetés vagy *mustra* szerint való *lajstroma*» (uo. 7:571, 1678-ból). «Szöcs János ur... az maga *ezer*-ivel (Mon Script. 18:119, 1677-ből). «Installáltam *ezerstrázsamestert* (és) Horvát Ferenc *ezer*-iben Fekete Jánost (uo. 15:277, 1693-ból). «Vak Bottyán nevű labanc kapitány a maga *ezer*-ivel» (uo. 15:536, 1694-ből).

Ez az elnevezés II. Rákóczi Ferenc hadszervezetében szinte általános: «az jász *ezer*», «hajdúvárosi *ezer*», «*székely ezer*» (mint a Váradi Regestromban *széköly száz*), «Bessenyei *ezere*» (HadtörtKözl. 8:416), «Rotth és Fodor László *ezerei*» (uo. 3:109). Tudjuk, hogy a 'század' neve ekkor *sereg*, amit a következő szembeállítások is érdekesen szemléltetnek: «Egy *sereg* is sok volna az ő [Ilosvai] keze alá, nemhogy olyan *ezer*, kinél jobb nem hiszem, legyen talán kettő is, egész hadai közt Nagyságodnak» (ArchRák. 4:467). «Lóczy uram *ezere* hét, Arday Mihály uramé peniglen *hat seregből* állók» (uo. 4:462). Hogy az *ezer* a katonai nyelvben jelentésbelileg egészen elszigetelődött az eredeti számértéktől, azt bizonyítani sem kell, mégis tanulságosnak tartom Bercsényi következő mondatát: «Sentére küldtem Eszterház Antal uram helyében Diák Ferenczet, Nyitrára egészszem magam és Ocskai *ezerét* — lehet most talám 300 az két *ezer*ben» (ArchRák. 4:249). Ám azért az *ezer* mellett elég gyakori a Rákóczi-kor írsaiban a *regiment* is; nincs semmi különbség a két szó használata között, bár erre lehetne «a nemes gyalog *francia regiment*» és a «nemes *palotás és karabélyos ezer*» szembeállításból következtetni (TörtTár 1886. évf. 563), mert hiszen péld. Bottyán a maga csapattestét hol *ezernek*, hol meg *regimentnek* nevezi (ArchRák. 9:215), hasonlóképpen Révay Imre kapitány uramnak is hol az *ezeriről*, hol meg a *regimentiről* van szó. E tekintetben még Rákóczinak 1707-ben kiadott Regulamentuma sem következetes, de az az érdekes, hogy míg a csapatok és a magyar tisztek ajkán inkább a magyar szó él, addig a Regulamentumban a *regiment* használata túlnyomó; a szóhasználat következetlenségére jellemző, amit ez emlék H. levelén olvashatunk: «a' melly [testőrző] Regiment a' Haza Lakosiból áll, annak recrútája a' *Mezei Ezerekből* tellyen ki»; aki ebből azt gondolná, hogy a reguláris csapatok regimentekből, a mezei hadak meg ezerekből álltak, arra rögtön rácáfol ugyanezen a H. levélen a «Mezei Karabélyos Regimentek» meg a «Mezei Gyalog Regimentek» emlegetése.

A regimentnek *ezer* nevét az állandó közös hadsereg megalkakulása után a 18. század folyamán a német szolgálati nyelv egészen feledésbe merítette. Az új magyar név, az *ezred* a nyelvújítók alkotása; a régi *tized* analógiájára az *ezredesből* vonták el és először Dugonics Etelkájában bukkan fel (1788, NyUSz). Márton szótárában (1803) a regimentet már ezzel a szóval értelmezi; viszont meg kell jegyeznünk, hogy Szirmai Antal 1806-ban kiadott szótárában a regiment magyarjául *gyalog sereget*, *lovas sereget* ajánl, az *ezred* pedig nála a batallion neve; a batallion létszáma ezidőtájt valóban ezer körül volt.

Nyilván nem véletlen, hogy a *századnak* 'saeculum', tehát szintén 'százaz csoport' jelentése katonairónál, Kónyi János Erkölcsei Meséiben bukkan fel (1776, 73. l.), ahol «a németeknek hadakozó *századjá*»-ról olvashatunk. Ám ez a használat csak lassan ver gyökeret: Bessenyeinek a 'saeculum' *esztendőszáz*, Barczafalvinak

százszaka, Brassai és az őt követő kolozsvári írók pedig mindig *évszázad* mondanak (NyUSz). Az *ezred*, *ezered* ‚jahrtausend‘ jelentését első ízben Márton szótárai jegyzik fel (1803, 1823, NyUSz); ez a használat tehát a katonai műszóként való alkalmazásánál 15 évvel fiatalabb.

Amint láttuk, a magyar hadakat csak a 17. század második felében kezdik ezres létszám szerint szervezni, természetes tehát, hogyha régiebb idők emlékeiben az *ezer* parancsnokának valamilyen névvel találkozunk, az a név csak fordítás lehet, mert nem magyar tisztet jelent, hanem idegen viszonyokra vonatkozik. A Bécsi-kódex *ezerlőnek* fordítja a ‚tribunus‘-t (42.), nyilván a Septuaginta *χιλιαρχος* szavának hatása alatt; 16. századi szótáraink a ‚chiliarchus‘ magyarjául körülírást alkalmaznak: a Gyöngyösi Szótártörredékben ez az idegen rangnév *ezer viteznek hadnaggia*, Calepinusnál pedig *ezer ember előtt iáró*, *ezer vitez hadnaggya*.

Az *ezeredes* megvan ugyan már nemcsak Molnár Albert szótárában (1607), hanem 16. századi bibliafordításainkban is, de természetesen nem mint magyar rangnév, hanem csak mint a chiliarchus fordítása; nyilván a görög szó ösztönzésére és a régi *tizedes*, *százados* analógiájára keletkezett.²² Ez a rangnév magyar katona címéül először ilyen alakban jelenik meg: «Nemzetes és vitézlő Barakonyi Ferenc uramnak, császár urunk ő fölségc *ezerkapitányának* ... *Ezerkapitány uram!*» (1664).²³ A 17. század végén már azt a formát találjuk, amely il. Rákóczi Ferenc hadában közkeletűvé vált: «Tunyogi Sámuel kegyelmes csaszar urunk ő felsege hiv *főezeres kapitánnya*» (TörTár 1881. évf. 373, 1690 körül). Érdekes, hogy ez az *ezeres kapitány*, bár Rákóczi tisztjeinek ajkán és tollán általános, magában az 1707-ben kiadott Regulamentumban elő sem fordul; itt a lovas testőrző hadnak, a karabélyos hadnak, a gránátos meg a testőrző gyaloghadnak *Fő Colonellusa*, a mezei lovas és gyaloghadnak *Ezredes Fő Kapitánya* van (C—E 1.). Viszont parancsokban és levelekben a regularis regimentek parancsnokát *obersternek* is nevezik. *Colonellus*, *oberster*, *ezeres kapitány* és *ezeredes kapitány* váltakoznak e kor gazdag emlékeiben; az idegen szó általában a reguláris, a magyar a mezei hadak főtisztjeit jelenti, de a szóhasználat nem következetes: «Mihelyst az *obersternek* vagy az *ezeres-kapitányoknak* parancsolatjok léssen...» (HadtörtKözl. 5:274). «Füleki Szücs János *ezres-kapitány*» (ArchRák. 9:122). «*Ezeres-kapitány* Török István» (uo. 8:8). «Bezeredy János *ezeredes-kapitány* uram» (uo. 1:313). «Csajághy János *ezeredes-kapitány* uram» (uo. 8:13). «Guldenfinger János *ezeredes lovas kapitány*» (uo. 9:291). «Luzsinszky Sándor *colonellus* uram ő kegyelme» (uo. 8:28). «*Colonellus* Balogh István uram ... *lovas-ezeredes-kapitány* Somody Ferenc uram» (uo. 9:556). «A jobb szárnyán levő *colonellusok* a maga seregével a jobb szárnyára *regimentjének*, a *vice-colonellus* maga *ezerének* bal szárnyára álljon a maga seregével» (HadtörtKözl. 5:275, 1710).

A közös hadsereg német szolgálati nyelve aztán hosszú évtizedekre még a magyar ajakról is eltünteti a magyar rangnevet és a napoleoni háborúk legendás magyar vitézét máig is «Simonyi óbester»-nek emlegetjük. Igaz, hogy Dugonicsnál már *ezredes* (Etelka, 1788), Mártonnál (1807) *ezeredes* ez a rangnév, de magában a katonai nyelvben csak nehezen tud így egymagában állandósulni. Szirmai Antal szótárában ezt a tiszteket *főezredes*nek nevezi (1806), Bihar vármegye felkelő seregének parancsnokáról pedig így szólnak: «...egy szívvel és szájjal 's közönséges élyen kiáltással *ezeredes fő kapitánynak az az obesternek elválasztatott*» (HadtörtKözl. 17:439, 1805-ből). Az 1809-i nemesi felkelés számára kiadott Lovasság Regulamentuma a regiment parancsnokát *ezeredes kapitánynak*, az alezredest *ezeredes fő hadnagynak*, a törzstiszteket általában *ezeredes tisztek*nek nevezi.

Fejtegetéseink eredménye rövid foglatban a következő: az ősmagyar tízes, százaskatonai egység neve *tíz*, *száz*, parancsnokáé pedig *tíznagy*, *száznagy*. Legalább négyszáz esztendősek a *tizedes*, *százados* rangnevek, amelyek a *tizedmagával*, *századmagával* kapcsolatból váltak ki. A 'decuria' jelentésű *tizedet* talán már a 17. században elvonták a *tizedes*ből, míg a *század* csak a 18. századvégi nyelvújítók elvonása. Ezeres egységről a magyar katonai szervezetben csak a harmincéves háború után beszélhetünk; a neve *ezer*, a parancsnokáé *ezerkapitány*, *ezeres kapitány*, *ezredes kapitány*; a 'regiment' jelentésű *ezred* a nyelvújítók alkotása.

Jegyzetek.

- ¹ Hóman—Szekfü: Magyar Történet I., 104. — Kézai a második könyv I. fejezetében ezt mondja a honfoglalókról: «In septem exercitus sunt divisi, ita quidem, ut unus exercitus sine Centurionibus Decurionibusque unum haberet Capitaneum'. . . Habebat quidem unus exercitus triginta milia virorum armatorum, exceptis Decurionibus ac Praefectis.» — Márk krónikája *centuriokról*, *centumvirekről* és *decanusokról* beszél (13. fejezet.) — ² 208. sz.; idézi Erdélyi: Magyar művelődéstört. 2:237. — ³ Idézi Erdélyi: Árpádkori társadalomtört. legkritikusabb kérdései 29 l. — ⁴ Gróf Zichy István, MNy. 18:171, Tagányi uo. 20:137. — ⁵ Thallóczy: Jajcza története 70. — ⁶ Milleker R., DebrSz. 1934. évf. 257.; MTsz. — ⁷ Idézi Takáts Sándor: A magyar gyalogság megalakulása 223. — ⁸ Veress E., HadtörtKözl. 10:282. — ⁹ HadtudMunk. 372. — ¹⁰ Zemplén m. 1607-i határozata; idézi Takáts Sándor: A magyar gyalogság megalakulása 61. Az adatot nem tudtam a szerző útmutatása szerint megtalálni (TörtEml. Belügy 7 fasc. Barkóczy jelentése). Az a gyanúm, hogy nem *tized*, hanem *tíz* áll ebben az emlékb. — ¹¹ Vö. Györffy István: Hajduböszörmény települése 21. és Zoltai, GazdTörtSz. 11:127. — ¹² Takáts Sándor: Emlékezzünk eleinkről 274. — ¹³ H. Meynert: Das Kriegswesen der Ungarn 135; Takáts Sándor: A magyar gyalogs. 43. — ¹⁴ Takáts Sándor, Századok 1904. évf. 16; Ujhelyi Péter: Az állandó hadsereg tört. 1657—1780, 144. — ¹⁵ Thaly, HadtörtKözl. 1:17. — ¹⁶ «In primis instructis agminibus, convocatis praefectis legionum, tribunis militum et centurionibus universis» (Bonfini 1771. kiad. 452). — ¹⁷ Takáts Sándor, Századok 1904. évf. 14. — ¹⁸ Wrede: Geschichte der k. u. k. Wehrmacht III, 51. — ¹⁹ Ujhelyi Péter i. m. 193. — ²⁰ Takáts Sándor, Századok 1904. évf. 221. — ²¹ Wrede i. m. III, 59. — ²² Heltai Bibl. I, LI. 2; Károli I, 265; II, 36; Káldi 257, 937. — ²³ Takáts Sándor: A magyar gyalogság 257.

IGENÉVI SZERKEZETEINK MAGYARÁZATÁHOZ.

Írta: Fokos Dávid.

— Második közlemény. —

Igenévi szerkezeteink közül a legismertebbek és legáltalánosabbak az *anya szült, guta-ültött, por-lepett* és *isten-adta, féreg-ette, madár-látta* féle szerkezetek. Ezekben egy tranzitív igének befejezett cselekvésű igeneve szerepel mint jelző; az igenevet megelőző főnév alanya az igenévben kifejezett cselekvésnek; a jelzett szó pedig e cselekvésnek tárgya; pl. *guta ültött ember, isten-adta gyermek*. (Befejezetlen cselekvésű igenévvel is, pl. *ló forgató malom* NySz. 'olyan malom, melyet a ló forgat'; l. Simonyi NyF. 47:3)

Ezekre a szerkezetekre nézve — mondja Simonyi (NyF. 47:10) — régóta szétágazik a magyarázók véleménye. Régebben igealakokat láttak e kifejezésekben (mintegy 'deus dedit, puer'). Simonyi birtokviszornak fogja fel e kapcsolatokat; először *-t* képzős főnévnek magyarázta a második tagot (*isten-adta* = **isten adata*, azaz 'Isten adása, adománya'), újabban azonban *-tt* képzős melléknévi igenevet lát benne: *isten-adta* = *isten adottta*; az *anya-szült* és *anya-szülte* között pedig szerinte ugyanaz a viszony van, mint a *ház-tető* és a *ház-teteje* között, vagyis az egyik jelölt birtokos összetétel, a másik jelöletlen (l. id. h. és kk.). Klemm viszont rámutatott arra, hogy ezek a szerkezetek nem választhatók külön a *farkas-ordító, ész-veszett* (és *fele-más*) féle szerkezetektől és így nem lehetnek birtokos szerkezetek; az *anya-szülte, por-lepte* alakok a tárgyas igealakokkal való keveredés útján keletkeztek az *anya-szült, por-lepett* kapcsolatokból (Pannonhalmi Évkönyv 1912:276). Simonyi szerint a birtokviszony mellett szól az, hogy több fgr. nyelvben, de török nyelvekben is genitivusi ragot találunk az igenevet megelőző főnév végén, az igenév maga meg ott személyragos; Klemm ezzel szemben a legközelebbi rokon nyelvek alapján kimutatja, hogy a személyrag nélküli alak az eredeti ezekben a fgr. nyelvekben.

Hogy tisztán lássunk ebben a kérdésben, vizsgáljuk meg újra ezeket a szerkezeteket; a fgr. és török nyelvek megfelelő szerkezetei talán útbaigazítanak bennünket.

Nézzünk előbb néhány példát a fgr. nyelvek köréből: osztj. *tam törəm partəm unt juχ ġnməm ewilt* 'ezen isten adta erdei fa növekedése közben' Pápay Népk. 84 | vog. *jäyä ürəm šötrər, k'aləχ* 'az atyjától őrzött ezernyi nép' Munk. 4:157 | zürj. *jen-lijem pu* 'isten-meglőtte fa (mennykő ütötte fa; fa, amelybe a villám csapott)' KSz. 16:99 | votj. *saldat leštäm iz-korkajos* 'a katona építette kőházak' Munk. Népk. 222 || cser. (genitivusszal:) *oš kuγžan kalašəme mutšo* 'die Worte, die der hehre Kaiser redet' Genetz 66 | mordv. (gen.-szal:) *čijn tokamo pandiŋe* 'ein von der Sonne bestrahltes Hügelchen' Paas. 1:120 | f. (gen.-szal:) *isän antama kirja* 'az atya adta könyv (mely az atya *antama*-ja, adománya)' Bud. FNy.² 77, 121. (Több példát l. Klemm: Évkönyv 1912:275, 1916:174, NyK. 45:394, Sarkadi Nagy NyK. 42:283 stb.)

Nézzük most a török nyelvhasználatot: alt. *ulu qudai pyčqan*, *ū Pajana jajaŋan öksüs öloq poltyr* 'ein von Gott geschaffener, von der Pajana geschaffener verwaister Knabe lebte' Radl. Pr. 1:248; — gen.-szal: *Qān Qudaidyn jajaŋan pudai qalažy čočkō pärzān* 'wenn du das vom Herrgott geschaffene Weizenbrot den Schweinen gibst' uo. 7. | tel. (gen.-szal:) *Aq Köböktiün aidar sös* 'des Ak Köbök gesprochenes Wort' uo. 204 | leb. *jylan pärgän ayač par* 'er hat ein von einer Schlange gegebenes Hölzchen' uo. 300 | só r: *čatti qudai püdürgän tag poldy* 'ein Berg war es, den die 7 Kudai erschaffen' 313; — gen.-szal: *tajyzynyň tuduš čatqan alypty* 'den von seinem Oheim gefassten Helden' 363 | sz a g. *pu qudai salyan kizi polbas* 'dies ist kein von Gott geschaffener Mensch' 2:164; — *tjon tjurttān tjer tjadyr* '[dor] ist ein Land, das ein Volk bewohnt' 430 | o sz m. (gen.) *elin attıyı taš uzak düşer* 'a más dobottja kő messze esik' Kúnos OTNy. 298 | a d a k. *üstünde ylan salyrmış bir kjāse var* 'darauf (ist) von einer Schlange umschlungen eine Tasse' Kún. 83; — gen.-szal: *kyzyn japtyyy nişany görmüş* 'er sah das vom Mädchen gemachte Zeichen' 48 | cs u v. *savnı sārne tüžeg'ē* 'a kedves vetette ágyra' Mész. 2:124; — személyraggal: *tšūnem savnı xurā kuş* 'lelkem szerette fekete szem' 107 | jak. *ū xaspyt xaspaŋa* 'eine vom Wasser ausgegrabene Vertiefung' Böhtl. Wb. 85. (Több példát l. a Magyar Figyelőben megjelenő cikkem, „Finnugor-török mondattani egyezések“ 66. pontjában.)

Fgr. és török példáink nagy részében a m. *guta-ütött*-nek megfelelő személyrag nélküli szerkezetet találunk. Kétségtelen, hogy ezekben az igenév ép olyan állítmányi szerepű, mint a *lába-fájó*, *esze-veszett* kapcsolatokban. Az *ütött* itt olyan igenévi állítmány, mint pl. ebben: *ő ment* ered. 'er[ist] ein gegangenener'; *guta-ütött ember*-ben tehát *ütött* igenévi állítmány: '[guta-ütött] ember' = 'ember, akit a guta ütött meg'; éppígy z ü r j. *jen-lıjem pu* '[isten lőtt] fa', a d a k. *göz görmedik sarajler* 'nie gesehene Paläste' Kún. 206 tkp. '[szem nem-látott, szem nem-látó] paloták', cs u v. *tšun jıwātne xedazēm* 'lélek szerette nászuramék' Mész. 1:444 tkp. '[lélek szeretett] nászok'.

De ezek mellett az igazi igenévi szerkezetek mellett a fgr. és török nyelvek egy részében (sokszor ugyanabban a török nyelvben, melyben *guta-ütött* féle szerkezetet is láttunk) genitivuszos ill. személyragos kapcsolatokat találunk. Mi ennek a magyarázata?

Ismeretes, hogy a nomen verbale nemcsak — mint az előbbi esetekben láttuk — nomen agentis lehet (amely állítmányi alkalmazásban valóságos igéül használható), hanem ugyanaz a nomen verbale egyúttal nomen acti, sőt nomen actionis is lehet (l. Setälä TuM. 170, 174; Szinnyi NyH.⁶ 80, Fgr. Sprw. 90, 142; Fokos NyK. 40:395, Lewy KSz. 17:205 stb.) vö. pl. *elmenöben*, f. *herrat ovat kävelemässä* 'az urak épen most sétálnak' Bud. FNy.² 131, tkp. 'sétálóban vannak', adak. *kız aylamakta olsun* 'das Mädchen möge weinend bleiben' Kúnos 253, vö. m. *sıróba juttatni* 'adducere

in fletum' NySz. 2:1580). Ebben a mondatban pl.: *s z a g. kizi sür čürgän ölaq pol-tyr* 'es war der Jüngling, den ein Mensch verfolgte' (Radl. Pr. 2:233) az igenév még igazi állítmánya az első főnévnek, de már ebben az egészen hasonló mondatban: *seniñ sür čürgän kizirni* 'den Menschen, den du verfolgst' (uo. 231) az igenév jelzőileg használt nomen acti és a megelőző névszó nem alany, hanem birtokos jelző: 'a te üldözött emberedet'; ugyanígy; *zürj. rot's pi kerem eşiñ* 'orosz legény csinálta ablak' (Wichm. Syrj. Volksd. 257) igenévi szerkezet az igenévnek állítmányi szerepével, viszont *rot's piñ kerem eşiñ* (uo. 271) már jelzőileg használt nomen actit tüntet fel: 'orosz legénytől csinált ablak'. Mármint, ahol a birtokviszony meg van jelölve (vagy genitivussal vagy birtokos személyraggal), ott nem igenévi szerkezettel, hanem vagy jelzőileg használt nomen actual vagy birtokviszonyban álló nomen actionisszal van dolgunk.

Nomen acti mint melléknévi jelző van pl. ezekben: *c s e r. oş kuş'zan kalaşme mutšo* 'a dicső császár mondott szava' v. *t e l. Aq Köböktiñ aidar sös* 'Ak Köbökö mondott szava'. A finn szerkezet: *isän antama kirja* lehet szintén a. m. 'az apának az adott könyve', lehet a genitivus későbbi eredetű, idegen hatás eredménye (l. Kalima FUF. Anz. 22:5); de valószínűnek tarthatjuk, hogy itt nomen actionisszal van dolgunk, mint Budenz gondolja (l. még lent).

Nomen actionist látunk ezekben: *o s z m. elin attıyı taş* 'a más dobta kő' tkp. 'a más dobása kő'; *a d a k majmunyn getirdiñ paralarle* 'a majom hozta pénzekkel' Kún. 82 ('a majomnak hozata, hozása pénzekkel'). Itt ugyanazzal a nom. actionisszal van dolgunk, mint pl. a következőkben: *a d a k. majmunyn kim oldıyyny bilirmiş* 'er weiss, wer der Affe sei' Kún. 84 ('a majomnak ki-létét tudja'); *o s z m. saş elinin verdiñini sol elin görmesin* 'jobb kezének adottját ('adását, adományát') a bal kezét ne lássa' Kún. OTNy. 298. A 'más dobása kő'-féle szerkezetekben tehát a birtokos szerkezet egységes jelzője a rákövetkező főnévnek (a rózsa: szép = a szép rózsa; éppígy a kő: idegen dobása = [az idegen dobása] kő); ilyen v. hasonló összetett jelző gyakori az ualt. nyelvekben (vö. pl. Klemm MNy. 18:13, Simonyi NyF. 47:7, Kertész FgrF. 17:9, 19, 38, 44, 66 stb.; egészen hasonló esetet látunk a *Mihalyfya Isthwan* féle személynevekben).

A m. *isten-adta* szerkezetben vagy ilyen nomen actionis szerepel, vagy pedig — mint Klemm gondolja — szerkezetkeveredéssel van itt dolgunk (l. fent).

A most tárgyalt szerkezetekben tehát az igenév a határon áll az ige és a névszó között és éppen ez teszi e szerkezeteinket oly jellemzőkké. Igen tanulságosak e szempontból azok az esetek, amikor az igenév kétféleképp értelmezhető: akár igei, ill. igenévi állítmánynak vehető, akár pedig a megelőző főnévvel jelöletlen birtokviszonyban álló nomen actionisnak fogható fel: pl. *s ó r: abañ mā alban pārbāgāndā ödürdüm* 'als dein Vater mir nicht Tribut gezahlt, töte ich ihn' Pr. 1:336 ('atyád nekem adót nem fizetett-kor'

v. 'atyád nemfizetésekor'); o s z m. *dünja durdukča* 'míg a világ áll' Kúnos OTNy. 305 ('világ állott-ig' v. 'világ-állásáig'); a d a k. *šezāde geldikte* 'wen der Schehzade kommt' Kún. 65 ('a s. jött-kor' v. 'a s. jöttekor, jövedelekor'); z ü r j. *vašajs užig kostijs jignalasni* 'als der Wassergeist schlief, sperren sie ihn ein' Wichm. 15 ('a vizi szellem alvó-, azaz alszik-közben' v. 'alvása közben'). Itt tehát úgy-szólván raggal ellátott egész mondatból van dolgunk (vö. még Budenz NyK. 1:418 9, Vámb. Altosm. 19). De ha nem az idg. nyelvtan kategóriái szerint nézzük ezeket a mondatokat, hanem beleéljük magunkat az ősi ualt. észjárásba és figyelembe vesszük az ualt. igenév természetét, hogy t. i. ez egyfelől szinte igei szerepű, másfelől (melléknévi és főnévi szerepű) nomen agentis, nomen acti és nomen actionis is lehet, akkor már nem fogjuk ezt a szerkezetet feltűnőnek találni. Felfogásunk helyességét bizonyítja a teljesen azonos mon-gol nyelvhasználat is. Ott pl. a *Bi irχā* 'ich soll kommen' mondatban a nomen verbale teljesen igei értékű ('én menendő [vagyok]'), de ez — mondja Ramstedt Toim. 19:33 — „kann ohne Hindernis seitens der sprachlichen Form als substantivierte Totalität aufgefasst u. wie jedes beliebige Nomen in eine erweiterte Äusserung eingereiht werden, z. B. *Bi irχāt* 'in dem ich-Kommen' = 'wenn ich komme', *Bi irχā utšyr* 'die ich-Kommen Sache' = 'die Ursache, warum ich komme' od. 'der Umstand, dass ich komme'. Dies macht natürlich den Eindruck, als ob im Mongolischen auch Sätze gebeugt werden könnten. Die Sache ist jedoch nur die, dass diese n o m i n a imperfecti, perfecti, futuri u. usus ... ausser Prädikat auch ein beliebiges anderes Glied eines Satzes sein können“.

A most megállapított három típust (1. *gutaütött*, 2. *az apa mondott szava*, 3. *a más dobása kő*) azokban a kapcsolatokban is megtaláljuk, amikor az előtag nem főnév, hanem névmás. Itt is természetesen csak az 1. pontban említett szerkezetek igazi igenévi szerkezetek. De érdekes, hogy éppen ez a szerkezet nem gyakori; nyilván idővel birtokos névmásnak fogták fel az alanyul használt személyes névmási előtagot és ezért kitették a birtokos személyragot (*én lakott ház > az én lakott házam vagy [a névmás elhagyásával:] lakott házam).

A magyarban az igenév rendszerint személyragos: *az én fogtam vad*, *az ő fogta hal*; de személyrag nélkül is: *maga szőtt vászon*; 1. Simonyi NyF. 47:26.

1. Igazi igenévi szerkezetek (*guta-ütött* típusúak) pl.: *osztj. mun āmvstj jenk-vēsi širšvp vuāš manleu* 'a magunk lakta vizi-szörnyeteges sáncú városba megyünk' Pápay Népk. 123 | v o g. *am vārna jānkin ālpā χāsā tāl pūnsilām* 'én a magam szerzette, jéggel való (tkp. jeges lévő; 1. Nyr. 64:55) hosszú telet előhozom' Munkácsi 3:54 | z ü r j. *šojisni as izem nān* 'maguk örölte gabonát ettek' Szöv. 101 || középtör.: *ol biz aīyan kišini ūni turur* 'das ist die Stimme des Menschen, von dem wir gesprochen haben' Raby-Schink. 50 | s z a g. *men paspān tjer qalbas, sen körbōn el qalbas* 'kein Land wird nachbleiben, wo ich nicht gewesen, kein

Volk wird bleiben, das du nicht gesehen' Pr. 2:429 | *kiz. män pärgän järgä parbadyn* 'du bist nicht dorthin gegangen, wo ich wollte' uo. 604 | *kaz. min jibärgän kenägäne ukib beterden me?* 'az általam küldetett könyvet elolvastad-e (az én küldöttem könyvet olvasva végeztet-e)?' Bál. 3:139 (tkp. 'az én küldött könyvet') | *csuv. es pane okša konda* 'a te adtad pénz itt van' Reg.-Bud. NyK. 2:234; *epə kajas atšana* 'azt a legényt, akihez én férjhez megyek' ('én menő legényt') Asm. Szint. 435.

2. „Az apa mondott szava” típusú jelzői szerkezetek pl. a következők: osztj. *mà lèžàdäm kòrdi xarəm* 'az én készítettem vas tér' Pápay FgrF. 15:57 ('az én készített vasterem') | *vog. narŋki ānsəm pŋŋən* 'a magad nemzette fiad' Munk. 4:340 ('a te nemzett fiad') | *votj. soŋen pukšem inŋiŋez* 'der Platz, wo er sich ansiedelte' Wichm. 2:98 ('az ő letelepedett helye') | *cser. memnan šonəmə džəŋgažə* 'die Frau (des älteren Bruders), der wir gedachten' Porkka 46 || *alt. sāniŋ äkkälgän qadytty pis alarbyš* 'das von dir gebrachte Weib will ich nehmen' Pr. 1:277 | *tel. mänin aitqan sözümdü* 'az én mondott szavamat' uo. 88 | *szag. mən atqan oŋymny* 'az én kilőtt nyilamat' 2:7 | *kiz. myn ysqan järgä parŋajŋma?* 'willst du dorthin reiten, wohin ich dich schicke?' 697 | *jak. ən körbüt kisiŋ* 'der von dir gesehene Mensch' Böhtl. 352.

3. Végül nomen actionist ('a más dobása kő' típusú szerkezetet) találunk a következőkben: osztj. *loŋ twimal . . . tēləl* 'az ő birtokában levő . . . ruhája' Pápay FgrF. 15:134 ('az ő bírta, bírása ruhája') || *szag. vö. anyŋ syqqanda iki ady čoyyl* 'als er hinausgegangen, waren die beiden Pferde nicht da' Pr. 2:169 | *oszm. jazdijim kitab* 'az írtam (az írottam) könyv (könyv, amelyet írtam)' Kún. OTNy. 298 (tkp. 'írásom könyv') | *adak. benim čyktyym kapyja* 'az én kimenésem kapuhoz (amerre kimentem)' Kún. 115 | *csuv. vul üsleni ade (ada, atti)* 'az ő varrta csizma (csizmája)' Reg.-Bud. NyK. 1:417, 2:235. Ide számíthatjuk a finn szerkezeteket is: *sinun tuomasi lahja* 'az ajándék, amelyet hoztál' ('a hozományod ajándék') Bud. FNy.² 78, 121; *hänen kyntämässänsä pellossa* 'a földben, melyet ő szántott' uo. 78 ('szántotta földben, szántása földben').

(Több példát l. Klemm: Évkönyv 1916:197, Schütz NyK. 40:63, Sarkadi Nagy NyK. 42:275, 284 stb., továbbá Finnugor-török mondatlani egyezések c. munkám 67. pontjában.)

Ezek alapján a *m én fogtam vad* (és *isten-adta gyermek*) vagy a 3. pontban tárgyalt szerkezetek közé sorolandó ('én fogásom vad', 'isten adása gyermek'), vagy pedig — ami kevésbé valószínű — Klemm magyarázata szerint szerkezetkeveredés felvételével magyarázandó (én fogott vad × én fogtam vadat = én fogtam vad).

Fejtegetéseink eredménye tehát az, hogy az *anya-szült* és *maga-szötl* féle kapcsolatok ősi, igazi igenévi szerkezetek, amelyekben a második tag igenévi állítmánya az előtagnak, az *isten-adta*, *az én írtam levél* féle kapcsolatokban azonban valószínűleg birtokos

szerkezettel van dolgunk. Az urál-altaji igenév sajátos természete magyarázza meg, hogy ez a két szerkezet egymás mellett szerepelhet. Ilyen párhuzamos előfordulása a két szerkezetnek több rokon nyelvben is megfigyelhető: így pl. az osztjákban (*ma āmvstj xōlom pāert āltam xāt joln loŋlem* 'a magam lakta, három gerendából összerótt házamba belépek' Pápay Népk. 14, tkp. 'én lakó... ház' és *ləu āməsməl xāžəm xāt lōxləl pələ* 'a maguk lakta meleg házuk zugai felé' uo. 143, tkp. 'ők lakásuk meleg ház-zugaik felé'), az adakálei törökségben ('kígyó átfont csésze' és 'leány tette jel' fenti példáinkban) és más nyelvekben.

A MUNDA NYELVEKRŐL.

Írta: Bonnerjea Biren.¹

Az utóbbi években élénk vitát keltett a nyelvészeti irodalomban az ú. n. munda nyelvek hovatartozásának kérdése. A munda nyelveket Finck (*Die Sprachstämme des Erdkreises*) a mongol fajnak ausztroázsiai ágához sorozza. Ezeket a nyelveket kb. 3 millió ember beszéli Elő-India keleti felében. Hevesy Vilmos vetette fel azt a gondolatot, hogy a munda nyelvek az urál-altaji nyelvcsoporthoz tartoznak. Szívesen közöljük Bonnerjea Biren tanárnak, a hindú nyelvek előadójának a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen, ezt a tanulmányát, anélkül, hogy ezzel ebben a kérdésben állást foglalnánk.

A SZERKESZTŐ.

1. Az utolsó öt esztendőben igen sok szó esett a tudományos folyóiratokban, sőt a napilapokban is a munda nyelvekről, melyeket addig igen kevésbé ismertek. Az új érdeklődés oka egy Párizsban élő magyar tudós, Hevesy Vilmosnak a munkásságában keresendő, melynek eredményeképp sok érdekes közlemény került a nyilvánosságra (1—9).² Hevesy arra a megállapodásra jut, hogy ezeknek a nyelveknek Pater W. Schmidt által (10) 1906-ban történt osztályozása helytelen; ezek egyáltalán nem a mon-khmer nyelvekhez, vagy valamely más előindiai nyelvcsoporthoz tartoznak, mint ahogy Schmidt gondolta. Hevesy a III. nemzetközi nyelvészeti kongresszuson tartott előadása végén a következő szavakban foglalta össze a munda nyelvek hovatartozandóságának kérdését (5:283):

„Wird . . . volle Klarheit und ganze Gewissheit auch erst nach sprachgeschichtlichen Untersuchungen zu erlangen sein, so kann schon heute zusammenfassend gesagt werden, dass ein besonders hoher Grad von Wahrscheinlichkeit vorliegt, dass die Mundasprachen dem ugrischen Zweige der finnisch-ugrischen (uralischen) Sprachfamilie angehören.“

¹ Köszönetet mondok Dienes Gedeonnak cikkem lefordításáért. — B. B.

² Ezek a számok a cikk végén közölt irodalom-összeállításban felsorolt művek sorszámát jelentik. A kettősponttal elválasztott szám az illető mű lapszámát jelenti.

Hevesy eredményei szélsőségesen különböző véleményeket váltottak ki. Figulla (12:188) és Schmidt (11:732) elfogadják, hogy a munda és a fgr. nyelvek között valamelyes rokonság fennáll. Figulla még ezt a kifejezést is használja: „verwandschaftliche Beziehungen“, bár mindketten tagadják, hogy a munda és a fgr. nyelvek egy ugyanazon családhoz tartoznak. Dobó (13) és Validi (14) elfogadják Hevesy véleményét, az utóbbi által Hevesynél talált metodikus hibák dacára. Ami a fgr. nyelvészeket illeti, tudomásom szerint még senki sem foglalt végleges állást ez elmélet ellen Sauvageot kivételével, aki rövid összefoglalást (15) tett közzé ugyanabban a folyóiratban, melyben később Hevesynek energikus, cáfozó kritikája is megjelent (16).

A felmerült kérdés fontossága folyton nő; annál inkább, mert archeológusok és etnográfusok ebbe az irányba terelik kutatásaikat és mindig több és több uráli és proto-uráli nyomot találnak Indiában. (17—19.) Így tehát helyénvalónak tartjuk, hogy a munda-nyelvekre egy pillantást vessünk és hogy szerkezetükről összefüggő vázlatot mutassunk be, mellyel megkönnyítjük majd a finn-ugor nyelvészek e téren kétségtelenül bekövetkezendő munkásságát. Ilyen tanulmányok nemcsak az antropológiának válnának nagy hasznára, hanem az általános nyelvészetnek s főként a finn-ugor nyelvészetnek is.

Az indiai és fgr. nyelvek közötti rokonság gondolata nem egészen új eszme. Már Max Müller (20), Caldwell (21), később a magyar Bálint Gábor és legújabban a kielí O. Schrader vélt Dél-India dravida nyelvei (tamil, telegu, stb.) és a finn-ugor nyelvek között valamelyes közelebbi viszonyt felfedezni. De ezeknek a morfológiája egymástól annyira eltér, hogy genetikus rokonságot közöttük találni nem lehet; és így Hevesy elmélete, mely szerint a dravida nyelvek fgr. elemeit a munda nyelvekből vették át (2:331), kézzelfoghatóan helyesnek látszik. (L. Hevesy a vogul és munda mitológia hasonlatosságáról; 2:369.).

2. A jelenleg munda nyelven beszélő népek Chota-Nágpur-ban, nyugati Bengálban élnek (22.) Antropológiailag mongoloid keverék-népnek mondhatók. A munda nyelveket (az összes nyelvjárásokat beleértve) körülbelül 3 millió ember beszéli. Hagyományaik szerint mai országukba egy távoli országból nyugat-keleti irányú vándorlás útján jöttek, amely alatt egy időre Sapta-Sindhu-ban (22:24) telepedtek meg. Ugyanez a hagyomány mondja el azt is, hogy vándorlásuk közben hogyan szakadtak nemzetségekre vagy törzsekre, és hogy közülök a legszámosabbak, a Santalok hogyan üzettek egyik vidékről a másikra, míg Santal Parganasban le nem telepedtek.

Azonban még nem tudhatjuk bizonyosan, hogy ismerünk-e minden munda nyelvet. Magánértésülések szerint Ramamurti, Savara vagy So:ra: tanulmányozása közben Ganjam-ban újabb egy új nyelvet fedezett fel; és a „*Linguistic Survey of India*“, melyben Sten Konow összesen 17-et említ meg (25), szintén egy újabb nyelvjárást

mutat fel. Ennek neve *māñjhi* (ejtsd: *mēnysi*), mely jelenleg már alig él, de neve miatt nagyon is említésre méltó. A *māñjhi* szó „főnök“-öt jelent és egy más nem-árja néptörzsnek is a neve, azonkívül, hogy a Santāl-ok is e néven nevezik magukat. (24:30). Campbell *Santali-English Dictionary*-jében a *māñjhi* szónak a „Santāl male“ (Santal férfi, hím) jelentést ad. Viszont Munkácsitól tudjuk (28:454; 28a:27, 28, 29.), hogy a *māñši*, vagy *māñči* szó közönséges törzsi elnevezés a voguloknál és az osztjákoknál, s hogy maga a „magyar“ szó is innen ered (vö. 2:238.)

Maga a munda név (helyesen *munḍā*) indoárja (IA) eredetű; s ami jelentését illeti, az teljesen megegyezik a *māñjhi* szó értelmével, minthogy jelentése szintén (főnök, a falu legfőbbje). A munda népeket különböző időkben különböző nevekkal illették, mint például „kolarják“; ez talán a leghelytelenebb elnevezés, mert az árjakhoz semmi közük sem volt. (E sorok írója is egyszer elkövette azt, hogy e néven illette őket 22:14.). Ilyen még a *Kol* elnevezés, mely egy közösségnek önmagára mutató elnevezése (*self designation*) s melyet elég gyakran használtak (2:217.). Itt a munda szót csupán mint konvencionális elnevezést használjuk, de mióta ez a név lett a tudományos irodalomban közhasználatúvá, meghagyhatjuk a használatban minden kétértelműség nélkül.

A dán tudósok a kherwari elnevezést adták a munda csoportnak. Ez a csoport kb. 88⁰/₀-át foglalja magában az egész családnak és az idetartozó nyelvjárások alig különböznek egymástól. Ezek a nyelvek: a santālī (kb. 1.700,000 lélek beszéli), munḍārī (kb. 500,000), hō (kb. 400,000), továbbá karmālī, māhlē, bhūmij, bīrhōr, kōdā, tūrī, asurī, kōrwā. A munda család többi nyelvei a kūrķū (kb. 200,000), egy nyelvészeti szempontból fontos sziget a többtől nyugatra, továbbá a nahālī, khārīā, juāṅg, gadabā és savara (vagy so:ra:). [A kettőspont a gége zárhangját jelöli.] Ez utóbbi a legnagyobb nyelvi, főleg morfológiai eltérést mutat a többtől.³

Minthogy a munda nyelveket még nem tanulmányozták át alaposan, igen nehéz kezelni őket. Leginkább a santali nyelvjárást dolgozták ki fonetikailag, szerkezetileg és lexikológiailag (27:29.). A mundari szerkezetileg valamennyire ki van dolgozva, (30) és némileg szótározva (31), a kūrķū-ból csupán egy nyelvtanunk van (32), ugyanez mondható a so:ra:-ról, mely egyébként az a nyelv, melyre a nemzetközi fonétikai jelrendszer sikeresen alkalmazható volt (33). Ami még a santali-t illeti, P. O. Bodding majdnem egy egész életet (40 évet) szentelt tanulmányozására, valamint a santal népköltészet feldolgozására és így kétségtelenül ő a legnagyobb élő tekintély e téren (34, 35, 36).

3. A munda nyelvek agglutináló nyelvek. Mint ahogy a fgr. nyelvekben, itt sincs éles határ a beszédrészek különválasztásánál (főnév, ige stb.). Maga az összefüggés állapítja meg, hogy az illető szó milyen beszédrész. A birtokos, a jelző és a határozó a mon-

³ Hevesy a *kherwār* szót „vadász“ jelentéssel magyarázza (2:213).

datban mindig a minősített szó előtt áll. Ragok járulhatnak minden szóhoz, tekintet nélkül arra, hogy ige, főnév, melléknév, névmás, számnév vagy felkiáltó szó az (35:2). Más szóval, minden szógyök egyszersmind igető is.

Ragokon kívül képzőket (infixum) is találunk egyes munda nyelvekben, bár ezek használata korántsem oly elterjedt, mint a ragoké. A szó elejére helyezett ragok, P. W. Schmidt állításával ellentétben, nincsenek. Nincs egyetlen eredeti munda szó, amely munda előraggal lenne képezve. Ami a képzőket illeti, melyek Schmidt leg-erősebb érvéül szolgálnak, hogy a munda nyelvek Hátsó-India nyelveihez tartoznak, Hevesy szerint újabb átvételek (2:107, 347). Szerinte a fgr. nyelvű népek Indiában történt letelepedésük után az őslakó népek nyelvéből egyes szavak mellett szóközépi képzőket is átvettek, mint pl: a *-p-* szóközépi képző bizonyos reciprok jelentést hord, innen a santali-ban *čok*:- „csókolni“ *čo-p-ok*:- „csókolódzni“.

Az a tény, hogy a *p* képző nem jelentkezik mindenütt, — így Drake a kurku-ban csupán egy esetet említ: *araŋg* „szidni“ *aparaŋg* „egymást szidni“. Továbbá az a tény is, hogy a *-t-* és *-k-* szóközépi képzők Hátsó-India nyelveiből teljesen hiányzanak, Hevesy elméletét látszik alátámasztani. De minthogy eredetileg a ragok, képzők stb. (infixum, praefixum, suffixum) szavak voltak, ez ellentmond Hevesy azon elméletének, hogy a munda nyelvek közös forrásból fakadtak. Fontosabb azonban az, hogy míg a mon-khmer nyelvekben lehetetlenség képzők nélkül beszélni, a munda nyelvekben ezeknek használata elkerülhető. Hoffman (30:108) azt a mérés kijelentést teszi, hogy „az ember ezt a szóközépi képzőt, (infixumot) akkor használja, ha haragosan, vagy nagyon komolyan (earnestly or anxiously) beszél, még a rendes társalgásban teljesen el szokás hanyagolni“. Tehát a képzők használata nem oly szükséges, mint ahogy azt eddig hitték; csupán egy hatékonyabb kifejezésforma.

A munda nyelvek általános karakterisztikuma, hogy széles körben használja a nyomósító partikulákat. Érdekes, hogy ezek közül a nyomósító szócskák közül sok egyezik a magyarral. Néhány példa: *tet*: (*ač*: „maga“ > *ač*: *tet* „saját maga“), mely sok khervari nyelvben használatos, esetleg egyeztethető a magyar múlt idő *t-*jével. Egy másik nyomósító szócska *-se* „izgatni“ (vö magyar *ne, nesze*); egy harmadik *-ge* pl. *hě-ge, hě-gen* „igen“. A leggyakoribb nyomósító szó *-ak*: (*-uk*: asuri-ban *-ek*:), mely Hevesy szerint a magyarban is (5:279) ugyanúgy használatos visszaható igék, főnevek, sorszámnevek képzésénél, a felsőfok hangsúlyozásánál, majd családnevek végén.

(Folytatjuk.)

A HADD IGEALAK KÖZELEDIK A KÖTŐSZÓK FELÉ.

Írta: **Boros Rezső.**

A nyelvtörténetnek tán egy fejezete sem mutat többet a nyelv életéből s világít bele jobban a jelentéstan és a szóképzés titkaiba, mint a különféle «partikulák»: kötőszók, határozószók, ragok, igekötők, képzők története, létrejötte. Hogyan lesz főnévből névutó és rag, igéből határozószó, kötőszó, stb., amilyen az *akár, bizony, hagyján, hiszen, mingyárt, még* és társainak életpályája. Hogy az élőnyelv napjainkban is szaporítja az ilyen szócskák keletkezését, abban aligha kételkedhetünk. Úgy érzem például, hogy az enyhén fölszólító vagy kívánó mondatainkban gyakran alkalmazott *hadd* egykori fölszólító igealakból (*hagyd*) hovatovább kötőszóvá kezd zsugorodni. Valaha önálló állítmány volt, alája rendelt igealakkkal; ma állítmányi szerepe ilyen esetekben elhalványult s a közlendő óhaj bevezetése gyanánt valósággal kötőszóvá «nyomorodott». Különösen, ha hozzátartozó főmondat előzte meg, pl: Állj elő vén Márkus, vedd le a süveged, *hadd* süsse a napfény galambősz fejedet. Ilyenkor a *hadd*-os szerkezet néha valósággal alárendelt, mellékmondati zöngét kap, mégpedig célhatározó színezettel. Kétségtelennek érzem, hogy a *hogy*-os célhatározó mondat nem maradt hatás nélkül a hasonló, igen közönséges *hadd*-os szerkezet kialakulására. Bár lényeges különbség választja el a kettőt: a *hadd* szó *hangsúlyos* s így maga után vonja (ma már kötőszó nélkül) a kapcsolatos igét, míg a *hogy* hangsúlytalan (alárendelő) *kötőszó* s így a hozzátartozó igétől gyakran egy vagy több szó, köztük többnyire kiemelt mondatrész is választja el. Bár a *hogy*-os és *hadd*-os szerkezetek rokon rendeltetésűek, egymást ritkán helyettesíthetik, inkább kiegészítik egymás szerepét. Az előbbi Arany-idézetet például átalakíthatnám: «Vedd le a süveged, *hogy* a napfény a galambősz fejedre süssön». De ügyetlenné válnék, mást mondana. Mert erős célhatározó mondat lesz belőle, míg a *hadd*-dal mindig csak ráhagyás, engedés, legfeljebb enyhe óhaj.

Ez utóbbi szerepét, ráhagyó színezetét még világosabban mutatja a *hadd* használata jelentőmódú igével; ez első személyben a köznyelvben egészen közönséges, míg a harmadik személyű jelentőmódos alak, úgy látszik, csak a népnél él szűkebb területi határok közt. Magam nem ritkán élek vele és Budán élő családkunkban használják. Ezért alkalmaztam egyik verses fordításomban: «Ott a tenger, óh gyermekem, öld bele bűd, *hadd* issza föl, ami fáj!» — «Nosza tépd ki szívből, *hadd* pusztul a vágy.» (Brahms-dalok. 38 dalszöveg. A Magyar Goethe-Társaság kiadása. 1933—34.) Meglepett, mikor a használatnak létezését és helyességét, no persze, magyar» voltát is (!)¹ egyesek kétségbevonták. Érdeklődésemre aztán azt tapasztaltam, hogy városiak, de vidéki értelmi foglalkozásúak között is ritkán akadnak, akik ismernék, még legjobb nyelvismerőink nagy része sem emlékezik rá, hogy hallotta volna.

Tehát igyekeztem az élőnyelvből bővebb és pontosabb anyagot szerezni.

Budán élő családkunkba aligha kerülhettek népi fordulatok máshon-

¹ V. ö. MNy. 31:123.

nan, mint ceglédi rokonainktól. Ottani kartársaktól azonban nem sikerült anyagot kapnom, mindössze az «eszi a fene» analógiáját hozták föl.²

Alább közlendő anyagomat Franck György ceglédi származású s ott sokat időző budapesti tanárnak köszönöm, ki gyakran megfordul a nép körében, s élvezettel figyeli szokásait, gondolkozását és szavajárását. Megjegyzem, hogy *hadd* helyett a ceglédvidéki nép *hagy*-ot mond.

«Vedd mán ki a dugót, *hagy gyün ki a habja*» — szólnak oda (gondolom szüretkor) Cegléd környékén ahhoz, aki a hordó közelében van vagy akinek kezeügyébe esik a dolog. — Mindenáron kifelé kívánczó kutyára értik ezt: «Nyisd ki az ajtót, *hagy mén mán ki az a dög!*» Táncnál: «Kapt mán meg a Pannit, *hagy pörög egy kicsit.*» Mosáskor vagy disznóöléskor: «Nyisd mán ki az ajtót, *hagy mén ki a gőzze* (vagy: a füstje).» Legények ingerkednek a láncoskutyával, egyik különösen bosszantja. Társai megfogják a legényt s ijesztgetésül neki-neki lódtítják, vagy legalább úgy tesznek, mintha ezt akarnák. Biztatják is egymást: «Lökd mán oda no, *hagy kap bele.*» A parasztot állva vendégelik az itallal. Az egyiknek már mehetnékje volna. Ekkor hallani ilyen noszogatóst: «Igyék mán meg. *hagy mén mán el.*» Gyakoribb mindennapi szólások: *Hadd csak, hagy viszi a fene. Hagy gyün rá a bolondja. Hagy gyün rá a bóna. Hagy eszi mán a fene.*

A közölt példák nagyobb része meglehetősen egy kaptafára megy. Föltűnő ezekben, hogy fölszólító módú önálló mondat előzi meg a *hadd*-os óhajtó (inkább ráhagyó) mondatot. M. gamnak efféle szerkezetekben a legismerősebb ez a használat: Nem bánom, *hadd nézi meg.* Nem bánom, *hadd viszi el.* Nem bánom, *hadd megy (mén) el.* Gondolta, *hadd nézi meg.* *Hadd csak, hadd néz* (v. *hadd lát*) *utána* (a dolognak). A fölszólító előmondatos példáknál valósággal úgy érzik, mintha éppen az előző (sokszor ép az önálló *hadd* állítmánnyal kifejezett) fölszólítás súlya engedné meg az utómondatban a lazább, jelentőmódos ráhagyást.

Ennek a harmadik személyű jelentőmódos alaknak létezését egyébként is, valósággal *nyelvtörténeti szükségszerűségnek* kell mondanunk. Hiszen a «*hadd látom, hadd nézem*»-féle elsőszemélyes jelentőmódú alak bizonyára épily közönséges lehetett egy századdal, másfél századdal ezelőtt (*Arany* a Velszi bárdokat az 50-es évek közepetáján írta), de nem kétkedhetem, hogy az alak jóval régebben terjedt el, ha nem is tudunk még addig irodalmi idézetet rá. Nagyon lehetséges — ismerjük az analógia hatalmas formáló erejét —, hogy egy század alatt is, az első személyről átterjedt ez a szerkezet a harmadik személyre.

Az alak keletkezését illetőleg megszívlelendőnek vélném a következő gondolatokat.

² Akadtak hölgyek, akik egész felháborodva tiltakoztak a ceglédiek nevében. Régi jelenség ez népi alakok és szók nyomozásánál, már Szarvas Gábor említ jóízű eseteket Ceglédre (»évad«), Miskolcra (»asszámára«). Amott: »Én ceglédi születés vagyok«, — replikáznak — »de se én, se más nem ismeri itt az évad-ot. — Én sokszor megfordultam ott, (felelte Volf György) s nem egyszer volt alkalmam hallani, hogy: éccakának évadján. — Éccakának évadján? az más. Azt mi is ismerjük. De *évad*, olyan nincs.« Avagy Miskolcon: »*Asszámára?* Itt hallotta ön ezt? — Itt, többször. — No már kérem alássan, én asszámára harminc esztendeje lakom itten, de még egyetlen egyszer se hallottam.« (Nyr. 22:103.)

Legyen szabad a modern lélektan bevált elvét követnem, a lelki jelenségek, tünetek *többszörös* indítékától (mehrfache Determination). A jelentő mód első személyű alak létrejöttét (mert hiszen nincs kétség, hogy ez sokkal régebbi, mint a harmadik személyű) alaktani és lélektani «összetevőkkel» magyaráznom.

Legtöbben a «hagyd, hogy nézzem» alakból származtatják a «hadd nézzem»-et. Úgy hiszem, régibb lehetett: «hadd nézsem». Rokon infinitivusos szerkezet a HB-ben: «monda neki élnie». Úgy érzem, később a beszélő tudatában — inkább tudattalanjában — összeolvadhatott a rövidített fölszólító alárendelő és a (latinul rokon) korábbi infinitivusos szerkezet. Hadd nézsem $\times$ hadd nézzem $>$ hadd nézem; hadd keresnem $\times$ hadd keressem $>$ hadd keresem; hadd hoznom $\times$ hadd hozzam $>$ hadd hozom. Ismét kell a kényelmi rövidülésre is gondolnunk. Ezeket követhették aztán az eltérők: hadd vinnem $\times$ hadd vigyem $>$ hadd viszem; hadd látnom $\times$ hadd lássam $>$ hadd látom. Az infinitivusos szerkezet ma is előbb, használhatóbb, mint az esetlen *hogy*-os fölszólító alárendelés.³⁾

ÚJABB TÁJSZÓMAGYARÁZATOK.

Írta: **Beke Ödön.**

Buda, budi. Mindkét szó az árnyékszék népies neve. A *buda* BSz.-nál fordul elő először (1792, kamara-szék a.), a MTsz. a Székelyföldről közli, a fehérmegyei adat nem megbízható. Van azonban adatunk Debrecenből: *budi, buda, perváta* (Ethn. Ért. 1912:194). A *budi*-ra vonatkozó adatok Túrkeve, Nagybánya, Borsod m. Diósgyőr, s *bugyi* alakban a Palócság. A MTsz. mindkét változatnál a velük azonos jelentésű *budár*-ra utal, s Balassa szerint (Nyr. 26:441) ez tkp. a francia-német *boudoir* átvétele, a *buda* és *budi* pedig ennek rövidülései. Az EtSz. azt a fölfogást fogadja el, hogy a *budár* a tót *budár* ua. átvétele. A *budár*-t a MTsz. a Palócságon (Bereg m. Kassa, Abaúj m., Nógrád m., Borsod m.) kívül Pápáról is közli. A palóc adatok lehetnek a tótból való átvételek, de hogy jutott el a tót szó Pápára? A *budi* szintén jó távol is használatos a tótságtól, a *buda* pedig csakis ott, ahol még a közelben sincsenek tótok. A székelyektől az erdélyi szászok és románok is átvették. Én tehát visszatérek Melich régi nézetéhez (Nyr. 24:66, DLehnw. 70), hogy a *buda* és *budi* azonos a német *Bude*-val, s több olyan esetet is tudok idézni, amelyben a német *-e* helyén a magyarban *-a* és *-i* lehet: *bomba, bombi* $<$ *Bombe*, *buksza, bukszi* $<$ *Büchse*, *fajfa, fajfi* $<$ *Pfeife*, *lámpa, lámpi* $<$ *Lampe*; vö. még *fosnya, foszni* $<$ *Pfosten*, *tápla, tápli* $<$ *Taupel*, (Beke, Nyr. 60: 139, jegyz.).

Finkő Luby Margit, Szatmár megye néprajzának fáradhatatlan kutatója, kéziratban levő babonagyűjteményében följegyezte Tunyogon és Matolcsón ezt a szót, amelynek jelentése a nyelven nőtt kis pattanás. A MTsz. nem említi, de — úgylátszik nagy területen keil meglennie, mert

³⁾ Kérjük a Nyelvőr olvasóit, közöljék velünk, hogy hol használják még a *hadd* szócska mellett a jelentőmódú igét.

Rimaszombatban is megvan *fingkö* alakban. A *fingkö* a nyálkhártya élesen elhatárolt, megnagyobbodott, gennyes v. gennytelen duzzanata (aphta). Az adatot, amely a szónak magyarázatát is megadja, Szabó-Patay Józsefnek köszönhetem, ki a következő ráolvasást is közölte velem: *Fingkö* nyőtt a nyelvemén, Ha kött, ma kött, holnap olyan légyn, mint a Veleszné segge, phű, phű, phű! (Hármat köpnek. Veleszné közismert kövér asszony). A ráolvasást ott *ráveszejtés*-nek hívják.

Leförnye. «Lepke, pille, pillangó» c. cikkemben kimutattam, hogy a *lebernyeg* eredeti alakja *lebēnyeg*, *lepēneg* volt, s egy *lepēn*- mozzanatos ige -ag -eg képzős alakja, *lebernye*, *lebēnye*, *lepēnye*, *lepēnyő* változatai pedig ugyanezen ige -ó -ő, -a -e képzős melléknévi igeneve. Mármost Halmágyon a 'lebernyeg' úgy hangzik: *leförnye* (NyK. 31:412), amely kétségtelenül úgy viszonylik a *leffen* (Tisza mell. Csallóköz, *leffenyik* Őrség MTsz.) igéhez, mint a *lebernye*, *lepenye* a *lepen* alakhoz. (Vö. *lef-fentett* 'lelógó, lecsüngő, lefityegő' Őrség, *leffentyű* 'lelógó, lecsüngő, lefityegő vmi' Tisza mell. Csallóköz, *lefeget* 'szabadon csüng, lóg, fityeg' Bal. mell. Vas m., Hetés, Göcsej, Zala m. MTsz.). Ismeretes, hogy a *levegő* a *lebeg* ige származéka. Amint a *b*-ből *v* fejlődött, úgy fejlődhetett a *p*-ből is *f*, s így a *leförnye* azonos a *lebernyeg* felsorolt alakváltozataival, a *leffen*, *lefeget* alapszava pedig azzal a *lep* igével, amelyből ezeken kívül a *lepe*, *lepke* származott. A *p* > *f* hangváltozást a következő adatokkal lehet igazolni: *lepetel* Nagybánya, *lepetyöl* Kecskemét, Szeged ∼ *lefet(y)el* 'habzsol, nyelvel'; *lapatyol* Nagykúnság, Bihar m. Debrecen ∼ *lafat(y)ol* 'sebesen, sokat beszél, fecseg'; *laptoló-háló* ∼ *laftoló-háló* 'a léhész v. öreg-hálóhoz hasonló, 70 m. hosszú, 12 m. széles háló' Komárom, Bpest; *leppög* 'lassan, vontatva jár v. beszél' Baranya m. Csallóköz, Szföld ∼ *leffög* 'lassan, lomhán megy; nehezen beszél' Orosháza, Brassó m., Hszék m.; *lappog* 'lomhán, lomposan, nagyokat lépve s mégis lassan jár' Somogy m., Kiskúnhalas, Szföld ∼ *laffog* 'lomhán megy' Tiszaeszlár; *lippög-lappog* 'lomhán jár' Szeged, *lippög-leppög* 'igen lassan, vontatva megy, vánszorog, lomhán kullog, betegesen lézeng' Szeged, Csallóköz ∼ *liffög-laffog* 'lomhán jár, cammog' Zala m., Tolna m., Csallóköz; *lipong* 'leng' Csik m. ∼ *lifeg-lofog* 'fityeg, lig-lóg' (hely nélkül); *laptika* Pápa, K.-Baranya, Csallóköz, *leptike* Kecskemét, Bácska, *léptika* Dtúl ∼ *laftika* Esztergom, Csallóköz, *laftyika* Hont m., *leftika* Komárom, *leftike* Szeged 'kétkerekű taliga'; *é-lúpál* (hely nélkül), *mög-lupol* Kiskúnhalas, *möglüpöl* Kiskúnság 'elver, eldönget' ∼ *meqlufál* 'megver' Dráva m. MTsz.; *áspa* SchlSz. *ásp* OklSz. *ásop*, *ázsop* ∼ *ásfa* Gömör m. MTsz. 'motolla' kfn. *haspe dupla* ∼ *dufla* NySz. MTsz. < ném. *doppel* < fr *double*; *kócipor*, *kocipor* 'rusticellus, subrusticus, sordidus' MA. 'homo vilis, abjectus, ultimae sortis' SI. 'etwas grob, ein wenig bäurisch' PPB. 'gorombácska, parasztocskas' SzD. NySz. 'semmirevaló, haszontalan ember' Kemenesalja, Pápa vid Szeged ∼ *kócifer*, *kocifer* Szföld; *kopó* ∼ *kofó* Baranya m. MTsz.; *satrafa* ∼ *satrapa* Szabolcs m. Nyr. 58:95 < lat.-gör. *szatrapa*, ném. *satrape* (Nyr. 57:126, 58:64); *sinkopál* Szatmár m., Szföld, *sinkópál* Debrecen, Bihar m., Zemplén m., Beregrákos, Szilágy m., Székelyföld ∼ *sinkofál*, *sinkófál* MTsz. < lat. *syncopare*, lat.-gör. *syncope* (Nyr. 48:90); *sompordál* NySz. Pápa vid., Debrecen, Szföld, *sompérdál* Kassa vid., el-

somporgyál Szilágy m., *somportál*, *sumpérdál*, *sumpordál* Szföld, MTsz. ~ *somfordál* 'ängstlich herumgehen' NySz. 'settenkedik, sompolyog, lap-pangva jár, ólálkodik; vki körül sompolyogva, settenkedve kunyorál' MTsz.; *zsupp* (*sup*, *súp* NySz. OklSz. *zsúp* Heves m.) — *zsuf*, *zsűf* Palóc-ság MTsz. < kfn. *schoup*, úfn. *schaub* 'bündel, strohbund, strohwisch'.

Öltő ruha — *vetet ruha*. Egy őrségi (Vas m.) párbeszédben panaszko-dik Börzse néne: «Én nem tom, mi csinálók ezékke a fürfi gyerekekke, — ezék annyi ruhát észaggatnak, az ördög sē győzi meg fejr ruhájje, mētt ēccerre is négy-öt *vetet* kē nekik». A közlő megmagyarázza, hogy egy *vetet* egy öltözet, t. i. ing, gatyá és kötény. A MTsz. Zala megyéből is idézi a szónak ezt a használatát, még pedig Göcsejből és Hetésből (pl. *több vetet ruha*). *Öltő*, *emberöltő* c. cikkemben rámutattam, hogy az *öltő* eredeti jelentése 'aki vagy ami ölt, vagy amit öltének'. A szalontai nyelv-járásban azonban *eggy ötő ruha* 'egy rendbeli ruha, vagyis amit egyszerre fölöltének' (Nyr. 63:46). A *vetet* eredeti jelentése is az lehetett, amit egy-szerre vetnek. Tehát *eggy vetet széna* 'egy villára való, egy porció, amit odavetnek a lónak' (Tolna m. Dombóvár); *egy vetet kenyér* 'amennyit a kemencébe egyszerre vetnek be, rendszeren 8—10' (Répcse vid.) MTsz. Az 'öltő, öltözet' jelentésű *vetet*-ben már nincs szó vetésről, tehát a *vetet* eredeti jelentésének már el kellett homályosodnia, s csak 'egyszerre való, összetartozó' fogalmát érezték benne. Így fejlődött az *öltő*nek további 'csoport, csapat; pár; nemzedék' jelentése.

Perjed. A Nyr. 15. kötetében Samu József alföldi tájszógyűjtemény-ben közli ezt az igét: *perjed* 'gerjed (pl. nyú a húsból)'. Nem jó már az a hús; mert perjed' (94). E za tájszógyűjtemény nagyon gyanús eredetű, s már a MTsz. is több helyen megkérdőjelezi, s székelynek minősíti ada-tait. Ez a szó mindenesetre háromszéki tájszó, amelyet a M. Nyelvészet c. folyóiratban már Lőrincz Károly közölt: *perjedni*: — ki a' nyü a' húsból (6:345). A szó a MTsz.-ból valami tévedés folytán kimaradt, s kétségkívül összefügg a csíkmegyei *perje* 'kukac, féreg, nyü (kül. szalonnanyü.)' MTsz. főnévvel. Ugyanezt jelenti a Háromszék megyéből közölt *perge*, melyeket a MTsz. egymással kapcsolatba hoz, ámbár összefüggésük hangtani szem-pontból teljesen homályos.

Tölöbös. A Rábaközben, Beő-Sárkányban *Tölöbös* a csúfneve egy fér-finak, «mert a fehérnépet csak akkor szerette, ha: *nattölöbösső* vuót, a. m. csecses, begyes, nagymellű; e szót manapság már nem igen használják». A följegyzés nem egészen világos, mert az értelmezés szerint nagymellű az, akinek nagy *tölöböse* van, tehát a *tölöbös* a MTsz. értelmezése szerint is 'csecs, emlő'. Azonban valószínűnek tartom, hogy a *tölöbös* a. m. 'nagy-mellű', s tkp. azt jelenti 'tőgyes', aminthogy a nagycsecsű nőt CzF. és Mikó Pál szerint (kétségkívül a Palócságban) *tőgyes*-nek csúfolják (Nyr. 22:503). Rimaszombatban a *tőgy* 'csecs, emlő' (Nyr. 5:271). A régi nyelv-ben a *tőgy* *tölgy*-nek hangzott, melléknévi alakja tehát *tölgyes* volt (vö. Szikszai—Fabriciusnál: Az disznónak *tölgyes* hasa 204). S bizonyára a *tölfa*, *tölös* 'tölgyfa, tölgyes' hatása alatt a *tőgyes* helyett is mondták *tölös*. A *tölöbös* nyilván ebből alakult a *nyaláb* hatása alatt, mint az *öleb* 'nyaláb', *ölébél* 'nyalából' (*egy öleb szalma, moha* Gömör m. Mátra vid. MTsz.) is az *öl*-ből.

(Folytatjuk.)

KÚNOS IGNÁC HETVENÖTÉVES.

Szeptember 22-én töltötte be életének 75. évét Kúnos Ignác, neves turkológusunk. Kúnos Ignác munkában, eredményekben gazdag életre tekinthet vissza. Budenz és Simonyi vezetése mellett mindenekelőtt magyar nyelvjárástanulmányokba kezd: először is szülőföldjének nyelvjárását, a debreceni nyelvjárást tanulmányozza és ismerteti, azután pedig Munkácsi Bernáttal együtt bejárja a moldvai csángó telepeket; majd sikerült magyar jelentés-tani és mondattani tanulmányok után a rokon nyelvekkel, különösen a mordvín nyelvvel foglalkozik behatóan. De Budenz iránypontítására és Vámbéry ösztönzésére csakhamar a törökség felé fordul figyelme és azontúl egész életének munkásságát a törökség kutatásának szolgálatába állítja.

Huszonötéves korában indul első törökországi tanulmányútjára; ennek eredménye a M. Tud. Akadémia kiadásában megjelent kétkötetes munkája, az *Oszmán-török népköltési gyűjtemény* (1887—1889). Ezt az útját azután a hasonló tanulmányutak hosszú sora követte és ma Kúnosnak a törökség területéről gyűjtött szövegei és följegyzései a török nyelv és népköltészet ismeretének igen fontos, nélkülözhetetlen forrásai. Hogy csak terjedelmesebb és anyagukkal úttörő gyűjteményeit említsük, rámutatunk a szentpétervári Akadémia kiadásában (a Radloff-féle Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme 8. köteteként) megjelent *Mundarten der Osmanen* c. munkájára, továbbá három *karagöz-játék*, *Orta ojunu* — török népszínháték, Adakáléi török népdalok, *Türkische Volksmärchen aus Adakale*, Adalékok a jarkendi törökség ismeretéhez c. műveire. Neki köszönhetjük legrészletesebb török nyelvtanunkat, az *Oszmán-török Nyelvkönyvet*; nagy szolgálatot tett a tudománynak nemcsak a Sejch Szulejmán Efendi csagatáj-oszmánli szótárának kiadásával, hanem számos más, a török nyelv és irodalom köréből való tanulmányával is. A világháború alatt is több kötetre terjedő népköltési anyagot gyűjtött az esztergomi és csehországi égeri fogolytábor tatár hadifoglyainak ajkáról. De nem hanyagolja el tudományának magyar vonatkozásait sem: nagy török nyelvtudásának hasznát látja a szorosán vett magyar nyelvtudomány is, hiszen Kúnos Ignác török jövevényszavaink legújabb rétegének mindvégig szerencséskezű kutatója.

A török nyelv- és néptudományt nemcsak könyveiben, hanem élőszóval is terjesztette, tanította, még pedig két főiskolán is: 1891 óta a budapesti egyetemen és hosszú éveken át a Keleti Akadémián, melynek igazgatója is volt.

Tudományos érdemeit mindenütt méltányolták és elismerték. Itthon éppúgy, mint külföldön; itthon a M. Tudományos Akadémia tagjává választotta, a budapesti egyetemnek c. nyilv. rk. tanára, a külföld pedig számos kitüntetéssel halmozta el. Ezek közül talán a legemlékezetesebb az, hogy 1925-ben és 1926-ban a török

rök kormány meghívta Kúnost, aki az isztambuli Tudós Társaságnak tiszteletbeli tagja, hogy Törökországban előadássorozatot tartson a török népköltészetéről. Ezek a töröknyelvű előadásai könyvalakban is megjelentek.

Vázlatosan ismertetett munkásságának képéből azonban nem hiányozhatnak azoknak az érdemeknek a kiemelése, amelyeket mint a Nemzetközi Közép- és Keletázsiai Társaság Magyar Bizottságának alelnöke, tanulmányutak lehetőségének megteremtésével és mint a Keleti Szemlének egyik szerkesztője, e fontos és nagyjelentőségű folyóirat kiadásával szerzett. Az, hogy a Keleti Szemle megindulhatott és idővel az urál-altaji nép- és nyelvtudománynak előkelő, külföldön is jólismert és becsült közlönye lett, elsősorban a két szerkesztőnek: Munkácsi Bernátnak és Kúnos Ignácnak az elvülhetetlen érdeme.

A Magyar Nyelvőr szívből köszönti a hetvenötéves Kúnos Ignácot, ki életének gazdag munkássága után ma sem pihen és most is régibb gyűjtéseinek fordításán s tanulságaik feltárásán dolgozik.

FOKOS DÁVID.

IRODALOM.

Herman Ottó emléke. Herman Ottó születésének százéves fordulója alkalmából a magyar tudományos világ méltó módon emlékezett meg a sokoldalú tudós nagyjelentőségű és mély nyomokat hagyó életművéről. A Természettudományi Társulat ünnepi ülésén *Szilády Zoltán* tartott emlékebeszédet. A *Természettudományi Közöny* ezen az emlékebeszéden kívül közli Nagy Jenő beszámolóját északnorrégi tanulmányútjáról (Herman Ottó és Chernel István nyomában az északi madárhegvek tájain). *Madarassy László* Herman Ottó irodalmi hagyatékát ismerteti. A *Lambrecht Kálmán* szerkesztésében megjelenő *Búvár* június számának nagy részét Herman Ottó emlékének szenteli. *Hóman Bálint* méltatja Herman Ottó egész tudományos munkásságának nagy értékét. *Lambrecht Kálmán* az író és tudóst méltatja, *vitéz Somogyváry Gyula* személyes emlékeit újítja fel. A m. kir. madártani intézet Herman Ottó emlékkiállítását ünnepelte meg megalkotójának emlékére. A magyar nyelvtudomány munkásai is hálás kegyelettel emlékeznek meg ez évforduló alkalmával Herman Ottóról, akinek természettudományi és

néprajzi, új utakat törő munkássága oly termékenyítőleg és gondolatébresztően hatott a magyar nyelvtudományra. BALASSA JÓZSEF.

Kelemen Béla: Jó magyarság. (Tájékoztató a magyar helyesírás, nyelvtan és fogalmazás nehézségeiben.) Athenaeum. 1935. Az érdekes szerző két régebbi munkáját (Jó magyarság, A magyar helyesírás kis szótára) egyesítette ebben az új kiadásban. A könyv fő része a jó magyarság szótára, egyúttal helyesírási szótár. Ez utóbbi cél szolgálatában azonban nagyon keveset ölel fel. Az első rész (A jó magyarság nyelv- és írástana) a helyes magyarság kérdéseit tárgyalja és ad útbaigazítást, irányítást a könyv használójának. Röviden és világosan adja a felvilágosítást és nagyon helyes, hogy több esetben szembeállítja a helytelen és helyes fogalmazást. B. J.

Trócsányi Zoltán: Régi magyar nyomtatványok nyelve és helyesírása. A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyvének újabb füzetek (I. k. 10. f.) ez a tanulmány. Két részből áll. Az első a régi nyomtatványok helyesírásának kialakulásával fog-

lalkozik a 16. század folyamán. A második rész a régi nyomtatványok stilusát tárgyalja. Ez a rész nem állapodik meg a 16. század végével, hanem átmegy a 17. századra is és foglalkozik Komjáthy Benedekkel, a bibliafordítókkal, Heltai Gáspárral, Pázmány Péterrel, Zrínyi Miklóssal, Gyöngyösi Istvánal. Végül igen röviden szól a 18. sz. stilusának fejlődéséről is. B. J.

Mayer Blanka: Magyar nyelvi oktatás a székesfővárosi irányító polgári leányiskolában. (A IX. ker. mesterutcai polg. leányiskola kiadványai. II. k. szerkeszti Loschdorfer János.) Beható tanulmány és részletes tanmenet az olvasmányok, a nyelvtan, a helyesírás és fogalmazás tanításáról a polgári iskola I—IV. osztályában.

Észt nyelvészeti kiadványok.

1. Az észt tudós társaság (*Opetatud Eesti Selts*) egy testes kötetben adta ki az ülésein tartott tudományos előadásokat (*Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft*. Tartu 1935.) Nyelvészeti tárgyú közleményei: *Julius Mark:* Zum Verbum substantivum im Ostseefinnischen. *Ö. Beke:* Die Kollektivzahlwörter im Tscheremissischen.

2. Az észt nyelv archivumának kiadványai (*Eesti Keele Arhiivi Toimetused*) címen új tudományos sorozat indult meg. Eddig négy érdekes füzet jelent meg: 1. sz. *A. Saareste:* *Tulihänna nimetustest* (Tulihänna elnevezései.) Egy észt mitológiai alak különféle elnevezései az észt nyelvterületen. 2. sz. *Paul Ariste* az észt labiális rezgő hangról ír és a kísérleti fonétika segítségével világítja meg képzése módját. 3. sz. *Paul Ariste* két cigány köcsönszót mutat ki az észt nyelvben. 4. sz. *Paul Ariste:* Wotische Sprachproben. Mesék, mondák, elbeszélések, közmondások, dalok, játékok, szokások vót nyelven, német fordítással.

3. *I. Györke:* Die Wortbildungslehre des Uralischen. (Primäre Bildungssuffixe.) Bibliotheca Hungarico-Estica. No. 15. (J. G. Krüger. Tartu. 1935.) [Ismertetésére visszatérünk.]

A Szegedi Füzetek II. évfolyamá-

nak 1—4. füzetében *Virányi Elemér* a százéves Kalevaláról emlékszik meg, *Sík Sándor* a középkori magyar Szent László himnusz eredetiségének a kérdését tárgyalja, s összehasonlítva a latinnyelvű himnusszal, ahhoz a valószínű feltevéshez jut, «hogy a magyart írták előbb, ez ihlette a maga formájával utánzásra a latin költőt és nem megfordítva.» *Mészöly Gedeon* egy kéziratban levő művéből közöl egy részletet, stílustörténi módszerű szövegmagyarázatot az Ó-magyar Mária-síralomhoz. *Zolnai Béla* Szóhangulat és kifejező hangváltozás címen nyelvesztetikai tanulmányt ír. Nyelvészeti tárgyú közlemények még *Simon Jánostól:* Ugor alaktani magyarázat a primitív emberi korszak mondattana alapján, *Horger Antaltól* Bot és buta. *Györffy István* közleménye: Bokréta erdélyi növénynevekből, és *Erdődi József* kis közleménye: Sík jég.

A Vasi Szemle 4. füzetében *Kallos Zsigmond* folytatja Regös-dalaink rejtélye c. cikksorozatát. Ez a rész ősjogi és további ősvallási vonatkozásokról szól a regösének motívumaiban. *Jacobi Lányi Ernő* a regösének ritmusának néhány tulajdonságát fejtegeti, *Beke Ödön* népies növénynevek (*bazsarózsa, bibikavirág, bölömbika, bungó, csúcsüdrüzs, fűlfű, galagonya, gényefa, gólyafű, gúzszenyő*) történetét tárgyalja.

Finnisch ugrische Forschungen 23. k. Ebben a kötetben *Toivonen* Setälä haláláról emlékezik meg és behatóan méltatja egész tudományos munkásságát. *Uno Harva* a Kalevala százéves jubileuma alkalmából foglalkozik az éposz jelentőségével és a reá vonatkozó kutatással. További cikkek: *P. Ravila:* Die Stellung des Lappischen innerhalb der finnisch-ugrischen Sprachfamilie. — *Beke Ö.*: Zur Lautgeschichte der tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen. Zur Geschichte der ung. Wortbildung. (1. Über die Diminutiven. 2. Über das ung. Adjektivsuffixi.) — *Uotila:* Sekundäre Affrikaten im Wotjakischen. Wortgeschichtliches. — *M. Räsänen:* Türkische Lehnwörter in den permischen Sprachen und im tscheremissischen.

NYELVMŰVELÉS

Nyelvművelés az Erdélyi Múzeumban. Az Erdélyi Múzeum Egyesület működése körében mind nagyobb tér jut a helyes és tiszta magyarságra törekvő mozgalomnak. Vándorgyűlésein és a szakosztályi üléseken évek óta napirenden tartották a helyes magyarság kérdését. Csüry Bálint, Császár Károly, György Lajos, Pálffy Márton tartottak ilyen tárgyú előadásokat. Az 1934. év augusztusában Brassóban tartott vándorgyűlése Márkos Albert tartott előadást a nyelvtisztaságra való nevelésről és rámutatott arra, hogy a kérdés folytonos ébrentartásával lehet ránevelni a közönséget, hogy törődjön beszédében és írásban a nyelv helyességével és tisztaságával.

Az Erdélyi Múzeum c. folyóirat (szerkesztője György Lajos) az 1935. évfolyamban új rovatot indított «Nyelvművelés» címen. «Folyóiratunknak ez az új rovata, — írja a szerkesztő, — közölni fogja a nyelvművelés eredményeit, hogy róluk a mi közönségünk is tudomást szerezhesen, majd följegyzí az erdélyi magyar nyelvről tett megfigyeléseit, hogy a hibák kerülésére intsen s a magyar beszéd ellenőrzésére szoktasson.» Az eddig megjelent két szám közleményeiből látjuk, milyen hasznos és dícséretreméltó az Erdélyi Múzeumnak ez az új rovata.

B. J.

Az üzleti nyelv és a helyes magyarság. A kereskedelem és az üzleti élet nyelve tele van magyartalansággal és legkevesebbet törődik íásaiban, nyomtatványaiban a helyes magyarsággal. Annál nagyobb örömmel látjuk, hogy a Magyar Biztosítástudományi Szemle legújabb száma (1935. június; 11-20. l.) igen figyelemreméltó cikket közöl dr. Finta József tollából: A biztosítás üzleti nyelvének magyarosítása. A szerző végigvezet egy kezdő gyakornokot egy biztosítási intézményben osztályról osztályra s így ismerteti meg az idegen szavak egész tömegével, melyek elárasztják a biztosítási üzlet mai magyar nyelvét. Azután áttér a helytelen magyar kifejezések bírálatára és szembe állítja velük a he-

lyes, szabatos magyar kifejezéseket. Hasonló gondos és beható munkával kellene bírálni az üzleti élet más ágainak magyar nyelvét is. B. J.

MÁV-magyarság. Ha a jegyiroda ú. n. úrlapon állít ki menetjegyet, ellenőrzési jegyet is adnak hozzá. Az ilyen menetjegyen ezt közlik az utassal: «Ez a menetjegy az utazás megkezdésekor csakis a barnaszínű ellenőrzési jeggyel együtt képez érvényes utazóigazolványt. Az ellenőrzési jegy az első jegyvizsgálat alkalmával a jegyvizsgáló személyzet által elszedetik.» Ennél jobb magyarságot szeretnénk látni a MÁV hivatalos nyomtatványain. Évtizedek óta megismétlődik a képez ige ilyen használatának megrovása. Az «ellenőrzési jegy» helyett is jobb és magyarosabb: ellenőrző jegy. A második mondatban hiba a szenvedő alak használata és nincsenek tisztában az elszed ige jelentésével. Elszedni csak több tárgyat lehet, egy tárgyat elveszünk, vagy átveszünk. Nem tudom, hogy a jegyvizsgáló személyzet több tagból áll-e. Én úgy tapasztaltam, hogy a kalauz egymaga volt a jegyvizsgáló «személyzet» s ez esetben nem személyzet, hanem csak személy, vagy egyén; de még ennek a megjelölése is felesleges. Az egész figyelmeztetést helyesen így kellene a jegyre nyomtatni: «Ez a menetjegy az utazás megkezdésekor csak a barnaszínű ellenőrző jeggyel együtt érvényes utazóigazolvány. Az ellenőrző jegyet az első jegyvizsgálat alkalmával a jegyvizsgáló elveszi.» B. J.

Kurti. Az Estben írja Szép Ernő (aug. 8.), hogy Heltai Jenő társaságában vitatkoztak arról, hogy a mostani divatnadrágnak a nevét, a short-ot hogy lehetne megmagyarosítani.

«Inkább a kurta mellett volnék, — mondta Heltai — mindenesetre szeretnék valamit lendíteni rajta. Tudniillik, hogy az a kurta ne kurta legyen, hanem kurti. Ennek a névnek őse is volna nálunk, emlékszem, láttam egyszer a Magyar Nyelvőrben, hogy valamelyik vidéken kurtinak mond a nép egy de-

rékig érő zekét amit ott hordanak. Igaz, hogy a *short* nem zeke, hanem nadrág, de azt hiszem, nem ez a lényeg, hanem az, hogy kurta az illető ruhadarab. Mennyivel könnyedebb és kedvesebb lenne ez a kurti, amit a nép mond, ugyebár?»

De mennyivel! Kurti. Bájos.

Mi az asztalnál egyhangúlag megválasztottuk a kurtit. Persze csak a női kurtira vonatkozólag. Mondom Heltainak, milyen kedves volna, ha ő, a mozi nevezet édesapja felhatalmazna, hogy a kurtit beajánljam népeinknek, az ő nevében. Még azt is megtette, hogy hazulról rámtelefonozott lefekvés előtt: kikereste abból a régi Magyar Nyelvörből, hogy a kurti nevezetet Brassó megyében, Apáca községben jegyezte föl Mészáros Károly.»

Néhány nap múlva Az Est-ben Inecsfalvy Jenő egészítette ki a kurti használatára vonatkozó észrevételt: «A kurti nemcsak a brassó-megyei Apáca községben használatos, hanem nagyon sok helyen viselik a marostordamegyei községekben és a Maros jobbpartján északra fekvő falvakban is. Ha jól emlékszem, láttam a kurtit a déli részeken is, Maroskeresztúron, Meggyesfalván, Malomfalván és Nyáradtetőn is. Ezekre a községekre bizonyára Szép Ernő is emlékszik marosvásárhelyi tűzérőnkénteskedése korából, ha talán a kurti alakját már el is felejtette.

Ezt a ruhadarabot otthon szőtt, vastagabb kendervászonból, házilag varrják. Csak a derék közepéig érő ujjas, kurta kabátka, amelyet férfiak viselnek. A kurti igen alkalmas melegebb időszakban a kora reggel és a naplemente utáni hűvösebb napszakokban. Meg olyan alkalmakkor is viselik, amikor inguiban mégsem illik megjelenni, de meg nem olyan rangos az alkalom, hogy posztoujjast írna elő a nép illetana. A kurti összehajtva, kis helyen elfér a tarisznyába vagy az általvetőbe.»

Olvasóinkat kérjük, közöljék velünk, hol használják még a kurti szót.

B. J.

A nyelvújítás történetéhez. Csernátoni Sámuel marosvásárhelyi tanár (Szinnyei II:321) 1795-ben adta

ki Kolozsvárott Flögel Károly művének magyar fordítását *Az emberi értelemnek természeti históriája...* címmel. Cs. a könyv előszavában és a szövegkísérő jegyzetekben néhány érdekes nyelvi megjegyzéssel és magyarázattal igazolja érdeklődését kora nagy kérdése, a nyelvújítás problémája iránt. A magyar nyelvkinés gazdagítására irányuló törekvésben egyenes vonalon kapcsolódik Bárótzai Sándor (Vö. Tolnai V.: A nyelvújítás. Bp. 1929. 45. l.) és Decsy Sámuel (Pannóniai Fénisz. Bécs. 1790) felfogásához. Ő is külföldi példákra hivatkozik. Cicerót és Kantot idézi. S a józan ész törvénye alapján jut arra az eredményre, hogy a magyarban is meg kell hagynunk az idegen szavakat, mert nem csak hozzá szokik az Ember, hanem mind a nyelv, mind az értelem egyszerűsmind gazdagodik véle, és talán kevés embernek is tetszenek azok a tsuda szabású ujj magyar szók, milyeneket némelveknél látunk vagy hallunk». (Előlj. beszéd. 19. l.) Fordításában ugyan arra ügyelt, hogy magyar nyelven fejezze ki a mesterségbeli vagy tudománybeli szavakat, mégis egy-két esetben kénytelen volt ragaszkodni az idegen szóalakokhoz:

1. Zseni. Csernátoninak «leg-több bajt okozott a Seni (genie) szó». De végül is átvette változatlanul, részint, mert «minden pallérozott nemzetek bevették s élnek véle» (Előlj. b. 19. l.), részint, mert «nints egy magyar szónk is, a melly éppen azt a gondolatot tenné ki, a mellyet kötnek ma egyben a Seni szóval...» (29. l.) Igaz ugyan, hogy a Magyar Kurir közölte levélben a Seni (genie) lánagnak nevezetett», de ez nem meríti ki a szó értelmét. (Vö. Négyesy László azonos tartalmú kijelentését: Budapesti Szemle 1932:143. l.). A M. K. megjelölt helyén nem található meg a szó. A közlésnek azonban még így is van némi értéke, mert Szily a 'génie' magyar értelmezésére vonatkozó első adatot csak 1803-ból említi. (Nyelvújítás Sz. II:517. l.). A 'génie' szó okozta nehézség nyomán alakult ki véglegesen Cs. elvi álláspontja: «...mint

más ki-mivelt nemzetek gazdagíthatnók úgy továbbra is nyelvünket a tudományok folytatására nézve is, s még-is a sokszor idétlen új magyar szó tsinálástól meg-mentett-nénk, de ennek csak akkor kellene lenni, mikor egy két szóval magyarul, valamely más nemzet között közönségesse lett, de nállunk nem-annyira esmérletes gondolatot kellene ki-fejeznünk.» (30. l.)

2. *Klima*. Cs. a szó használatát ugyanazokkal az érvekkel támogatja, mint a 'génie' szó átvételét. A latinok a görögöktől kölcsönözték, tőlük a többi nemzetek, és a könyv német írója, F. K. is használja. Tehát ha «minden Pallérozott Nemzetek bé-vették azt a magok nyelvekben, miért lennénk migántosabbak...» (115. l.) De Cs. említ még egy lényeges okot: «egy magyar szóval ki nem tehettem értelmesen». (u. o.) Könyvének a klímáról szóló fejezetében először csak zárójeles értelmezésként használja: «a Tartomány fekvése (Klima)», később azonban szinte állandóan így: forró klima, heves klima, «Minden Plánta tulajdon, és a természettől neki ki-mért Klimát kíván» (131. l.) stb. A szó előfordul: Kunoss. Gyalulat. 1835.

ZSOLDOS JENŐ.

Mici-sapka. A keskeny ernyős sportsapkát a városi lakosság keverék nyelven Mici-sapkának nevezi. A szó a német *Mütze* magyarrá hasonult alakja. Használata régi keletű lehet. Előfordul Móth Endre Rövid értekezés a Nemzetiségről c. Pesten 1833-ban megjelent tanulmányában. A szerző a nyelv, a nevelés és a viselet idegenszerűségeiről értekezik. Hibáztatja, hogy a fiatalság magyartalan köntösben jár, frakkba öltözik, a «fejeket pedig kalpag helyet egy piczi posztóból készült úgy nevezett 'Miczi-fedi'» (33. l.).

ZSOLDOS JENŐ.

Inkognitó: rangrejtve. Az Akadémia nyelvművelő bizottsága által ajánlott szavak egy része gyorsan terjed a napi sajtóban. Ezek között van az *inkognitó* magyarosítása: *rangrejtve*. Ez a szó a Pesti Hirlap szópályázatán merült fel 1926-ban a jutalmazott szavak között (Nyr

55:120). Mint határozó nagyon jól használható, de ha főnév, akkor már baj van vele. Márai Sándor írja Egy polgár vallomásaiban: «A grófnő szalónjába *rangrejtve* jártak a forradalmárok. — Egy nőiesen fehér arcú férfiú tűnt fel e társaságban egy napon s szigorúan őrizte *inkognitóját*.» Egyik napilap is azt írta, hogy a walesi herceg *rangrejtve* keresett fel egy éttermet és sikerült megőrizni *inkognitóját*. B. J.

Inekció és hasonló jók. (Azok az idegenszavak!) (*Inekció*-t akárhányszor hallunk «jobb» emberektől is. Csoda-e, ha az egyszerűek csaknem kivétel nélkül így mondják, akárcsak a Röntgen-gépet *Rögtöngépnek* és a röntgenezést *rögtönözésnek*. Egy dunántúli jólelkű aszszonyság így adta elő a legújabb családi gyógyesetét: «... Örsét aztán elvittük a doktorhoz, *megkarcúta* (kvarcolta), most jobban van.» Egy közhivatali altiszt egyik reggel szomorúan újságolta a tisztviselőknek, hogy leánykája *gyermekparizert* kapott... Az aggódó apa tegnap még színezte a jövőt, hogyha novemberre a *feripériáról* beköltöznek, rádiójának új *antennát* szerel föl, amihez ő nem *lagikus* és hogy ágyak helyett az új lakásba *rakamáz*-t fognak vásárolni. persze újat, nehogy *sterorizálni* kelljen... Ugyanez a jó ember a sematizmusnak nevezett szolgálati kimutatást nem minden zamat nélkül magyarosította *samatikus* könyv-vé.

JOZEFOVICS SÁRI.

A főnévi igenév ragozása. A főnévi igenév keletkezésére nézve határozóragos alak, azért esetragot nem szokott fölvenni, csak birtokos személyragot. Tárgyragos főnévi igenév ennek ellenére mégsem lehetetlenség, bár — tudomásom szerint — még eddig nem említették. Jegyzeteim szerint Tatán ilyeneket mondanak: *Aggyá énnit*, *hozzá innit*; Bajáról is följegyezték: Ugyan adj má ennek a kis gyereknek *énnit* (Nyr. 42:43). S most lenyomtatva találtam ezt a mondatot: Már várja az *énnit*, mint az éhes kutya (Gelléri Andor Endre, Nyugat 1931. I. 102).

BEKE ÖDÖN.

MAGYARÁZATOK.

Metszek, meggyek. Tudjuk, hogy gyakran használt állandó kapcsolatok sokszor megrövidülnek. A német *'tag, 'ntag*, a göcseji *'csés jó napot a guten Tag* meg a *szerecsés jó napot* köszöntésnek rövidítései. (E kérdésről l. különösen Brugmann cikkét „A kifejezésbeli rövidülés okai és hatásai“ Nyr. 41:14 és 214.) Ilyen rövidülést látunk a *mit tészék* stb. kapcsolatban is, amelynek a régiségben különösen a következő alakjai voltak használatosak: *metszék* 'quid facio?', *metszesz* 'quid facis?', *metszén* 'quid facit?', *méggyek* 'quid faciam?', *méggyén* 'quid faciat?', *méggyünk* 'quid faciamus?' stb. (l. NySz., TMNy. 261, Kovács M. Nyr. 36:204). Több nyelvjárásunk ma is használja e rövidült alakokat: *mëccék (metszek) velë (véle)* 'mit teszek vele, mit csinállok vele, mit érek vele?' *metszesz vele?*, sőt újabb képzéssel *metsz vele* 'mit tesz vele, mit csinál vele, mit ér vele?' és a névmás megismétlésével: *mit mëccék vele?* (l. MTsz. 1:1451).

De gondolhatunk hangtörvényszerű fejlődésre is. Ebben az esetben az alak magyarázatában a kérdő *mi?* névmás eredetibb *më* alakjából indulhatunk ki (vö. *mëly* stb. l. Melich MNy. 9:12, Horger Nyr. 36:415 stb); ez a *më* a **më-tészék* kapcsolatban úgy látszik még nem vette fel a tárgy jelét (ma ez rendszerint csak igenevekben fordul elő, pl. *mi-tévő*; l. pl. Horger Magy. Nyelvj. 167) és az egységesnek érzett **më-tészék* szóból a kétnyíltszótagos hangtörvény alapján *metszék*, a **më-tégyek*-ből pedig **mëtgyek > *mëdgyek > méggyek* lett. A névmás *e-s* alakjából indult ki Szalontai (= Arany János) is a Nyr. 8. kötetében (322. l.).

Érdekes találkozás, hogy ezt a *mit teszek?* szólást több rokonnyelvben is oly sűrűn használhatták, hogy ott is hasonló rövidülést figyelhetünk meg. A mordvínból pl. Paasonen (ML. 62. és 65. l.) a következő alakokat idézi: *m'eständ'an* 'was soll ich tun!' és hozzateszi: „wahrsch. zusammengesetzt aus *m'est*, Plural v. *mežä* 'was' u. *tijändan*, Frequ. v. *tijan* 'ich tue'“, továbbá *mëstämä* 'wofür, weshalb', eig. 'um was zu tun' és erről is megjegyzi, hogy „zusammengesetzt aus *m'est*, Plur. v. *m'ezä* 'was' u. *tijämä* 'tun'“. A törökségben még gyakoribb a rövidült kapcsolat; az oszmánliban: *niledi* 'mit csinált?' (*ni ejledi* he-

lyett), *nidejim* 'mit tegyek?' (*ni idejim* helyett); l. Thüry Ny. K. 34:160. Más török nyelvekből pedig egész csomó példát idéz Bang „Vom Köktürkischen zum Osmanischen“ c. tanulmányának első részében (a 24. és 25. lapon); pl. *kirg. naŋyp* 'mit csinálva, mit téve?' < *nä qylyp*, s z a g. *nödärgä* 'weshalb' < *no ädärgä* 'um was zu tun?' stb.

FOKOS DÁVID.

Ahol a madár sem jár. Solymossy Sándor „Népmeséink keleti rokonsága“ c. értekezésében (l. Akadémiai Értesítő 1922:13) a magyar népmesének több állandósult jellemző szólásmódjára mutat rá és ezek közül az idézett helyen a magyar mese „*Hol jársz itt, ahol a madár sem jár?*“ kifejezésének megfelelőit kutatja. Megtalalta e szólást az osztjában, a zürjénben, kaukázusi népeknél, az örményben és egyes török népeknél (Radioff népköltési gyűjteményének 4. kötetében), de viszont megállapítja, hogy az indus, perzsa, arab, valamint az európai mesekincstén „e közhelynek nyoma sincs“ (20. l.).

Solymossy adatait a következőkkel akarjuk itt kiegészíteni. Radioff gyűjteményének más kötetében is találkozunk hasonló szólásokkal, haár nem a tipikus „*hol jársz erre?*“ kérdéssel kapcsolatban; így pl. *teleut* mesékben (Proben 1:103,105: „hollónak keresztülrepülhetetlen halvány pusztá“), a *kojbáloknál* (2:280,281), a *szagájoknál* (2:407-8: „hollónak keresztülrepülhetetlen halvány pusztá, szarkának átrepülhetetlen h. p.“: l. még uo. 150 és 420), a *kacsínoknál* (2:519). De nemcsak szibériai török népek ismerik ezt a szólást; a kifejezés megvan az oszmánliban is: *buradan kuş uçmaz, kervan göçmez* 'erre madár nem röpül, karaván nem jár' (Kúnos ONGy. 1:9), a kaukázusi *karcájoknál*: *bulajdan qanallı da ozmaj* 'még a madár sem repül erre' (Pröhle kSz. 10:127), a *miser-tatároknál* is: *košlar očop jılmäs jirgä kitä saldat bašları* 'in ein Land, wohin die Vögel nicht fliegen können, gehen die Soldaten' (Paasonen Aik. 19,2:50), De a finn népköltészet is ismeri ezt a szólást. Brummer „Über die Bannungsorte der finn. Zauberlieder“ c. munkájában pl. a következőt írja: „So verjagen denn auch die westfinnischen Varianten... den Gegenstand der Beschwörung an solche Orte, wo

weder Mond noch Sonne scheint, wohin weder die Vögel der Luft fliegen, noch die Sperlinge ziehen, noch die Meisen rufen“ (Toim. 28 : 5 ; 1. még uo. a ráolvasások első csoportját). Brummer (id. m. 106. l.) azonban egyúttal arra is rámutat, hogy hasonló szólások („arra nem jár ember, nem röpül madár“) az orosz ráolvasásokban is gyakoriak, és ezt Majkov és Vinogradov gyűjteményei alapján több példával igazolja.

FOKOS DÁVID.

Halánték. Ki gondolná, hogy ezt a szót nem a NySzban, hanem a NyUSzban kell keresni? E testrészt jelentő szó u. i. a népnyelvből került az irodalomba, s az 1838-ban megjelent régi Tájszótárban még balatonmelléki tájszóként szerepel. A régi irodalomból valóban kevés adat van rá, a NyUSz Miskolczy Ferenc Manuale Chirurgicumából (1742) idézi az első adatot: *halántékcsonst*. BSzabó szótározza először (1792) *halánték* és *halándék* alakban, Sándor István (1803, 1808) pedig még *haránték*-ot is idéz. Minthogy a régebbi irodalomban a szóra aránylag kevés adatunk van, közlöm, hogy előfordul Veszelszki 1798-ban megjelent A 'növevény-plánták' országából való erdei, és mezei gyűjtemény stb. című könyvében is: Ha a' bogátskóró' tetején termett férget egy darab bőrszékében a' negyed-napi hideglelőnek kezére kötik, vagy azon férget a' bogátskóró' gyökereivel, és disznó-hájjal öszve-törvén a' patiens *hálántékját*, kezeit, hasát, és lábait véle meg-kenik, el-hagyja a' negyed-napi hideg-lelés (129). Az (boróka) olajjának még több haszna van, a' belső nyavalyákban, de külső képpen is a' fej-fájás ellen szép haszna van, ha az ember *halántékját* véle meg-kenik (266). Lehet, hogy az első *á* nem is sajtóhiba, vö. *halánk*: *hálánk* 'gyenge' (Szfeld MTsz). CzF szerint is van *hálánték* ejtése szavunknak, (származására nézve vö. Csefkó MNy 25:115, Beke Nyr 58:94; az alakváltozatokhoz pótlásul: Vasm. Vép, Nyr 29:172).

BEKE ÖDÖN.

A magyar Calepinus erdélyi szavaihoz. Bod Péter óta gyanították,

hogy az 1585-ös Calepinus magyar munkatársai erdélyiek voltak (vö. Szily K. Nyr 15:258, MNy 9:49, Melich Calepinus-kiadásának bevezetése). Ennek bizonyítékai részben hangtaniak, részben tájszavak. Érdekes volna összeállítani Calepinus erdélyi tájszavait. Kétségkívül ezek közé tartozik a barázdabillegető *leánykamadár* neve (vö. Balassa-Emlékkönyv 27): *motacilla* — *Barazda billegető* (!), *leanka madar* 675. A NySz csak Pápai Páriz latin-magyar szótárából (1708) idézi.

BEKE ÖDÖN.

Pótlások. 1. *Harmadfű.* (Nyr. 63:61). Bárd Miklósnak egy, unokájához írt költeményében olvassuk:

Harmadfű-sarjam, nemes, nemzetes.
Valamit mondok, légy te üzletes.

S.—SCH. B.

2. *Komor.* (MNyr. 30:52). Pótlásképpen közlöm a komor szó jelentés-magyarozatához a következőket: Szabolcs vármegyében *komor*-nak mondják azt a herélt-lovat, melyet a meskár (herélő) nem tudott kellőleg megoperálni. A komor-ló rakoncátlan fajta, máshová, mint lómészárszékba nem való! Bár Aranynál mást jelent e szó, a szabolcsi tájakon is mást jelent, más-kép értelmezik jelentőségét.

RADVÁNYI SÁNDOR.

3. *Kamukéró.* Egy rokonom, egri katonatiszt, mondta gyakran alsózás közben, ha nehéz problémával állt szemben: «Ezt kamukérósan kell megcsinálni.» Az értelem egyezik a Móriczéval.

S.—SCH. B.

A *kamukéró* szót nálunk, Pölöskefőn (Zala m.) is használják, ígét képezve belőle. Ha valaki a feladott kérdésre nem adja meg nyíltan az egyenes feleletet, hanem kitérő választ ad, akkor azt szoktuk mondani: «Ne *kamukérózzon*, hanem mondja meg őszintén, amit tud». Szóval egyértelmű azzal, mintha azt mondanók: ne köntör-falazzon.

PALFFY LASZLÓ.

A kiadóhivatal értesítései.

A Magyar Nyelvőr előfizetési ára egész évre 5 pengő. Félévi előfizetést nem fogadunk el. Külföldi előfizetők számára az előfizetési díj 5 német márka, 40 cseh korona, 160 lei.

A MAGYAR NYELVÖR szerkesztősége és kiadóhivatala

Telefón: 22-2-29.

Postatakarékpénztári számla: Dr. Balassa József 2560

STEMMER ÖDÖN

könyvkereskede és antikvárium

Budapest, V, Gr. Tisza István u. 14.

Telefonszám: 800-75

Sajtó alatt:

10. sz. katalógus

a. Magyarország a honfoglalás előtt.
b. A magyarság a honfoglalás előtt.
c. A honfoglalás és a fejedelmek kora.

Kívánatra megküldjük ingyen és bérmentve.

TARTALOM:

<i>Kertész Manó:</i> Tizedes, százados, ezredes	85
<i>Fokos Dávid:</i> Igenévi szerkezeteink magyarázatához. II.	94
<i>Bonnerjea Biren:</i> A munda nyelvekről	99
<i>Boros Rezső:</i> A hadd igealak közeledik a kötőszók felé	103
<i>Beke Ödön:</i> Újabb tájszómagyarázatok. I.	105
<i>Fokos Dávid:</i> Kúnos Ignác 75 éves	108
Irodalom: Herman Ottó emléke. (Balassa József.) — Kelemen Béla: Jó magyarság. (B. J.) — Trócsányi Zoltán: Régi magyar nyom- tatványok nyelve és helyesírása. (B. J.) — Mayer Blanka: Magyar nyelvi oktatás. — Észt nyelvészeti kiadványok. — Szegedi füze- tek. — Vasi Szemle. — Finnisch-ugrische Forschungen.	109
Nyelvművelés: Nyelvművelés az Erdélyi Múzeumban. (B. J.) — Az üzleti nyelv és a helyes magyarság. (B. J.) — MAV-magyarság. (B. J.) — Kurti. (B. J.) — A nyelvújítás történetéhez. (Zsoldos Jenő.) — Mici-sapka. (Zsoldos Jenő.) — Inkognito: rangrejtve. (B. J.) — Inekció és hasonló jók. (Jozefovics Sári.) — A főnévi igenév ragozása. (Beke Ödön.)	111
Magyarázatok: Metszek, meggyek. (Fokos Dávid.) — Ahol a madár sem jár. (Fokos Dávid.) — Halánték. (Beke Ödön.) — A magyar Calepinus erdélyi szavaihoz. (Beke Ödön.) — Pótlások.	114

MAGYAR NYELVŐR

SZARVAS GÁBOR ÉS SIMONYI ZSIGMOND FOLYÓIRATA

Megjelenik havonként
a nagy szünetet kivéve

Felelős szerkesztő és kiadó
BALASSA JÓZSEF

Szerkesztőség és kiadóhivatal
Budapest V.
Klotild uccá 10/A.

AZ ORSZÁGOS NÉPTANULMÁNYI EGYESÜLET HIVATALOS LAPJA

A SZÓREND KÉRDÉSÉHEZ.

Írta: Fokos Dávid.

Az urál-altaji nyelveknek régóta ismert jellemző vonásuk, hogy a „rectum” megelőzi a „regens”-t, vagy — mint Böhtlingk jakut nyelvtanának bevezetésében (a XXXII. lapon) mondja: „Nach einem allgemeinen Gesetze in den ural-altaischen Sprachen... geht in der Regel das Regierte (und näher Bestimmende) dem Regierenden (und näher Bestimmten) voran” (l. még uo. 394. l.). A szórendnek ez az alapvető törvénye érvényesül 1. abban, hogy a jelző, még pedig a) a melléknévi jelző éppúgy, mint b) a főnévi, valamint c) a birtokos jelző, megelőzi a jelzett szót, vagyis ezért általánosak az urál-altaji nyelvekben a magyar a) *jó ember*, b) *bíró uram*, *János bátyám*, *Mátyás király*, *Kovács Péter*, továbbá c) *az apa háza* féle kapcsolatoknak megfelelő szerkezetek; 2. ezért vannak az ualt. nyelvekben az idg. nyelvektől eltérően (birtokos szerkezetből kivált) névutók és végül 3. ez a törvény érvényesül a magyar szórendnek abban a legfontosabb szabályában, Fogarasi törvényében, amely szerint az igének nyomatékos bővítménye (mint rectum) közvetlenül megelőzi az igét (mint regens-t). Ez a törvény — mint Kertész kimutatta — a nyomatékaltan mondatban kivétel nélküli, vagyis a nyomatékaltan mondatban a hangsúlyos bővítmény mindig közvetlenül az ige (az állítmány) előtt áll (pl. *új szita szegen függ*, *Fehér László lovat lopott*; *elment*; *az ég felhős volt*; l. Kertész Nyr. 54:5). Kertésznek az érdeme az is, hogy ezt a magyar szórendi törvényt finnugor törvénynek mutatta ki (uo. és FUF. 16:46).

Lássunk talán egy-két példát a rokon nyelvek köréből: osztj. *χan χàt pèlà manəs* 'a király [a] háza felé ment' Pápay FgrF. 15:124; *lou kim-ēdəs* 'ő kiment' uo. 9 | vog. *mišäχ-pu i-jət kun-käls* 'a macskafi éjjélkor kiment' Munk. 4:352 | zürj. *vev, mēs nēbas da i eni olę-vile* 'er kauft Pferde und Kühe und lebt heute noch' Wichm. Syrj. Volksd. 60; *ber loktis rasjś* 'visszajött az erdőből' Fokos Népk. 38; *koimedjś zev trudnej louę* 'a harmadik nagyon nehéz lesz' Fokos Szöv. 159 | votj. *beręn beriktiskisa veś vorttisa-ik bertillam* 'sie kehrten um und kamen alle in vollem Laufe zurück' Wichm. 2:93 | cser. *kuyča šoraktaš tünaleš* 'der Alte fängt

zu weinen an' Gen. Aik. 7:4; *aðar piš jažo ələn* 'das Mädchen war sehr schön' Ramst. Toim. 17:193 | mordv. *son moškjks kortaj* 'ő mordvinul (moksául) beszél' Bud. NyK. 13:113. | A finnben és a lappban rendesen más a szórend, de azért itt is megtaláljuk az eredeti fgr. szórendet is; pl. finn: *kissan mentyä hiiret pöydällä käyvät* 'a macska elmentével az egerek az asztalon járnak' Bud. FNy² 124; *ämmä ylen kielevä on* 'a feleség fölötte nyelves' Hunf. FOlv. 1; 1. még Set. Laus.¹¹ 140; lapp: *kumpe-l pùotsu u èuknum* 'der Wolf hat ein Renntier verletzt' Lagerer. Toim. 55:49; *òts ulkkuon orruot* 'du darfst draussen bleiben' uo. 50; *färehta sa ēčaw s mädnu* 'mindenki magát dicséri' Hal. Népk. 293.

Azonban ez a szórendi törvény nem szorítkozik csupán a finnugorságra. A kazáni tatárról pl. azt olvassuk, hogy az állítmányt közvetlenül „az egyenes kiegészítő” előzi meg (Bálint 3:158); a csuvasból ilyen példát hoz fel Asmarin (Szint. 90) a szórend megvilágítására: *Peter Jakura šapra* 'Péter Györgyöt ütötte meg', viszont: *Jakura Peter šapra* 'Györgyöt Péter ütötte meg' és ugyanilyen szórendről hallunk a khalkha-mongolban, ahol Szanzseev szerint (Szintakszisz mong. jaz. 102. l.) ez a mondat: *nökör m ű kisen* 'társam rosszat csinált (rosszul csinálta meg)', azt emeli ki, hogy társam „rosszul, nem pedig jól” cselekedett, viszont *mūgār nökör kisen* 'rosszul a társam csinálta meg' azt hangsúlyozza, hogy „társam, nem pedig más valaki” cselekedett rosszul.

Alábbi példáink azt mutatják, hogy ez a szórend az egész törökség és mongolság terén általános. Sőt ezekben a nyelvekben még következetesebben érvényesül ez a szórend, mint a fgr. nyelvekben; ott t. i. az állítmány mint fő-regens rendszerint a mondat végére kerül. Így már a legrégibb török feliratokkal kapcsolatban is megfigyelte Radloff, hogy „az állítmány... mint az a szó, amelyet valamennyi többi mondatrész közelebbről határoz meg, a mondat végére kerül” (Alttürk. Inschr. Neue Folge 128). A mongolra nézve vö. Ramst. Toim. 19:22.

Itt is csak néhány jellemző példát idézünk a törökből és a mongolból:

török: ót. *čyγaiyy baj-γyldy, azyr öküş γyldy* 'les pauvres il les rendit riches, ceux qui étaient en petit nombre, il les rendit nombreux' Thoms. Orkh. II. E 14; *tabγač qayanda bādizči kälürtim* 'de chez le kagan des Chinois j'ai fait venir des sculpteurs' uo. I. S 11 | kt. *jüräksis kižilär čärik ardadyr* 'die Feigen verderben das Heer' KB. 81:23; *är attan qoðy uðdy* 'az ember a lóról leesett' Käsγ.—Brock. 227 || alt. *aγač čäčäk atty* 'der Baum treibt Blüten' Radl. 1:448; *kičinäk ülü oitto jandy* 'der jüngste Sohn kehrte nach Hause zurück' (l. Rachmatullin UJb. 8:324; uo. még több hasonló példa) | szag. *sarsyq qolmynañ syγara tastab-ysty* 'mit einer Hand schleuderte er [es] hinaus' Radl. Proben 2:253 | kaz. *atas bolan*

atmaŋanin balasj kolan atmas 'azon gyermek, kinek atyja szarvast nem lőtt, vad szamarat nem fog lőni' Bál. 3:138 | *kumük: konak konaknj süjmes, uj jessi ekisinne süjmes* 'der Gast hat den Gast nicht gern, der Wirt hat beide nicht gern' Németh KSz. 12:277 | oszm. *adam işi öldürür, iş adamı dirildir* 'az ember a munkát megöli, a munka az embert életre kelti' Kúnos OTNy. 292 | csuv. 'áslezen pörenmā polat, 'áslemezen pörenmā polmast' 'dolgozva lehet élni, nem dolgozva nem lehet élni' Mész. 2:3 | jak. *kisi džialärgä oloror* 'der Mensch wohnt in Häusern' Böhtl. 256.

mongol: irod. mong. *melekejn axu oron annu dalajin iruŋara buj* 'a békának lakóhelye a tenger fenekén van' Bud. NyK. 21:300 | kalmük: *öwgn tülēndə odnā* 'der Mann geht nach Holz' Ramst. Toim. 27₁:1; *negü neg pār tsar tūdž ordž* 'der eine trieb ein Paar Ochsen' uo. 19 | khalkha: *äēlēsäēxpnār jawāt äēl nūtvGDā xurērā* 'nach guter, glücklicher Reise magst du zu deinem Heim u. Haus gelangen' Ramst. Toim. 19:47 | burját: *jūšgi xexädä burxanha tuha ere* 'bármit cselekszel is, kérj istentől segedelmet' Bál. NyK. 13:171 | mogul: *bōbō kömnlējān taxta dērā jobudžē* 'der Vater mit seinem Sohne ging über eine Brücke' Ramst. Aik. 23₄:21; *nikā adam mör dērā džilömdunni irānā* 'ein Mensch kommt (ihnen) entgegen auf dem Wege' uo. 20.

A nyomatéktalan mondatnak az a szórendje tehát, amelynek törvényét Fogarasi fedezte fel, nemcsak ősi finnugor, hanem még régibb korba visszanyúló, urál-altaji eredetű jellemző sajátosság.

ADALÉKOK A CSANGÓK MULTJÁHOZ ÉS JELENÉHEZ.

Írta: Rubinyi Mózes.

Utaltunk már rá két ízben is (Nyr. 60:71—73 és 62:110—112), hogy a csángóság újra a tudományos és irodalmi érdeklődés homlokterébe került. Könyvek, folyóiratok, cikkek számolnak be újabb kutatásokról, tanulmányutakról s a csángóság sajátos néprajzi és nyelvjárástörténeti helyzete eléggé megmagyarázza azt az érdekes körülményt, hogy még a leglaikusabb csángó-tárgyú följegyzésben is akadhat egy-egy, tudományos szempontból értékes adat. Ez külön jelentőséget adhat kisebb hírlapi közleményeknek is. Ezúttal tárgy szerint óhajtjuk csoportosítani az újabb csángó irodalom nyújtotta anyagot.

1. *Múlt és jelen.* Tudományos és nemzeti szempontból a csángók világa még mindig rendkívül vonzóerejű. Ujabban ketten is szinte állandó foglalkozásuk tárgyává tették a magyarság ez érdekes szórványait. E két kutató: Veress Endre és Csüry Bálint. Veress már közel fél százada érdeklődik a kérdés iránt. 1888-ban írt először a csángókról a Vasárnapi Ujságba (1888, 33. sz.). Sok évi római tartózkodásának eredménye két kötetnyi okleveles anyag, melyből eddigelé Bandinus Marcus érsek 33 levelét tette közzé a Román Akadémia kiadásában (1926). A Magyar Nép-

rajzi Társaság 1932. jan. 27-i ülésén felolvasást tartott *A moldvai csángók származása és neve* címmel és ez a felolvasás jelent most meg az *Erdélyi Múzeum* 1934. évfolyama (Új folyam V.) 29—64. lapjain. Bízvást mondhatjuk, hogy e tanulmány mind összefoglaló, mind új utakra irányító jellegénél fogva eseménye a csángó irodalomnak. Adataira, anyagára alább visszatérünk. A másik kutató *Csüry Bálint*, aki 1928 óta csaknem minden nyarát a csángóknál tölti és a *Debreceni Szemle* 1934. évfolyamában szintén nagyjelentőségű tanulmányt tett közzé *Uti benyomások a moldvai magyarok (csángók) közt* címmel (241—255. l.). Míg Veress Endre inkább történész, Csüry nyelvtudós, s így kérdésünk két tudományos oldalról nyer állandóan új meg új megvilágítást.

Rajtuk kívül *Szentimrei Jenő*, a kiváló író-szerkesztő és *Jávor Béla*, az ismert erdélyi író-újságíró járt legutóbb a csángók között és emlékezett meg világukról könyomatos és más újságokban.

E közlemények első meglepő sajátága, hogy szerzőik újra meg újra olyan adatokra, kérdésekre, problémákra utalnak, amelyek szinte száz éve jellemzői a csángók világának. Az, hogy a csángótelepek Moldvában régibb eredetűek a románokénál, most már, hála *Radu Rosetti*, *Jorga N.* román történeti és *Veress Endre* meg *Tremel Lajos* újabb magyar történelmi és helynév-történeti kutatásainak: végleges értékű megállapításnak tekinthető. E szempontból Veress Endre rendkívül érdekes új adatra bukkant. Az okleveles anyag mellett sokat számít a hagyomány is. Veress Endre megállapítása szerint az a körülmény, hogy a moldvai magyar telepek régibbek a románokénál, már 1817-ben annyira benne élt a köztudatban hagyományszerűen, hogy ez esztendőben a moldvai fejedelmi tanács *írásban* is kijelentette, hogy a csángó részes-birtokosoknak peres ügyekben nem kell vajdai adománylevelet felmutatni, *mert ők földjüket a moldvai állam megalakulása előtti időkből birtokolják* (Veress, 40. l.).

A csángók nyelvi és néprajzi élete állandóan három hatás eredője. Egy belső erő hagyományaik megőrzése felé hat: asszonyaik, gyerekeik maguk közt, sokfelé a férfiak is magyarul beszélnek. Annak idején előttem egy román újságíró úgy nyilatkozott, hogy a csángóknak külön román tolvaj-nyelvük van. Csüry is említi, hogy a gyerekek a falu végén magyarul beszélnek egymással (244. l.). Hagyománymegőrző róm. kath. hitük, mely nemzeti izoláltságuk segítője. Magyar és katolikus azonos fogalmak az ő szemükben s a környezet előtt is. Viszont a környezet az elrománosítás felé munkálkodik. Végül az állandó székely bevándorlás és beszivárgás székely-magyar irányban hatva homályosítja el a csángó nyelvi és néprajzi hagyományokat. Székelyföldről sok magyar lány kerül hozzájuk szolgálatba, a férfiak pedig újabban a világháború alatt és óta katonai szolgálatuk által kerülnek össze székely-magyarokkal. A székely beszivárgás e hatása erősebb a Bačau-vidéken élők között (ezeket neveztem én déli csángóknak), bár délen is vannak hegyek közt eldugott csángó falvak, amelyek kevésbé vannak kitéve külső (román vagy magyar) hatásnak. Csüry Bálint fedezte fel a Bogdánfalvától nyugatra, a hegyen túl elbújva fekvő Máriafalva nevű falucskát (Larguta), melyben mintegy negyven magyar család lakik, kiknek van egy kis templomuk

de papjuk, iskolájuk, csendőrségük nincs (Csüry, 246. l.). Ugyanő állapította meg, hogy a szapora csángóság a háború után két új csángó falut alapított: a románmegyei Trajánt és a bákómegeyi Újfalut.

Az újabb leírásokból is kicseng a régi panasz: ez egyházközségek nem kapnak magyarul tudó magyar lelkészt. Régebben olasz, lengyel misszionáriusok voltak plébánosaik, akik csak náluk tanulták meg a magyar nyelvet, ha ugyan egyáltalában megtanulták. Ehhez most újabb bajok járulnak. Most már vannak benszült csángó eredetű lelkészek, sőt maga a jászvásári róm. kat. püspök is csángó eredetű, de ebben, sajnos, nem sok a köszönet. Csüry értesítése szerint a csángók püspöke Robu (Rab) Mihály szabófalvi magyar származás, «de érzületben, műveltségben teljesen román!» Jávor Béla, az Erdélyi Lapok szerkesztője, lapja 1932. ápr. 28—30. számaiban a csángó püspök «szenzációs» nyilatkozatát adta ki. A püspök eszerint azt mondotta: «A csángók anyanyelve nem nyelv, az egy alig érthető tájbeszéd». (Újra kiadta e nyilatkozatot *Szépvízi Balás Béla: A csángóság* c., eredetiségre számot nem tartó, lelkesen hazafias kötetében, 1934., a 114—115. lapokon.) Az én kedves Martinás Antal szabófalvi csángó barátom gyermekei, kinek hozzám intézett román helyesírású csángó-magyar nyelvű levelei jó három évtizede bejárták a magyar sajtót, — már román iskolákba jártak. Egy fia Klézsén lelkész, Petrás Imre János paróchiáján, de, sajnos, magyarul már nem tud, románul prédikál.

Annál kellemesebb volt olvasni Csüry tanulmányában, hogy Pater Neumann, «ez az igazlelkű öreg», Bogdánfalva hírneves volt lelkésze, még él. Mikor én kint jártam, ez az öles termetű, külsőleg-belsőleg szép ember (huszártisztból lett róm. kat. lelkész), csángóink hú barátja, Bačau-ban káplánkodott. Most hűségéért elmozdították, de a hálás csángó nép nem hagyta el nagylelkű barátját s a kis birtokán remete-életet élő lelkészt úgy szolgálja földmunkával, mintha most is aktív volna.

2. *Az eredet meg a selypítés.* A moldvai csángók eredetének kérdése sokszor tárgyalt, de véglegesen még mindig el nem döntött probléma. A népség eredete tán még közelebb van a megoldáshoz, mint magának a csángó névnek eredete. (Ez utóbbi különben is legfeljebb egy népnév etimológiájának kérdése, eltörpül jelentőségben a nép eredetének problémája mellett, újabban nem is mutat haladást.) Most Veress Endre nagyértékű, rendkívül tartalmas tanulmánya újra elének tárja e problémakör rendkívül érdekes anyagát. A történész mély meglátásával és erős logikájával boncolja a régibb kísérleteket s új okleveles anyagának alapján arra az eredményre jut, hogy *a moldvai csángóság a hunok utócsapataként a Prut és Szeret termékeny völgyeiben visszamaradt kún nép.* E megállapítás, mely logikus befejezése a régebbi «réveteg» történelmi megjegyzések (Bombardi Mihály, Timon Sámuel, Pray György, Gegő Elek és Jerney János) után a Munkácsi Bernát, Weigand Gusztáv, e sorok írója, Győrffy István s a Karácsonyi János kutatásainak, néprajzi (ruha, borotválkozás), okleveles, de főleg helynévtörténeti anyaggal új irányt mutat. A rezes-részes intézmény beható tárgyalása után (37—38. l.) természetesen a *hún-kún* kapcsolat világos megállapítása következik (Németh Gyula

újabb kutatásainak figyelembe vételével), amely nélkül elmélete nem is állhatna meg. Veress Endre névtörténeti anyagának legfontosabb bizonyítéka, amely szerinte a moldvai csángók kún eredetét bizonyítja egy XV. századi moldvai oklevélnek az az adata, hogy *Edumer* (Anonymus, cap. 17.: *Edumer*, más két helyen helytelenül: *Edumen*) nem más, mint a Scythiában (= Moldvában) visszamaradt kún vezér neve. De tán még ennél is fontosabb egy 1393-ból való hrizov, amellyel Tompa (Timpa) Péter két falut kapott adományul István vajdától Tatros tartományban, a Nagy Tárló torkolatánál. Ezeknek neve *Szemes* (Zamešești) és *Szakál-las* (Săcăloșești), más néven *Edumer* (Edumerești), *Mánfalva* (Mănești) mellett. Ez az *Edumer*, mint fent láttuk, Anonymus szerint *Ed*-del a hét kún vezér két előljáró tagja volt, kik közül Kézai Simon szerint csupán az egyik költözött Pannoniába, a másik pedig Scythiában maradt (Kézai, cap. X., vö. a Bécsi Képes Krónikában is).

E kún-török eredeztetésnek, nézetem szerint, a Veress Endrétől felkutatott s összeállított okleveles anyag mellett, legfontosabb bizonyítéka a moldvai csángó nyelvjárásnak az a sajátága, amelyet egyszerű laikus, de találó műszóval *selypítésnek* nevezünk. Ez az évszázadok óta ismert, de mindmáig teljesen föl nem jegyzett (de tán föl sem jegyezhető) nyelvi jelenség főleg azóta rendkívül becses, amióta Szarvas Gábor, Munkácsi Bernát s a magam följegyzései révén világosabban elénk tárult. A főnehézség itt az a körülmény, hogy következetes hangtörvényről a csángók fent vázolt néprajzi és történelmi helyzete miatt szó sem lehet. Így nem csoda, ha a tudomány kárára korán elhunyt finn tudós, *Wichmann* György, aki kétségbe vonta évszázadok megállapításait, bizony e kérdésben alul maradt (vö. NyK. 1907, az én válaszem, u. o. 1908, u. o. W. tájékoztatója). Mindazok, akik 1907. óta kint jártak, *Wichmann*-t cáfolták (közvetlenül vagy közvetve) s Veress Endre sem mondhat mást, mint amit mi mondtunk: «... *Wichmann* állítása elhamarkodott túlzás és e megállapítás helyességéről magam is meggyőződtem a csángók földjén (Veress, 63. l.).

A selypítés legrégibb adata 1585-ből való. *Jakubovich Emil* érdeme, hogy felfedezte és kiadta a moldvai csángók nyelvének legrégibb emlékét; *Moldvai Gyászi* (jászvásári) *Juon*-nak és társainak folyamodványát (M. N. Múzeum, törzsgyűjtemény, Jankovich Miklós gy. 1585-ből.) E folyamodvány szövegében a következő érdekes selypítő adatok vannak: *rabszagunk* (alakváltozatokkal négyszer fordul elő), *Nagyszagtaknak*, *koegyelmesz* (nyolcszor), *hattalmasz* (kétszer), *nyomuruszagunkath, esz* (és, kétszer), *foelszegeennek*, *lattagasza*, *retthoenetoesz*, *folszegiv* (fölségű), *kamarjász*, *konergeszunk* (könyörgésünk). Ezekkel ellentétben azonban az *isten* szó alakja következetesen, mindenütt így: *ysthoen* (nyolcszor). Így tanuskozik már a régmúlt s nem mutat mást a megbízható nyelvtudós tollával (és fülével) följegyzett jelen sem. Csüry Bálint följegyzéseiből. *reszesz* (rest) (242. l.), *sunya* (csúnya, 246. l.), *mosztam* (mostam, u. o.), *ziduka* (zsidónő, u. o. és 249. l.), *huszasz* (húszas évfolyam, 247. l.). *Ó Jézusz, ó Jézusz, ó Jézusz! Légy irgalmasz, légy kegyelmesz!* (248. l.) U. o. viszont: Ne utáld meg szükségében népedet. Mű tanácsolunk magyarul es (251. l.):

Csüry népköltészeti följegyzéseiből (252. l.): *szároszt, Menden madár társot váloszt, idesz rózsám, eszte (este), viszont: kosoru (koszorú).*

*Szeressz rúzám, szeressz mászt
Vászárnpra keressz mászt.
Mász üljön az ölödbe
Én ledzsek a szívedbe.*

Egy öreg csángó így panaszolta Csüry előtt azt, hogy szeme megromlott: *Öregségemre még rivám jött, hogy szetetesszen látok.* Ime azonegy mondatban: öregség, de viszont *szetetessz* (sötétes).

3. *Népköltészet.* Csüry Bálint újabban hét dalszerű strófát közöl a csángók népköltészetéből. E hét darab közül a negyedik, (*Hegyen, földén járogatok vala / Virágocskát gyűjtögetek vala* stb.) kezdetűt már csaknem azonos szöveggel közöltem volt, így ez mint becses variáns érdekes. Remélem, ez a hét dal csak mutató Csüry gyűjtéséből. Hangulatuk, szerkezetük, nyelvük azonos a régebben közöltekkel. Nyelvük följegyzése hű: pontosan mutatja e nyelvjárás következetlenségeit.

Hasonló, de népköltészeti szempontból még tán érdekesebb megfigyelésekre ad alkalmat az a remek kis kötet, melyet a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma adott ki idei (1935) kalendáriumául s melyben *Balla Péter* 15 bukovinai-csángó népdalt tesz közzé kottával, *Buday György* pompás illusztrációival. E dalok nyelvi szempontból is meglehetősen hű közlések: az *ë-t* pl. pontosan adják. Tartalmi, szerkezeti szempontból valószínűleg a magyar népdal tragédiája sír e sorok között. E vadrózsák a nyelvi romlásnak, a világháborús katonai életnek (nem hát ama régi romantikus katonáskodásnak, hanem a gépfegyverek «poézisének») tünetei közt közismert mű-népdalok foszlányait adják, amint azt az újabb moldvai csángó gyűjtéseknél is megfigyelhettük. Némelyik nem is népdal, hanem csak népies rigmus. Az *Andrásfalva köröskörül füstbe van* kezdetű négy szakasznyi dalban «Szólnak az ágyúk (de) ropognak a gépfegyverek», a második szakaszban ezt olvassuk:

*Magyar gyerek kőből van kifaragva
Szembeszáll ő akármennyi oroszsal,
Akár élek, akár halok, nem bánom,
Csak a régi szeretőmet sajnálom.*

A kirívóan beleszótt közismert dalból való foszlány után tipikus, döcögős rigmus következik:

*Sem a sertől, sem a bortól mulatok,
Andrásfalvi kislányoktól bucsuzok,
Isten veletek, szerusz gyerekek s szép lányok,
De már én többé hozzátok nem járok.*

Az utolsó szakaszban megüzeni a szeretője anyjának:

*Más szeretőt válasszon a lányának.
Mer én innét a harctérre elmegyek
S én a lánya szereteje nem leszek.*

A *Tizenkét esztendő fél (?) még nem voltam* kezdetű közismert

régi érzelgős münépdal arról, aki tizenkét lányt kért meg s mind valami hibát lelt benne:

Az elsőnek kicsiny voltam, az volt baj,
A másiknak gyenge voltam, az volt baj, stb.

Az ilyen variációnál fennáll a gyanú, hogy nyomtatott szöveg után való másolás, utánzás kevesebb költői képességgel, mint inkább a rossz memória próbálgatásával. A *Végig-végig-végig a patika szélén* c.-ben két furcsaság is van: a *patika szélén* s az utolsó szakaszban: «Felül a *huptorra* süti a pogácsát». A következő dalok egészen bizonyosan nyomtatott írás után is terjedő közismert népdalok utánzatai. Megtaláljuk itt a Kossuth-nóta szerelmi változatát: «Az én rózsám íródeák / Nem kell neki gyertyavilág / Megírja ő a levelet / A ragyogó csillag mellett». Megvan itt a *Három árva* változata («Túl a vízen egy almafa / Azalatt sír három árva»). Ez értékes változat. Szüzmárja kérdi az árváktól, mit sírnak, megmondják, mire Szüzmárja azt mondja nekik: «Metek nektek három vesszőt / Csapodjátok a temetőt». A két utolsó szakasz dialógusos szerkezetű: igazi népballada. A *Szomorú jaz* idő kezdetű dalba bele van szöve: «Az hol én eljárók / Mig a fák es sírnak / Gyenge ágairól / Levelek lehullnak». A nyelvbeli romlás példái: «Ki van az én szemem sirva / Mert a rózsámat más bírja». Versek közben, bent a sorban gyakori a *de, sej*-féle ritmuson kívüli bele-sóhajtás, valamint a *jaz*-féle régi népies, dalban szereplő névelő-alak.

Van a kötetben néhány eredeti, meghatóan szép dal is. Egészben a népköltészet is olyan napjainkban, mint egész életünk. A sors megtépázott bennünket, még a népköltészetünket sem kímélte.

A MUNDA NYELVEKROL.

Írta: Bonnerjea Biren.

— Második közlemény*. —

Ami a munda fonétikát illeti, igen nehéz róla szólni; csupán a santali van fonetikailag (34) feldolgozva.⁴ Minden munda nyelv nagy gazdagságot mutat magánhangzóiban. Bodding a santali-ban huszonhat magánhangzót említ, Drake a kurku-ban huszat (32). Mint ahogy a legtöbb indiai nyelvben, a mundaiban is megvannak a kakuminális *r*, *d* és *t* hangok. Jules Bloch⁵ nézete szerint (2:22) ezek egy *š* hangra vezethetők vissza. Hogy a fgr. ősnyelvben is volt kakuminális hang (*tš*) és hogy egyes nyelvekben ma is vannak ilyen hangok, mint pl. az osztjákban, zürjénben, votjákban, cseremiszenben, ismert tény.

* A Nyr. 7—8. füzetében közölt első cikkben a következő sorok javítandók: A bevezető megjegyzés 7. sorában „urál-altaji” helyett „uráli” olvasandó. A 99. lapon a cikk 9. sorában „előindiai” helyett „hátsóindiai” olvasandó. A 100. 1. legalsó sorában „egy újabb nyelvjárást” helyébe „egy kihálófélben levő nyelvet” teendő. A 101. 1. 22. sorában „a munda csoportnak” helyett „a munda nyelvek egy csoportjának” olvasandó.

⁴ Bár a *so:ra:* nyelvet is tanulmányozták fonetikailag, nem vesszük most figyelembe, minthogy nagyon eltér az általános munda nyelvi fonétikától.

⁵ Idézve *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris*, XXV. 1-ből.

Továbbá a mundában megvannak a hehezetes (aspirált) *b*, *p*, *g*, *k*, *d* és *t* hangok. Wichmann szerint (5:283) ezek az aspirált mássalhangzók a fgr. nyelvekben szókezdeten szintén megvoltak. Egyideig nagyobb fontosságot tulajdonítottak a munda nyelvek egyes szóvégi laringális explosíváinak, így pl. a santali *č*; *k*; *p*; *t*: hangjainak. Különösen Schmidt látott bennük jellegzetes vonást. De Gjerdmann azt írja, hogy Schmidt úgy látszik, semmit sem tud (seems to know nothing) a gége zárhangjáról; majd kimutatja, hogy az ilyen hangok sokkal gyakoribbak, mint azt eddig hitték (37:8). Hevesy továbbá említ néhány ó-kurku alakot; melyek az ó-magyarhoz hasonlóan *-u*-ra vagy *-i*-re végződnek.

A munda fonétikának egyik legkiemelkedőbb érdekessége, ami az uráli nyelvekben is megvan, a fokváltakozás. Ez lehet vokalikus, aszerint, hogy távol vagy közel vannak a dolgok, vagy konszonantikus; így a santali *sap*: „elfogni“ ~ *sabeae* „ő majd elfogja őt“ vagy: *orak* „ház“ és *oragae* „ő egy házat fog építeni“.

A fonétikai tárgyalást abban hagyva észrevevessük, hogy a munda nyelvekben, épúgy, mint a fgr nyelvekben, a nemek hiányzanak, másfelől nagy számú szóban, az élő és élettelen dolgokat megkülönböztetik egymástól. Élő mindaz, ami valami belső, éltető anyagot tartalmaz, így a nap, a hold, a csillagok stb.; másfelől pedig élettelen pl. a fa, a lélek (minthogy ennek nincsen külön belső éltető anyaga). Ez a megkülönböztetés az egész munda nyelvtanon végigmegegy. Így pl. santali *hijuk*: „jövetel“ *hijuk:ič*: „az, aki jönni fog“ (az élő), *hijuk:ak*: „az, ami jönni fog“ (az élettelen).

Ez a megkülönböztetés a mutatónévmásoknál is megvan: *-e* az élő dologra mutató jel: *-a* az élettelenre. A határozatlan névmások, épúgy, mint a fgr.-ban, állító és kérdő értelműek. Ezek kétféleképpen képezhetők: egy *kɣ*- és egy *mɣ*-tőből; az előbbi élő, az utóbbi élettelen dolgokra alkalmazzák, mint a magyarban *ki* és *mi*. Ilyen a santali *mit*, mely pontosan megfelel az osztyák *mäti*, *met* szónak: „a meghatározott“.

Néhány munda nyelvben a személyes névmás első személye *m*- vagy *n*-nel kezdődik, amíg ezek a kherwari csoportban: *ing*, *eng* alakúak. A santaliban Caldwell 1856-ban *ing* és *inge* formát jegyez fel (21:418); ez érdekesen összeesik a magyar *engem* formával: de jelenleg palatalizált alakban van meg *in*, *en*⁶. Ragként használva a névmás *-ɳg* (santali-*n*;) lesz. A személyes névmás második személye, mely a nem kherwari nyelvekben nazális kezdetű, mint *ne*, *na*, *nom*, *nam*, *aman*, *amande* (v. ö. osztyák *no*, *ne* stb.) a kherwari csoportban mindenütt *am* alakot vesz fel. A harmadik személyű személyes névmás a kurkuban *dič*: egyes kherwari nyelvekben (tūri, asuri, kōrwā) *hani*, *honi*, *huni* formában, a leg-

⁶ Általában véve a santali kezd igen eltérni az egyéb kherwari nyelvektől. Így *ing*-hez hasonlóan a santaliban *in* van; kherwari *siŋg* ~ santali *siŋ* (osztyák *siŋg*, magyar *ég*); kher. *hato*: falu, sant. *ato*:; kher. *hisi* „hús“, sant. *isi*, mundari *basi* „vas“ sant. *pasi*, mundari *bakor* „sűrűség“ sant. *pakor*. A kherwari perfectumképző *-tet*:, *-ted*, *-ler* stb. santaliban *-ket*:, ill. *ked* lesz. Néha szóvégi vokálisok is elmaradnak, mint kher. *kula* „tigris“, sant. *ku*.

többen azonban *ani*, *ini*, *oni*, *uni* alakban található meg. (v. ö. finn *hän*, magyar *ön*).

A visszaható névmás „maga“ *ač*-, ugyanaz a fgr. nyelvekben (2:115). Az első személyben a többesszám, legalább is egynéhány nyelvben egy exkluzív és egy inkluzív formát mutat. Az exkluzív forma *bo* és *bu*, míg az inkluzív forma, mely mutatja, hogy a beszélő másokkal „együtt“ van, *le* (v. ö. osztyák *le* „val, vel“.) A többesszám második személy leginkább *pe*; a harmadik *-oko*, *-ako* (az előbbi élőlényekre, az utóbbi élettelenekre alkalmazva) és ez visszavezet bennünket a fgr. nyelvekhez, ahol a többesszámképzésnél *-k* hangot találunk (ragos alakok *-ko*, *-ku*, *-ki*). Néha ezeket a ragokat reduplikálják; a santaliban ilyen formák vannak, mint *enkoko*, *onkoko*.

Mint, ahogy többesszám harmadik személyű névmást, épúgy a főnevek többesszámát is *-ko*, *-ku*, *-ke*, *-ki*, illetve *-oko*, *-ako* raggal képezik; ez utóbbiakban az *-o-*, *-a-* hangzók kötőhangok. (30:20); santali *toyo* „sakál“ (osztyák *toyo* „bozontos kutya“), többesszáma *toyoko*, a turi nyelvbéli *naukar* (IA) „szolga“ > *naukar-ke* „szolgák“, kharīā *apa* „atya“, *apa-ki* „atyák“, kurku *epal* (santali *ipīl*) „csillag“ > *epal-ku* „csillagok“. A többesszám ragjai a magyarral érdekes egyezést mutatnak.

A többesszám mellett, legalább is néhány nyelvben kettősszámot is találunk. A névmások kettősszámát *-n*-nel képezzük ragozott alakoknál, így: *bo*, kettősszáma *bo-n*, *pe-pe-n*. A duális eredeti formája a kherwari-ban *-kin*, a kurku-ban *-king*. Az osztyák kettősszám ragjai: *-gen*, *-ken* (38:51).

A birtokosnévmásokat, legalább is sok kherwari nyelvben úgy képezzük, hogy a névmás ragos alakját tesszük a főnévhez. Így az első és második személyű birtokosnévmásoknál rokonságot kifejező szavak esetében. Más esetben a *-ta-* rag kerül a birtokosrag és a főnév közé. A harmadik személynél érdekes kivételként személyragok helyett a santaliban *-t* hangot, a mundariban *-te* szótagot találunk. Így sant. *enga* „anya“ > *engat* „anyja“ (v. ö. osztyák *aŋa* „anya“ > *aŋet* „anyja“ (39:63) vogul *lò* „ló“ > *lò-tə* „lova“ (40:101). Különösen a mundában *-ya* alak használatos kollektív értelemben. Kherwari *hīsī* (sant. *īśī*) „20“ > *hīsī ya* (*īśī-ya* „huszan, mind a húsz“ v. ö. magy. *kettő - ketteje*). A nők neveit *-ni* raggal képezzük, mint santal „santal ember“, > *santal-ni* „santal nő“. Egy másféle képző is van: a santali *an*, mundari *-ain*; *māñjhi* „santal férfi“ > *māñjhi-an* „santal nő“. Nomen caritativum jelentésű a *tan* (vagy *ton*) „hiány, szükség“ (27:613); ez rag helyett használatos a főnév után helyezve. (lásd finn: *ääne-* „hang“ *äänetön* „hangtalan“.)

Bár a főnevek és az igék alapos átvizsgálása túlmenne e cikk terjedelmén, szeretnénk ebből a tárgykörből is néhány jelenséget felemlíteni. A névutó a munda nyelvekben, a nominatívusi alak mellett áll, épúgy mint a fgr. nyelvekben a finn kivételével. Hevesy példákat keresett verbális és nominális többől képzett igékre és ugyan-

ilyen főnevekre. Úgy látszik azonban, hogy példáinak gondos átvizsgálása igen soknak elvetését eredményezte. Viszont számos egészen meggyőzőleg hat s ezek közül egynéhányat felemlítünk: frequentatív *-r*, mint *siu* „egy füttyöt adni“ és *siu r* „füttyülni; momentán *-m*, mint *ruku* „rázni“ és *ruku m* „megrázkódni, összerázkódni“; tranzitív *-t*, mint *uru* „gurulni“ és *uru-t* „gurítani; reflexív *-k*, mint *hedeč*: „forralni“ és *hedejok*: „forrni“. Továbbá a vogul reflexiv képző *-ou* (*vou* „hívni“ és *vou-ou* „hivatni“) mellett ott van a santali *-ao, -an*, mely igen közönséges képző ez utóbbi nyelvben. Ami a causativ alak képzését illeti, érdekes megjegyezni, hogy a santali gyakran *āsīt*: szót tesz az ige után. (29: s. v. „*asīt*“); Hevesy ebben a magyar *-aszt* ragot látja (2:57), mely az *asz* főnévből származik jelentés kiszélesedéssel. Az *aszni* azt is jelenti, amit egy német így nevezne „lockern, schlaff machen; Verfall im allgemeinen“.

A legközönségesebb santali denominális és deverbális névszóképzők *-ič*: és *-ak*:; az előbbi valószínűleg csak élőlényekre alkalmazva, Bodding szerint a harmadik személyű személyes névmásnak *i-* (*e-*)-re rövidített alakja és a *-č* képző. Possessiv jelentése is van; *boge-* „jó“ és *boge-ič*: (*boge-y-ič*:) „jóság, v. valaki, akinek jó a természete“. Az utóbbi *-ak*: használatát látjuk a következő példán: *rohor* „száradni“ és *rohor-ak*: „az ami száraz“; *čās* (IA.) „földet művelni“ és *čās(te)-ak*: „földművelési termékek“; ez utóbbi példában *-te-* ablativusi rag.

Minthogy nem lehet az összes képzőket példákkal bemutatni, legyen elegendő a következő négy:

- a ... āt* „hatalom, erő“ > *āt-a* „hatalmas, erős“
- i ... bilāt* (arab) „világ, Európa“ > *bilāt-i* „európai“
- l ... raha* „virág“ > *raha-l* „virágzó, virágzás“, *bis* (IA) „méreg“ > *bis-al* „mérges“
- r ... leṭ* „gyengeség“ > *leṭ-er* „gyenge“.

A kicsinyítő képzőket rendszerint *-ka*, *-ko* szótaggal képezik. A korwā nyelvben a *-ku* képzőt állatok neveinél használják, pl. *kahu-ku* „varjú“ *kahu* helyett, s így *sambar-ku* „őz“ az egyszerű *sambar* helyett.

A főnév különböző eseteiről csak egy néhány szót fogunk szólni. Egy lokativusi rag *-n*; santali *k'iti* „kert“, *k'iti-n* „kertben“; kurku *gaw* (IA) „falu“, *gaw-en* „faluban“ (v. ö. osztják *kim* „külsőleg“, *kim-en* „kinn“). Egy másik lokativusi rag *-te* (*-ta*); a santali mutató névmásból *en-* *on-*ból: *in-te* „itt“, *on-te* „ott“ (magy.: *itt*, *ott?*), *pah* „oldal“, *pah-ta* „oldalon“ (v. ö. vogul *teüt* „tűz“, *teüt-ta*). Más esetragok; például *-te*: *on*, *ona* „ez“ *ona te* „ez okból“; santali *iñ* „én“, *-ge* (emfatikus partikula) és *iñ-te-ge* „magamtól“; továbbá *-ate* (so:ra: *-ba-te*) = *-val* *-vel*, santali *sereñ* „énekelni“ > *sereñ-ate* „énekelve, énekkel“, *hāti* (IA) „elefánt“ > *hāti-ate* „elefánttal“ (v. ö. osztják *-ate* „val, vel“). Santali *-re* „on, en, ön, ra, re“, mint *gādi* (IA) „kocsi“ *gādi-re* „kocsin, kocsira“, (lásd magy. *-ra*, *-re*). Santali *-leka* „mint, -ként“, *hor-leka* „emberként“ (v. ö. magy.

-lag, -leg). Santali -ente „arra, az irányba, mert“ (lásd magy.: -int, [régi alakja valószínűen -*énté* volt]). Santali -bolo (nyílt o hanggal) „befelé, bemenni“ *ñir* „futni“, > *ñir bolok*: „belefutni“, *d'asao bolo-ena* „befelé eset“; érdekes, hogy a -bolo néha a lag „éles, akút, forró, csípős, erős, termékeny stb. jelentésű szó mellett > lag-bolo „teljesen beléje-t jelent.

Helyszűke miatt az igéket csak röviden tárgyaljuk. A munda nyelvekben épűgy, mint az ugor nyelvekben nincs tagadó igeragozás, bár a közeli dravida nyelvcsoporthban ez nagyon elterjedt, viszont megtaláljuk a tárgyas igeragozást, mely a mordvin nyelvbeli tárgyas igeragozáshoz hasonlít. Tárgyi és alanyi formák minden személyben találhatók, főleg a santaliban és a mundari-ban. Az igeképzők sorrendje a következő:

tő + cselekvő vagy szenvedő *alak* + *mód* + *idő* + *kopula* + *alany* + *tárgy* (30:117); amit Hevesy a következő magyar példával vet össze: (2:16): *fut* + *tat* + *hat* + *t* + *a* + *lak* (futtathatalak). A presens-perfectum egy ragja sok kherwari nyelvben -*tet*-, -*tad* (mundari; korwa); így mündari *men*- „mondani“, *men-tad-ae* „mondta“. Továbbá a fgr. *-ś-~-ž az osztály *mən* „menni“ *mənəsə m* „mentem“, *mənəsə-n* „mentél“ (40:124) a korwa nyelvben is megtalálható; *melai* „elhagy“, > *melai-si* „elhagyta“ vagy *det* „ölni“ > *det-si* „ölt“.

Pusztá szavak összehasonlításánál nagy óvatossággal kell eljárni, úgyhogy ezeket most nem tárgyaljuk. Hevesy nagy mennyiségű — 1134 — ilyen szót jegyez fel könyvében (2), melyek közül sok nyilvánvalóan hibás, de sok más, különösen a három más-salhangzójú, egyszerű fogalmakat kifejező szavak elég meggyőzően hatnak. Egy igen különös körülményről semmiesetre sem szabad megfeledkeznünk. A munda nyelvkincset erősen befolyásolták a körülötte lévő indo-árja nyelvek. Boddington egy magánközleményében a munda nyelvek indo-árja elemeit 80%-ban állapítja meg, sőt emellett még dravida kölcsönszavak is kisebbitik a maradék százalékot. De a munda nyelv, ha más nyelvekből sok elemet vett is át, nyelvtani szerkezetében, viszonylagosan elég tisztán őrizte meg eredetiségét. Másfelől, ez az indo-árja befolyás igen régi lehet; a munda hagyomány azt tartja, (24:11), hogy „Rama király idejében“ a hindukkal igen barátságos viszonyban éltek⁷.

Hogy ezeknek a körülményeknek hogyan lehet kielégítő magyarázatot adni, azt ma nem tudjuk megállapítani. Mindenesetre ezek a nyelvészeti tanulmányok sok etnológiai problémát vetnek fel. Úgy látszik azonban, hogy mielőtt ezeknek a nyelvészeti és néprajzi problémáknak megoldására gondolhatnánk, igen sok nyelv-

⁷ Schrader Ottó, a kieli egyetem nagyhírű tanára, az *Orientalische Literaturzeitung* legújabb számában 1935 október, 637. l. ezt írja: „Mit Figulla bin ich der Meinung, dass v. Hevesy wohl oder übel das Verdienst zuerkannt werden muss, das Vorhandensein verwandtschaftlicher Beziehungen zwischen den Mundā-Sprachen und den finnisch-ugrischen in einer keinen vernünftigen Zweifel mehr zulassenden Weise beweisen zu haben.“

szeti, antropológiai és archeológiai tanulmányra van szükségünk, a munda népeket illetőleg. Akár Hevesy-igazát, akár tévedését fogják ezek a tanulmányok kimutatni, mindenképpen hálásnak kell lennünk iránta, hogy új feladatot mutatott a nyelvészeti kutatás számára⁸.

IRODALOM:

1. W. F. DE HEVESY: «On W. Schmidt's Munda-Mon-Khmer Comparisons. (Does an Austric Family of Languages exist?)», *Bulletin of the School of Oriental Languages, London Institution*, VI (1930), pp. 187—200.
2. WILHELM VON HEVESY: *Finnisch-Ugrisches aus Indien*. Es gibt keine austrische Sprachfamilie. Das vorarische Indien teilweise finnisch-ugrisch. Wien, 1932.
3. GUILLAUME DE HEVESY: «Sur la non-existence de la famille des langues austriques et sur le finno-ougrien dans l'Inde», *Journal Asiatique*, CCXXV (Paris, 1934), pp. 143—145. [Két, 1933 és 1934-ben tartott előadás rövid kivonata.]
4. GUILLAUME DE HEVESY: «Du danger de l'emploi de termes 'langues austroasiatiques' et 'langues austriques', (Une fausse famille linguistique)», *Atti del Congresso di Linguistica* [tenuto im Roma], Firenze, 1935. [Különlenyomat, pp. 1—8].
5. WILHELM VON HEVESY: «Neue finnisch-ugrische Sprachen (Die Mundasprachen Indiens)», *Atti del Congresso di Linguistica* [tenuto in Roma], Firenze, 1935. Pp. 275—284.
6. W. F. DE HEVESY: «A Small Contribution to the Knowledge of the Munda Languages», *A Miscellany of Papers presented to Rao Saheb Ramamurti*. Madras, 1933. Pp. 30 ff.
7. W. v. HEVESY: «Zur Frage der austrischen Sprachenfamilie und der Mundasprachen», *Orientalische Literaturzeitung*, XXXVII (Leipzig, 1934), Sp. 475 ff.
8. W. F. DE HEVESY: «A False Linguistic Family (The Austro-Asiatic)», *Journal of the Bihar and Orissa Research Society*, xx (1934), pp. 251—260.
9. HEVESY VILMOS: «Husvétsziget, mundák és egyebek», *Az Ujság*. 1935 augusztus 11. 10. o.
10. [Pater] W. SCHMIDT: *Die Mon-Khmer Völker. Ein Bindeglied zwischen den Völkern Zentralasiens und Austronesiens*. Braunschweig, 1906.
11. [Pater] W. SCHMIDT: «Die Stellung der Mundasprachen», *Bulletin of the School of Oriental Languages, London Institution*, VII (1935), pp. 734 ff.
12. H. H. FIGULLA: [Besprechung], *Orientalische Literaturzeitung*, XXXVII (Leipzig, 1934), Sp. 187 f.
13. G. DOBO: «Guillaume de Hevesy's Publications». *American Anthropologist*, NS., XXXV (Menasha, Wis., 1933), No. 3.
14. A. Z. VALIDI: In *Istambuler Tageszeitung*. 27, 28 Februar 1935. X Jahrgang. P. 48.
15. A. SAUVAGEOT: [Critique], *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris*, XXXIV (1933), pp. 180 f.
16. [Réponse], *ibid.*, pp. 237—242.
17. O. MENGHIN: *Weltgeschichte der Steinzeit*. Wien, 1931.
18. F. FLOR: «Haustiere und Hirtenkulturen; kulturgeschichtliche Entwicklungsumrisse», *Wiener Beiträge zur Kulturgeschichte und Linguistik*, I (Wien, 1930), pp. 1—238 [különösen 155—159. o.]
19. F. KERN: *Die Anfänge der Weltgeschichte*. 1933.

⁸ Ebben a cikkben igen kevés példára szorítkoztam. Egy másik cikkben a gr. s a munda nyelvek közötti hasonlatosságot és eltérést szándékozom bővebben ismertetni.

20. MAX MULLER: «Letter to the Chevalier Bunsen», in Bunsen: *Christianity and Mankind*, vol. III, p. 425. London, 1854.
21. R. CALDWELL: *A Comparative Grammar of the Dravidian or South-Indian Family of Languages*. 3rd edition. London, 1913.
22. BIREN BONNERJEA: *L'Ethnologie du Bengale*. Paris, 1927.
Id., «The Social and Ceremonial Life of the Santâls, &c.», *The Indian Antiquary*, lix (Bombay, 1930), p. 58.
Id., [Review], *American Anthropologist*, NS., XXXVI (1934), p. 293.
23. S. C. ROY: *The Mundas and their Country*. Ranchi, 1912.
24. P. O. BODDING: *Horkoren mare hapramko reak' katha* [A santâlok tradíciói és institúciói. Santali nyelven]. 3rd edition. Dumka, 1928.
25. (Sir) G. R. GRIERSON: *The Linguistic Survey of India*. Vol. IV.
26. (Sir) HERBERT H. RISLEY: *The Tribes and Castes of Bengal. An Ethnographic Glossary*. Calcutta, 1891.
27. A. CAMPBELL: *A Santali-English Dictionary*. Pokhuria. 1899.
28. MUNKÁCSI B.: *Arja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben*. I. Budapest, 1901.
- 28/a. MUNKÁCSI B.: «Vogul tankönyvek», *Magyar Nyelvőr*, LXIV (1935), 27. o.
29. P. O. BODDING: *A Santali Dictionary*. Oslo, 1931 [A-Kh appeared].
30. J. HOFFMANN: *Mundari Grammar*. Calcutta, 1903.
31. J. HOFFMANN [in collaboration with VAN EMELLEN]: *Encyclopaedia Mundarica*. Patna, 1930 [A-M appeared].
32. J. DRAKE: *A Grammar of the Kurku Language*. Calcutta, 1913.
33. G. V. RAMAMURTI: *A Manual of the So:ra: (or Savara) Language*. Madras, 1931.
34. P. O. BODDING: *Materials for a Santali Grammar*. I. *Mostly Phonetic*. Dumka, 1930.
35. P. O. BODDING: *Materials for a Santali Grammar*. II. *Mostly Morphological*. Dumka, 1929.
36. P. O. BODDING: *Santal Folk Tales*. 3 vols. Oslo, 1927 ff.
37. — GJERDMAN: in *Le monde Oriental*, vol. XX, p. 8. Upsala.
38. SZINNYEI J.: *Magyar Nyelvhasználat*. VII. ed.
39. S. PATKANOW und D. R. FUCHS: *Laut und Formenlehre der Südostjakischen Dialekte* [Sonderdruck aus *Keleti Szemle*, VII, X—XII]. Budapest, 1911.
40. J. SZINNYEI: *Finnisch-Ugrische Sprachwissenschaft*. 2te Aufl. [Samml. Götschen, Nr. 463]. Berlin und Leipzig, 1922.

ÚJABB TÁJSZÓMAGYARÁZATOK.

Írta: Beke Ödön.

— Második közlemény. —

Barkóca. Az EtSz két *barkóca* szót tárgyal. Az egyik egy berkenyefajtának, a *Sorbus torminalis*nak a neve. Már az OklSz-ban vannak rá adatok, de csak Clusius (1584) és Szikszai Fabricius (1590) határozza meg. Az előbbinél *Sorbus torminalis*, *barkocza* fa, az utóbbinál *Sorbus — Berkenie fa*, *Sorbus torminalis — Barkocza fa*. A Dunántúl ma is *Sorbus torminalis* a *barkóca* (Somogy m. Kálmánca, Herman O. Pászt.), *barkócafa* (Zala m. Pölöskefő, Pálffy László szíves értesítése). Egy közlés szerint Nagyenyeden a *barkócafa* 'naspolya' (*Mespilus germanica*, MNy 3:328). Ez az adat mindenestre megerősítésre szorul, s általában meg kellene az egész magyarság területén állapítani, hol és milyen fa nevéül használják a *barkócafát*, mert a MTsz nem közöl rá adatokat. Benkő

azonban azt írja: «Quibusdam Sorbus domestica vocatur *Berkenye*: at ea nobis *Barkótza* dicitur» (1783, Molnár MKönyvh. 1 : 373, *Barkótza-fa* 2 : 418). Nála a *Sorbus* (akkor még *Crataegus*) torminalis *Berkenye-fa*, *Berekenye-fa*, amely pedig másutt a *Sorbus domestica*.

A másik *barkóca* a régi Tsz szerint Göcsejben a. m. 'furkósbot', *berkőcés bot* pedig Somogyban 'görcsös bot'. Kassai *barkócás bot* alakban jegyezte föl (1 : 260). Ennek a barkócának az eredete az EtSz szerint ismeretlen. CzF szerint *barkócás* (bot, pipaszár) a. m. rovatokkal cifrázott, tarkázott, barkált, s a *barka* a. m. «kis metszés, rovat, bevágás valamely test felszínén, honnan: *barkálni*, pl. botot, pipaszárt, a. m. cifrára róni, héját itt-ott bemetszeni». Simonyi ezt el is fogadja (Nyr. 44:30), pedig ez a *tarka-barka* ikerszóval függ össze (Budenz NyK 1:312).

A 'furkós' bot jelentésű *barkóca* azonban azonos a *Sorbus torminalis* névvel, s éppen azért nevezik így, mert ennek a fájából készül. Madarassy László Művészkedő magyar pásztorok c. becses kis munkájából, melyben több érdekes tájszót is találunk, ez teljesen kiviláglik. Nagy Pál Miklós, jászapáti születésű, máriabesnyői botfaragó «csak a *barkóca-fát* kedveli, mert a *barkóca* egyenes, rugalmas fa, és mert a pállítás és kikészítés után ennek a fának van legszebb színe; ... a botnakvalót a Mátrából szerzi be» (22—23). A nógrádmegyei Megyeren született Gyurkó Pál is azt mondja: «Bottyaimat *barkócából* még mocsárfából (kocsányos tölgy, *Quercus robur*) faragtam» (67). A csontfejű, cinnel futtatott bunkósbot neve *barkócabinkó* (65). A szintén palóc származású Berze Jani is *barkócatőről* vágta a juhászbót nyelét (113), s azt mondja: «Csak az a *binkó* igazán *binkó*, amelyik *barkócafából* készül. (A *barkóca* a *berkenyének* népies neve!) Szívós, rugalmas, nehéz fa. Különös tulajdonsága, hogyha tavasszal, a nedvkeringés megindulása idején megszúrkalják vagy levagdálják, a szúrkalások, vagdalások helyét őszre görcsösen kiforrja» (117). Sümeg vidékén is faragnak *barkócából*, de nincs kiemelve, hogy mit (32). Kár, hogy azt sem tudjuk meg ezekből az adatokból, hogy a *barkócafa* a *Sorbus torminalis* vagy a *S. domestica*-e.

A kétféle *barkóca* összetartozásának a megállapítása azonban nagyon fontos származásuk miatt is. A *berkőcés bot* arra vall, hogy a barkócának magashangú **berkőce* hangalakjának is kellett lennie, s így még közelebb áll a *berkenyéhez*, amellyel együtt egy szláv *brek* különböző származékainak átvétele. A *berkenyének* őseit a szláv *brekynja* alakban meg is találjuk, a *barkóca*, *berkőce* pontos szláv megfelelőjét azonban nem sikerült kimutatni, mert a föltételezett szláv **brekovica* eddig egyik szláv nyelvből sem került elő. Közel áll azonban a *barkóca*, *berkőce* változathoz a szlovén *brėkovec* 'Sorbus, Elsebeerbaum, Mehlbirne' (Plet.), felsőszorb *brėkowc* 'Maulbeerbaum' (Bern.), melyeknek a magyarban **barkóc*, **berkőc* felelne meg. A *barkóc* nyilván megvan a vasmegyei *Barkóc* helynévben, melyről a *Barkóczy*-család nyerte a nevét. Csánki a következő alakváltozatait közli: *Balkoch* 1428, *Barkoch*, *Barkocz* 1436, *Barkolcz* 1453, *Balcolcz* 1455, *Barcowcz* 1489, 1496, *Barkowlcz* 1500. A *barkóca* eredeti alakja tehát a magyarban *barkóc* volt, végső hangját pedig vagy analógiás úton nyerte a sok -ca végű szláv szó mintájára, vagy lehet esetleg járulékhang is. Végül megjegyzem, hogy a szlávban is lehetett a szónak mély-

hangú alakja, mert a tótban a *brek* mellett *brak* változata is van (Kott I 95, V 1048, Herzer-Prach, Jungmann), szintén *Sorbus torminalis* jelentéssel.

Bogolyó. A régi Tsz szerint a Székelyföldön a *bogolyó* 'éretlen alma-bogyó'. A MTsz e szót a 'bojt, cafrang' jelentésű *boklyó* (*bokjó, bokió, bakló, bakaló, bakalló*) szóval azonosítja. E változatok egy pozsonyi s egy csalloközi adat kivételével mind a Dunántúlról valók, s így meglehetősen távol állnak alakban és jelentésben is a székelyföldi *bogolyótól*. Nézetem szerint nincs is semmi köze a *boklyóhoz*, hanem a következő székely tájszavakkal függ össze: *bingió, bingyió* (Udvarhely m. Nyr. 9:235), *bingó*, pl. *egér-bingó* (Erdővidék uo., Hszék m. MTsz) 'égerfa bogyója, gyümölcse, melyet festékanyagul használnak'; *nagy fűbingó* (Udvarhely m.), *bolon-bingó* (Erdővidék) 'nadragulya' (Nyr. 9:236); *bigió* (Udvarhely m. 4:42), *csere-bigió* (Szfd MTsz) 'gubacs'; *bigolyó* 'Galla, Querna pipulae' (Grossinger 5:113, 188, Index); *bingolyó* 'éretlen, ki nem fejlődött, hitvány gyümölcs v. bogyó' (Hszék m. MTsz). A szó eredetére nézve vö. EtSz *bimbó* a., Beke Nyr 61:18.

Csojja. Borbás szerint a Balaton mellékén a csalánnak *csollán, csojján*, sőt *csojja* hangzása is van (FöldrKözl 22:76, *harisnya-csojján*¹ *Urtica urens* uo. 75). A MTsz és az EtSz a *csalán*-nak rengeteg alakváltozatát közli, de a *csojja* hiányzik közülük. Magyarázata különben nagyon egyszerű. A *csojján* alak végét határozóragnak érezték, s azután kikövetkeztettek egy *csojja* nominativust. Ilyen esetet már többet is kimutattam (Nyr 61:78), jó példa rá a *csóta* a *csótányból*, s a *burja* a *burjánból*.

Patécs. Volf György Előterjesztés a Magyar Nyelvtörténeti Szótár ügyében c. cikkében azt írja, hogy a *patics* szó legelőször BSzabó Kisded Szótárában (1792) van följegyezve (Nyr 10:364). Megvan azonban már Csapó József Új füves és Virágos Magyar Kertjében (1775), hol a *Ketskeruta* (*Galega, Ruta capraria, Galega officinalis; Geiszkraut*) nevű növényről ezt írja: Himlős gyermekeket igen hasznos e' füröl készült fött vízzel itattni. *Patétsos* személyeknek-is javallom ez italt (134). Benkőnél (1783) a növény neve *Ketske ruta; Geissraute; Pokenraute; Petechienkraut* (Molnár MKönyvh. 1:405). Veszelszki (1798) is ajánlja «*Patéts, és Pestis ellen*» (232). A népnyelvben ma is használatos a szó: *patécs* 'lázás bőrkiütés (morbus v. febris petechialis)' (Abauj m.), 'himlő' (Vas m., Jászberény); *patécs, paténcs, patics, patics* 'fekete himlő' (Dtúl, Baranyasztlőrinc); *patiécs* 'bárányhimlő' (Vas m.); *petecs, petics* 'skarlát' (Zenta, Szabolcs m.); *patécs* 'hagymázzal járó kiütés' (Balaton mel.); *pepecs* 'hagymáz' (Hajdú m.) MTsz. Kétségtelen ide tartozik a Bercsényi levelében előforduló *peticsen* is (NySz). A szó a német *Petetsche* 'kleiner, roter Hautfleck', plur. *Petetschen* 'die Flecken, das Fleckfieber' (Grimm) átvétele (vö. Szarvas Nyr 26:149, Tóth Béla uo. 224, Melich MNY 6:118).

Páskó, pák. A MTsz szerint a baranyamegyei Ormányságban *páskó*

¹ Vö. *harisnya tsalány* (Baranya m. Kassai 2:372), *harisnya-csollán* (Bakonyalja NyF 34:73) *Urtica urens*, *harisnyacsollán* vad csalán (nem csíp) Zala vid. NyF 9:46, *harisnya-csalán* (jelentés nélkül, Göcsej Boncod-föld Ethn. 16:353).

'káka buzogánya' (Tsz. MNyszt 5:82, SzegF 1:290). A Nyr 12:528 a följegyzés helyének megadása nélkül szintén közli a vele egy jelentésű *pák*-kal együtt, amely a MTsz.-ból kimaradt. Ha az adat hiteles, akkor a *pák* elvonás a *páka*, *pákja* 'gyékényvirág, nád buzogánya' szóból, melynek végét a nyelvérzék 3. sz. birtokragnak érezte. A *páskó* nézetem szerint hangátvetéses alakja egy **páksó*, **pákcsó* kicsinyítőképzős változatnak, melyek úgy keletkeztek, mint a *hágcsó*, *háskó*-ból a *hácskó*, *háskó* (MTsz).

Posza-homok. Cegléden és Kiskúnhalason 'kékesbe játszó, fehér színű laza homok, amelyben semmi sem terem meg'. A MTsz a *posza* 'satnya, vézna, gyenge, beteges' (Csallóköz, Komárom) szó összetételei közé sorolja, azonban ehhez semmi köze. A szó Somogy-megyében is megvan: *posz-homok* 'a legkisebb szellőre is felrepülő, porszerű, semmire sem alkalmas homok' (Nyr 26:407). Az Ormánságban *posz-humok* 'silány homok'. (*Mikor éde gyűttem, ez a kert is tiszta posz-humok volt.*) Ebben fészkel a *poszméh* (SzegF 1:291). A följegyzés helye nincs megadva: *posz-homok*, «amely poszog» (Nyr 4:407). Más neve *fosó-homok*: 'kút fenekén levő híg homok, mely a lejobb ásást ömledezésével gátolja' (1840, Heves m. MTsz), 'futó homok' (Jászberény, Csoma Kálmán). Kétségtelen tehát, hogy az összetétel első tagja a *posz* crepitus, pedor szó, amely a *posz-gomba* 'pöfeteg-gomba' és a *poszméh* előrésze is (Balassa-Emlékkönyv 31).

JELBESZÉD NYOMAI A MAGYAR TIZEDIK SZÁZADBÓL.

Írta: Kallós Zsigmond.

— Harmadik közlemény. —

Már Mikó Pál megpróbálkozott (Nyr 26:269) a *gyéntől* (*gyéntel*) szó magyarázatával, mely szerinte is «egyike a legfeltűnőbb tájszóknak»: MTsz 2. *gyéntő* 'ajánl, ajánlgat (pl. leányt feleségnek, szolgálónak 'Hont m. és vö. Nyr 27:413 is: Ada, *gyéntől* 'ajánl'). Szerinte ez az «ajánlás»: «fokozottabb *tömés*, *tömögetés*» és mint ilyet a MTsz 1. *gyéntel* 1. gyúr, tipor, gázol' és 2. 'dögönyöz, gyomroz, kínoz' másrészt *gyöntőlög*, *gyöntőlődik* 'töprenkedik, tűnődik, tőri a fejét' jelentésekbe gyömi, nem csekély erőlködéssel («*töm* ige családja»). De maga is kénytelen bevallani, hogy a *gyéntel* szónak, mely pedig formája szerint egyedül kínálkozik alkalmas magyarázónak, «mind jelentése, mind hazája annyira távol esik *gyéntől*-től, hogy kétkedés nélkül nem fogadhatjuk el rokonnak». Mellesleg meg is feledkezik *gyöntőlődik* 'tépelődik', és Gvadányi *gyéntel* 'jagen' jelentésének bevonásáról is. Az annyira rugdalódzó *gyéntel* jelentése: 'üget, poroszkál, kocogva megy'. Az egyik 1. *gyéntel*-t (1. 'gyúr, tipor, gázol', *mög-gyéntel* 'megszorongat', *szétgyéntel* 'széttipor, szétgázol', 2. 'dögönyöz, gyomroz, kínoz') valóban kapcsolatba lehetne hozni a *székely* gyömötől-lel (ha ugyan nem ugyanennek oldottabb mása) 1. 'gyömösöl', 2. 'gyomroz, dögönyöz', ha megint az előbbieknél *hazájával* nem volna baj (Bereg és Gömör); *gyöntőlődik*-nek pedig nemcsak székelysége, de jelentése sem fér bele a keretbe ('tűnődik'), nem is szólva

a többiekről. Így valamennyinek megpróbálhatjuk gesztusi eredetét adni: **igyentől* > **egyentet* stb. (mint igyenes — egyenes). A formához: *igyenit* (mint *igyit*) — **igyenit-el* (mint PPB: *puhatol*) vagy közvetlenül, **igyent el* (mint *neheztel*, vö. TMNy: 453). A *gyentel*-félék elejéről elmaradt *i* vagy *ē* hangzót az alaki megoszlás szükségén kívül egyrészt a hozzájuk járult igekötő tette nélkülözhetővé (l. *égyentől*, *meg[el]gyéntél*, *szétgyentel* MTSz), mihez Horger nyújtott tetszetős példát (Nyr 39:298: *ijed*, *meg-ijed*, *megjed*, *jed* és *jeszt*; vö. Kallós Zs. Nyr. 62:100 *új-jövendék* = *új vendég*), másrészt talán elvonás is történt az *igy* (vagy mutató *e*-nek, vagy akár *egy*-nek vélt) előtag elhagyásával, a gesztus elmaradása után. Számos ősvallási eredetű helyneveinkben az előhang teljesen azonos körülmények közt vált nélkülözhetővé. (A szó elei a elhagyásáról már többen írtak, így Pais D: MNy 11:271.) *Gyentet*-hez 'üget, poroszkál, kocogva megy' (Som. m.), sorakozik még a vasmegyei *gentet* 'ballag' (farkas; vö. *gantat*), 'sietve megy, üget', *farkas-gantatás*; és alább *lentel*). E szók azonosak; a *g* = *gy* közönséges hangváltozás. Wichmann (MNy 4:303) éppen ezt a *gentet* szót hozza fel egyik példájául (*gence*, *ingen*, *szigell* mellett, miről bővebben szoltam *egyenes-igenes* cikkemben Bal. E. 70.).

Ezek közül a szerelmi élet vonatkozásai közé tartozó «feleség ajánlást (MTSz: 2. *gyentel*) már említettem, és ez szemlélteti egyúttal az idegeneknek a hódítókhoz való viszonyát is. Mindkét kategóriába tartozik *gyöntölődik* (*gyöntölög*) 'tünődik' stb. Az intenzívebb érintkezés kezdetét a meghódított népréteggel a gyengéd családi körben kell keresnünk; és az itt bemutatott «tépelődés» a máshitű, és más életviszonyú fiatal hitvesé, ki nemcsak «töprenkedik» új környezetében mostohább viszonyok közt hagyott családjáért, hanem bizonynyal azon is «töri a fejét», hogy kedveltesse meg szeretteit új rokonságával, hogy sorsukon enyhítsen. A gyors keveredésnek nyilván ezek a menyecskék voltak leghathatósabb úttörői. A lovaglásban a tanítómester persze a harcos magyarság volt: a ló 'ügetése (*gyentel*), ballagása' (*gentet*: *farkas-gantatás*), 'tiprás, gázlás' (l. *gyentel* 1.), (vadászó) üldözés (NySz. Gvad. *gyentel*), mind e körbe tartoznak.¹ Az egyéb munka 1. *gyentel*: 1. 'gyúr', a fenyítés pedig 2. 'dögönyözt, gyomroz, kínozt' jelentésekkel van képviselve. 'Gentet'hez hasonló szókezdetet találunk *genel*-ben 'erőlködik (kül. a kis gyermek, mikor járni próbál: **igyenel*). Az egész érintkezés, de különösen a *beszéd*, kezdetben ilyen «igenelés» lehetett, melyet fenn már a gyermek első nyelvpróbáján mutattam be: *igyit*. A *genel*-ről mondtak elvezetnek az *igēnēl* 'restell' és *megigēnēl* 'megsokall' (Gkat 1647: *igenleni*) szókhoz. Ezt eredetibb formájával: *megegyenel* 'kedvetlenül tesz' már bemutattam a Bal. Eml.-ben (Eddig a kerekas kútról hordtam vizet, de a gazdája *megegyenlette*.) *Megigēnēl* és *megegyenel* azonos orrfintorral jártak, és a csekélyke jelentéskülönbség kedvéért, nagyjában egy vidéken támadt alaki differenciálódásoknak tekinthetők (Mátra vid., Szatmár vid., Heves m. MTSz.) De így módon eljutottunk «igen» alakjának, és kétféle jelen-

¹ Nem valószínű, hogy maga az *üget* (R. *iget*, N. *iget*) szó is *igyet*-re megy vissza. Wichmann példái azonban a *g* — *gy* hangváltozást «gyen» végűeken tapasztalta: *gyen-tet* = *gentet* l. f.

tésének más-más gesztusú eredetéhez is: 1. 'nimium' 2. (*igenis*) 'imo maxime'. *Igen* 'ja' egyszerű ráhagyó gesztus maradványa: *igyen*.¹

«*Ámul*»-ról szóló cikkemben reámutattam e gesztusi eredetű szónak «*ijed*» jelentésére (vö. Serm. Dom. II., 161: 'obstupuerunt' *ijedenek auag elamulanakh*). A szem- és szájgesztus azonos a két értelemhez. Kevés alaki magyarázatai (*gy* $\sim$ *j*) e szó is **igyedre* mehet vissza, s a változatra az alaki elkülönülés miatt is szükség volt. A gyér, szervezetlen tömegnek az országba érkező nagyszámú magyarságtól eleinte volt oka rémületre; és még több a varázshitű keleti nép szertartásain való ámulásra, vagy isteneiktől való ijedelemre. A magyar atyafiságoknál a varázslás állott a mindennapi élet középpontjában és az új jövevény népet legfőképpen ez jellemezte Európaszerte. Még Kilián szótárában is a 'varázslás'-ra ezt a szót találjuk: *ungheren*. A rémület aránylag rövid ideig tartott. Egyéb adatokból is kitűnik, hogy a gyéren talált idegenek egy-két nemzedék után teljesen elvegyültek a magyarsággal.

Igy és *igyen* mellett néhány esetben «*ilyen*» is szerepel mutatószóul. Nem kutatom, hogy ez a mutatószó nem egyszerű hangtani változata-e, későbbi differenciálódással, az előbbinek; de ha pl. a *lentet* szónak **ilyen-tet* (és nagybórra dunántúli előfordulásánál fogva **illentet* **ilentet*)-nek feltételezett eredete mutatna is némi eltérést a szabatos nyelvhasználattól, ill. szóképzéstől, azt az idegenajkúak első beszédkísérlete teszi elfogadhatóvá. MTSz. 1. *lentet* jelentései: (1. 'lomhán, kimérten ballag', 2. 'lassan fut, üget, kocog', 3. 'alant repül (a lomha madár)' — annyi hasonlóságot mutatnak a fenti «*gentet*»-éivel, hogy már Szinnyi is egymáshoz utalja őket (MTSz); holott bizonyos, hogy a szókezdő hangok (*g*, *l*) nem készíthették erre. A «*lent*» ('alant') szók talán már befolyásolták a 3. jelentést, de 2. 'lassan fut, üget, kocog' a lovas nép életét tükrözik, épúgy, mint *gentet* és alább: *enyelég*. MTSz. 2. *Lentet* 1. '*lenget*', 2. '*egyez, szít* (tüzet köténylebegtetéssel)' a házi munka tájáról valók.

A már fent a szerelmi élet körébe tartozónak jelzett «*enyelgés*»-sel (*igyeleg*) megint a szokott tárgykörökben találjuk magunkat. Sőt MA. '*balbutio*, *gannio*' értelmezése, épúgy, mint a gyermeki gagyogásra célzó *igyít*, egyúttal magát az első nyelvi közlekedés nehézségét bizonyítja és újra dokumentálja mind e kifejezéseknek az azt kiegészítő jelbeszédi eredetét. MTSz. 2. *enyeleg* (és *anyalog*) 'kelletlenül (lassan) tesz vmit' újra a munkától való húzódozást ismétli, mint az «*ámul*» cikkbeli *imélég-ámolog* (l. ott és lejjebb). *Enyeleg-fenyeleg* 'gyáván beszél' ismételten emlékeztet a meghódoltak önérzetes magatartására, akár a fenti *ügyölög* és alább MTSz *incselkedik* 2. *Enyeleg-fenyeleg*, *e n y e l e g - f a n y a l o g*-gal együtt ('enyeleg, tréfálkozik, izetlenkedik' a leány a legénnyel MTSz; szerelmi élet) mutatja egyúttal a *fanyalog*-félék ikerítéses eredetét. (vö. Simonyi Ny. F. 17: 39.) *Fenyeleg* magában is (MTSz) 'ügyetlenül enyeleg', mint *anyalog*; míg az ismert *fanyalog* 1. 'kedvetlenül, kellettlenül, ímmel-ámmal, vontatva tesz valamit, kellettlenkedik, vonakodik (valaminek megtevésétől, megmondásától, megevéstől) 2. 'kelletlenül ide-oda jár, lézeng', mindkét jelentésé-

¹ *Gyenge* (*gēnge*) formája és jelentése nem zárják ki török kölcsönszó voltát, de ugyanezek emlékeztethetnek jelbeszédi eredetére is. (L. f. «munkára való alkalmatlanság.»)

ben feltűnően egyezik a már említett *imélég-ámolog* (differenciálódásainak: *ámolyog* és *émeleg*) tartalmával (l. még alább *imbolyog*), ami a mondottak után nem lehet véletlen. Ikerítéses eredetűnek bizonyul a *fenyeget* szó és tartozékai is. Legalább is feltűnő a hasonló jelentés a Gyöngy. Szl. ez adatával: «*Archarius, praefectus: et moderator dicitur: Feyedelom: nepnek enyegetőye*. Hogy itt nem elírásról van szó, kitűnik az *enyegét* igének Ny. Sz. 2. jelentéséből 'protego, foveo'. E két értelem ugyan nem egészen azonos, de mindkettő a munka irányítójának, a parancsoló úrnak jelbeszédese, de ellenkező gesztusát szemlélteti: *parancs* és *védelem*. Ez a «védelem» megint a rokonságáért közbenjáró idegen menyecskeének a ténye; erre vall ugyanis Ny. Sz. *enyegét* 1. 'pallio, celo, occulto' MA. 'verbergen, bemänteln'.¹ De ki látott már egy szón belül, annyi teljesen különböző, néha merően ellentétes jelentést egy rakáson? Most már a tizenkettediknél tartunk és még mindig nem merítettük ki. De a következők sem haladják túl a jelzett primitív, elsődleges szükségletű érintkezésnek szűköcske körét. MTSz. 1. *enyelég* 1. 'izeg, mozog, pajkoskodik, ficáncol'. A három példa közül csak egy vonatkozik *gyerekre* (Debr. Nyr. 9:476), a másik kettő (Tor. és Udv. m.) *lóról* szól és így a fenti *gentet, gyentet, gantat*-tal együtt újra a hódító lovasnemzetnek e gazdasági ágából került gesztus emlékével van dolgunk. Viszont ugyanez a MTSz. 1. *enyelég* 2. 'hely nélkül van' (Keszthely: sok leány *enyelég* Keszthelén), azonos gesztusú és eredetű az eddig tárgyalt munkátlanság hasonló származású kifejezéseivel, melyekről alább is lesz még szó. Et. Sz. 1. *enyeleg* 4. 'circumerrare, herumirren, ö g y e l e g' Márt. 1807, 1811. De ide tartoznak még Ny. Sz. *enyelelütesség* (Jord. K. 859, inkább *deliciae*», mint «*nugae*»); *ünyödik* MTSz. 'bajlódik, vesződik, küszködik' és *ünyölődik* 1. u. a., a munka és a rokoni érzés gondolköréből (részvét) és ü. 2. 'nyugtalanodik' (Nyr. 24:240. pontosabb jelzés nélkül, de mindenképpen a vázolt korlátok közt).

(Folytatjuk.)

EGYESÜLETI ÜGYEK.

Az Országos Néptanulmányi Egyesület rendkívüli közgyűlése.

Az Országos Néptanulmányi Egyesület 1935. szeptember 25-én tartott rendkívüli közgyűlésén tiszteleti tagjává választotta *Kannisto* Artúrt, a helsinki-i egyetem tanárát, aki a Pázmány Péter Tudományegyetem jubiláris ünnepségei alkalmából néhány hetet töltött közöttünk Budapesten. A közgyűlés elé az Egyesület választmányának megbízásából az alulírott tit-

kár a következő indítványt terjesztette:

«Tisztelt közgyűlés! A budapesti kir. magy. Pázmány Péter Tudományegyetem fennállásának 300. évfordulója örömnépe a magyar kultúrának, örömnépe egész nemzetünknek. Örömnépe részvesz az egész művelt világ és itt ismét — mint mindenkor, midőn alkalom kínálkozik a magyarság iránti szeretet és a velünk való meleg együtt-érzés kimutatására — az első kö-

¹ *Enyegét* MA-nél így is: *enyhegetés*; úgyhogy az egyébként *enyhégét* (MA: *enyegét*!!) 'placo, beruligen'-félék idevonására is bátran gondolhatunk, annál is inkább, mert *enyhit, megenyhít*-nek is két idevágó, de *merően* ellentétes jelentése van: 1. 'castigo, domo, refreno, züchtigen, zähmen'; 2. 'commitigo, lenio, paco, mildern, erquicken'.

zött, kik idesiettek, hogy velünk együtt ünnepeljenek, ott találjuk finn testvéreinket. A finn tudományos intézetek képviselőinek vezetője Kannisto Artúr, a helsinki egyetem tudós tanára, a finnugor nép- és nyelvtudomány kiváló művelője.

Kannisto munkásságának legfontosabb és legfőbb területe a vogul nyelvtudomány. 1901—1906-ig öt évet töltött a vogulok földjén és e tanulmányútján fölbecsülhetetlen értékű anyagot, rendkívül gazdag szótári, népköltészeti és a vogul népeletre vonatkozó följegyzéseket gyűjtött. E gazdag anyagnak eddig csak csekély része jelent meg; de a közeljövőben napvilágot látnak a vogul szövegek és ezeket remélhetőleg nemsokára követi a várva-várt vogul szótár.

De anyagának sajtó alá rendezése mellett a jelentős tanulmányok gazdag sorával ajándékozta meg a fgr. nyelvtudományt és őstörténetet. Kutatásainak irányairól, széles területeiről némi fogalmat adhat legfontosabb munkáinak legalább címük szerint való felsorolása: *Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Wogulischen*, *Die tatarischen Lehnwörter im Wogulischen*, *Über einige wogulisch-ostjakische Vokalentsprechungsverhältnisse*, *Die Vokalharmonie im Wogulischen*, *Zur Etymologie des Völkernamens Ostjake*, *Beiträge zur wog. Folklore u. Dialektkunde*, *Über die wog. Schauspielkunst*, *Über die Tatuierung bei den Ob-ugrischen Völkern*, *Über die früheren Wohngebiete der Wogulen im Lichte der Ortsnamenforschung*, *Zur Frage nach den älteren Wohnsitzen der Ob-ugrischen Völker*, *Der Wogulenfürst Asyka in Chroniken u. Volkstradition*, stb. Természetesen ezeken kívül még számos jelentős, hasonló irányú tanulmánya jelent meg finn nyelven. De itt külön kell megemlékeznünk magyarnyelvű cikkéről (Adalékok a finn *köntti* szó etimológiájához), amelyet ünnepi alkalommal közölt Egyesületünk hivatalos lapja, a Magyar Nyelvőr: a Munkácsi Bernát tiszteletére kiadott emlékkönyvünkben. A vogul nyelv legnagyobb magyar tudósát, Regulj szövegeinek megfejtőjét

ünnepelte a vogul nyelv legnagyobb finn tudósa!

A most vázolt tudományos munkássághoz azonban még páratlan értékű szervező és irányító munkásság is csatlakozott, melyet Kannisto mint a Finn-ugor Társaság titkára fejt ki. Amit Kannisto, kinek igen nagy része van e Társaság hatalmas munkatervének megállapításában és megvalósításában, ezen a téren tett és fáradhatatlanul egyre tesz, annak tanúbizonyságai és hirdetői azok a hatalmas alkotások, amelyekkel a Finn-ugor Társaság és vezetősége örök hálára kötelezte le az urál-altaji nyelvtudományt.

Az Országos Néptanulmányi Egyesület választmánya az oly nagy érdemeket szerzett finn tudós iránt régóta érzett mély tiszteletének kíván kifejezést adni, mikor felhasználva az alkalmat, hogy a jeles tudós közöttünk tartózkodik, a Közgyűlés elé ezennel azt az indítványt terjeszti, hogy Kannisto Artúrt válasszuk meg tiszteleti tagunkká.

Tiszteleti tagjaink sorából elvesztettük a finn nyelvtudomány legnagyobb képviselőjét, Setälä Enilt; helyét legmúltóbban Kannisto Artúrral tölthetjük be, ki másik tiszteleti tagunkkal, Munkácsi Bernáttal együtt, legtöbbet tett legközelebbi rokonnyelvünk felkutatása érdekében és akirek oly sokat köszönhet az a tudomány, amelynek szolgálatába a mi Egyesületünk is szegődött: a magyar és finnugor nép- és nyelvtudomány.

Tisztelettel kérem indítványomnak elfogadását.»

A választmány indítványának egyhangú elfogadása után Vikár Béla elnök kihirdette a közgyűlés határozatát és meleg szavakkal üdvözölte a neves tudóst, mint a Néptanulmányi Egyesület új tiszteleti tagját. Kannisto Artúr a következő szavakkal köszönte meg a választást és az üdvözlést:

«Mélyen tisztelt Elnökség! Legyen szabad szívből köszönetet mondanom azért a nagy kitüntetésért, hogy az Országos Néptanulmányi Egyesület engem tiszteletbeli tagjává választott. Az én szerény tudományos működésem teljes egészében egy más nép körében folyt

le és ez okból nem csatlakozik közvetlenül a tisztelt Egyesület működési területéhez. De legfontosabb részében ugyanazon cél felé törekedett, tudniillik az ősrégi néphagyományoknak a feledéstől való megmentésére.

Nagy megtiszteltetésnek tekintem, hogy ehhez az Egyesülethez tartozhatom, amelynek a vezetőségében oly buzgó és érdemes személyek vannak, mint Vikár Béla és Balassa József s amelynek a tagjai között van az én szakterületem legnagyobb ismerője és kutatója, Munkácsi Bernát.

Mégegyszer köszönöm az Országos Néptanulmányi Egyesületnek az irántam tanúsított elismerést és

annak a reményemnek adok kifejezést, hogy az Egyesület továbbra is sikerrel fog működni rendkívül fontos feladataiban és a maga részéről elő fogja segíteni a magyar nép és az egész finn-ugor néptörzs multjának tisztázását.»

A közgyűlés második részében a Kalevala százéves ünnepe alkalmából Vikár Béla méltatta a finn eposz jelentőségét, majd Medveczky Mária szavalóművésznő egy részletet olvasott fel Vikár Béla mesteri Kalevala-fordításából: a 41. éneket; a költemény megkapó szépségei Medveczky Mária művészi interpretációjában mély hatást tettek a hallgatóságra.

FOKOS DAVID

NIELSEN KONRÁD HATVANÉVES.

A finnugor s általában az uráلتaji nyelvtudomány még nem régóta áll a modern, európai értelemben vett tudomány színvonalán. S hogy ma már ezt elérte, nem kis mértékben annak köszönhetjük, hogy a magyarokon és a finneken kívül külföldi tudósok is beálltak a kutatók sorába. A mi nagy Budenzünk, aki a finnugor nyelvészetet módszeres tudománynyá fejlesztette, mint az indogermán nyelvtudománynak már elismert művelője került Németországból hazánkba. S az uráلتaji nyelvtudomány legfényesebb nevei közé tartozik Thomsen, a nagy dán tudós, ki korszakalkotó munkásságot fejtett ki a finnugor és a török nyelvtörténet terén. Az északi országok még két nagy tudóssal ajándékoztak meg bennünket, kik különösen a lapp nyelvjárások és nyelvtörténet kutatása körül szereztek nagy érdemeket. A svéd Wiklund, nagy gyászunkra a mult évben el távozott az élők sorából. A másik északi tudós, a norvég Nielsen Konrád, az oslói egyetemen a finnugor nyelvtudomány tanára, 1935 augusztus hó 28-án töltötte be élete 60. évét.

Nielsen Setälä, Wiklund és Wichmann tanítványa volt; 1904-ben Magyarországon is hosszabb időt töltött. Kitűnően beszél és ír ma is magyarul és finnül. Nielsen egész életét a norvéglapp nyelvjárások tanulmányozásának szentelte. 1898-ban indult első tanulmányúttjára Finnországba és a keletfinnmarki Aleknjargba. 1906—11 közt újabb tanulmányutakat tett a norvég lappok közt, de Oslóban is alkalma volt egy karasjoki s egy kautokeinoi lapp nyelvét tanulmányozni. Ezekén kívül még több utazást is tett Finnmarkba hivatalos kiküldetésben. Első munkája *Zur Aussprache des Norwegisch-lappischen* 1901-ben jelent meg a JSFOu XX. kötetében. Ezt egy év múlva követte *Die Quantitätsverhältnisse im Polmaklappischen*, (MSFOu. 20. és 24. k.). Ebben a műben már megmutatta Nielsen, hogy kitűnő fonétikus, a gyűjtött anyag földolgozása pedig éles szemű tudósra vall.

Következő programpontja volt egy norvéglapp szótár kiadása. Már 1909-ben, mikor ismét Magyarországon járt, közeledett e terv a meg-

valósulás felé, s arról volt szó, hogy magyar értelmezéssel is meg fog jelenni a NyK. mellékleteként. Azonban a terv abban maradt, mert évekig tartott volna a nagy munka megjelenése. Most a helsingforsi Finnugor Társaság vállalta magára a szótár kiadását. Egy füzet meg is jelent 1913-ban *Lappisches Wörterbuch nach den Dialekten von Polmak, Karasjok und Kautokeino* címen, de a közbejött háború megakadályozta a folytatást. A lapp szótár ügye reménytelennek látszott, de Nielsen munkakedve nem lohad. A háború után nekifog egy norvég lapp nyelvtan írásának, s 1926-ban megjelenik két hatalmas kötetben, gyönyörű kiállításban: (*Laerebok i lappisk. I. Grammatik. II. Texter.*) Az első kötetben tudományos alapon dolgozza föl a norvéglapp nyelvtant, de igyekszik a gyakorlati nyelvtanítás céljának is megfelelni. A nagy mű 1929-ben lett teljessé a *Glossar*-ral, mely többek közt több mint 9000 szóra kiterjedő szójegyzéket is tartalmaz.

Ekkor már megkapta Nielsen a Műveltségkutató Intézet megbízását nagy szótára megírására. Az Intézet támogatása lehetővé tette, hogy minden erejét és idejét ennek a munkának szentelje. Az egyetemi előadások alól fölmentést nyert, munkatársakat kapott, köztük lappokat is, akik nagy mértékben hozzájárultak, hogy a szótár olyan teljes és tökéletes legyen, amilyen csak lehet egy olyan nyelv, melynek nincsenek irodalmi emlékei. A mű első kötete (*Lappisk Ordbok*) norvég és angol értelmezéssel 1932-ben jelent meg (ism. Nyr 62:55), a II. kötet 1934-ben (ism. Nyr 63:126). A szerző a befejező III. kötetten kívül kilátásba helyez egy kiegészítő kötetet is, amely szómutatókat közöl, többek közt a szavak jelentése, tehát tárgykörök szerint csoportosítva.

A finnugor nyelveken kívül a török is foglalkoztatta Nielsent. Már első magyarországi útja alkalmával tanult törökül, s tanulmányutat is tett Törökországba. Különösen a török hangsúly kérdése izgatta, s írt is egy kisebb dolgozatot e tárgyról (*A török hangsúly kérdéséhez*, NyK 36:273—287).

A legnagyobb érdemet mindenesetre a norvéglapp nyelv kutatásával szerezte Nielsen. A finnugor nyelvtudomány történetében ezért Nielsen előkelő helyet fog elfoglalni, s e tudomány munkásai mindig hálával és elismeréssel gondolnak ez alkotások szerzőjére.

BEKE ÖDÖN.

IRODALOM.

Luby Margit: *A parasztélet rendje. Népi szokások, illendő magatartás, babonák Szatmár vármegyében. Szatmár vármegye közönségének támogatásával.* Budapest, 1935.

Az irodalomban a romantizmus, a politikában a demokrácia irányította a népre a figyelmet, s lassankint rájöttek a tudósok, hogy nemcsak az exotikus népek élete, lelki világa ismeretlen előttük, hanem saját hazájuk népe is. Már néhány

évtizede, hogy nálunk is megalkult a Népírajzi Társaság, nagyértékű folyóiratával, az *Ethnographiával*, azonban még mindig ott tartunk, hogy alig van olyan területe hazánknak, amelyet népírajzi szempontból tökéletesen ismernénk. Gönczi Ferenc 1914-ben megjelent *Göcsej c. nagy munkája* talán az egyetlen népírajzi monográfia, amely egy vidék teljes népírajzát iparkodik adni. Luby Margit négy összefüggő területre akarja kiter-

jeszteti gyűjtőmunkáját: a Nyírségre, Szamoshátra, Tiszahátra és Erdőhátra, de ebben a munkájában csak két falu életének rajzát kapjuk: a Holtszamos két partján fekvő Tunyogét és Matolcsét. Többször szóba kerül azonban Szatmárcseke és Nyirmeggyes is, sőt néhány esetben Nagygéc, Porcsalma, Daróc, Penyige és a beregmegyei Hete község is. A szerző maga sem tekinti művét befejezettnek, kéziratban van még a néphitre s a nép orvostudományára vonatkozó rész, sok földolgozatlan anyaga is van, a további gyűjtés pedig tervben van. A tárgyi néprajz terén is még sok kutatnivaló marad.

A 226 lapos műnek az eleje a községek építkezésmódjáról, s a vége a ruházatról szól. Legrészletesebben tárgyalja a leánykérést, lakodalmat, a gyermek születését és a temetési szokásokat. Ezekből igazán eleven képet kapunk a két falu népének életéről. Valósággal fölvoznak előttünk a húsból-vérből való emberek, szinte ismerőseinkké lesznek a nevükön is megnevezett személyek. S ezt úgy éri el a szerző, hogy nem pusztá leírást ad, hanem maguk a szereplő személyek beszélnek az ő izes szatmári nyelvükön. Ebben valóságos mester, hisz maga is erre a vidékre való, s könyve valóban úgy olvastatja magát, mint egy érdekes regény. Annyira összeolvad a szerző művével, hogy nem könnyű megállapítani, személyei oly jóízű elbeszélők-e, vagy maga oly tehetséges író. Sok helyen mintha Tamási Áron székely, vagy Kodolányi János ormánysági parasztját hallanók. Ennek a könyvnek iskolát kell csinálni, mintául kell szolgálni a néprajzi gyűjtés és földolgozás terén. De a néprajzon kívül a nyelvtudomány is hálás lesz a szerzőnek, mert a mű telistele van népies szólásokkal, közmondásokkal, tájszavakkal. Lépten-nyomon érezzük, hogy a néprajz és a nyelvtudomány mennyire egymásra utalt két tudomány. Tájszavakat nem lehet gyűjteni a nép életének ismerete nélkül, s néprajzi kutatás nem lehet el néprajzi tanulmányok nélkül. Fontos tehát, hogy a néprajz, különösen a tárgyi néprajz kutatói

a nép szókincsének gyűjtését is programjukba vegyék; erre ők nem egy esetben illetékesebbek, mint a nyelvészek, mert a tárgynevek értelmezése a tárgy ismerete nélkül lehetetlen. Luby Margit is nagy szolgálatot tenne a nyelvtudománynak, ha gyűjtő munkáját ennek a nyelvi szempontból is rendkívül érdekes területnek a szókincsére is kiterjesztené.¹⁾ Sajnos, a néprajzi gyűjtések a háború óta csaknem teljesen szünetelnek, pedig külföldön, többek közt finn és észt rokonainknál, szinte új tudományággá lett a nyelvjárások tanulmányozása, különösen nálunk legjobban elhanyagolt ága, a tájszógyűjtés.

BEKE ÖDÖN.

Trócsányi Zoltán. Észak nomádjai. (Athenaeum kiadása.)

Trócsányi a nagyközönségnek szánta ezt a könyvét, s ha itt róla megemlékezünk, azért tesszük, mert benne részletesen tárgyalja a magyar és finn tudósok utazásait, munkáit, akik nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy megismerjük észak nomádjainak életét, nyelvét, költészetét. Külön-külön fejezetet szentel Reguly Antal, Munkácsi Bernát, Pápai Károly tanulmányútjának, Zichy Jenő gróf expedíciójának és benne Pápay József útjának, továbbá Castrén, Ahlquist és Kai Donner utazásainak és munkáinak. A vogulok hitvilágát és költészetét Munkácsi és Ahlquist, az osztjakokét Pápay József, a szamojédokét Castrén és Kai Donner kutatásai alapján tárgyalja. Ezzel kiemeli munkáját a hasonló földrajzi ismeretterjesztő művek sorából, mert nemcsak útleírást ad, hanem belevilágít a bennünket legközelebből érdeklő finnugor és uráltaji népek lelki életébe is. Trócsányi kitűnő stílusa és vonzó elbeszélő készsége kellemes olvasmánnyá teszi munkáját.

B. J.

Magyar Irodalmi Ritkaságok. Szerkeszti Vajthó László. Legújabb kötetei: 31. sz. Karacs Ferencné Takács Éva válogatott munkái. Sajtó alá rendezte dr. Evva Gab-

¹⁾ Két nyelvi közleménye már megjelent a Magyar Nyelvben (24:217, 27:328).

riella (Szeged). — 32. sz. *Verseghy Ferenc*: Rikóti Mátyás. Sajtó alá rendezték dr. Pauka Tibor és Kemény László, a szolnoki áll. reál-gimnázium tanárai. — 33. sz. *Vachott Sándorné*: Rajzok a multból. (Emlékiratok.) Kiadta a Baár-Madas ref. leányliceum önképzőköre Papi Biró Izabella tanár vezetésével. — 34. sz. Szeged a régi magyar irodalomban. Kiadta és sajtó alá rendezte Bakó László ref. lelkes vezetőjével a Szegedi ref. egyet. és főisk. hallgatók Bethlen Gábor Köre.

Könyvek és folyóiratok.

* *Keresztesi Mária*: A magyar matematikai műnyelv története. (Közlemények a debreceni tud. egyetem matematikai szemináriumából. 11. f.) Debrecen, 1935.

* *Végh József*: Adalékok a rokonértelmű szavak keletkezéséhez. (Dolgozatok a debreceni tud. egyetem magyar nyelvészeti szemináriumából. 1. sz.) Debrecen, 1935.

Kúnos Ignác: Pályám emlékezete. A török népelet virágos kertjében. (Különlenyomat az Imit 1935. évkönyvéből.)

Losonczi Zoltán: Bél Mátyás tudomány- és neveléstörténeti jelentősége. (Különlenyomat az Orsz. Ág. hitv. ev. tanáregyesület évkönyvéből.)

* *Papp István*: A területi elvek és a magyar nyelvjárások. (Budapesti Szemle. 1935. szept.) — *Istvan Papp*: Piano d'un atlante linguistico ungherese. (Bollettino dell'Atlante linguistico italiano. Ann. II. fasc. 1.)

Erdélyi Múzeum. XI. k. 7 — 9 sz.

Venczel József: A falumunka és az erdélyi falumunka mozgalom. — *Pálffy Márton*: Cserei Mihály történeti anekdotái és apóftégmái. — Nyelvművelés.

*) A csillaggal jelölt művek ismertetésére visszatérünk.

NYELVMŰVELÉS

Szóval. Szóval szóljunk erről a két nagyon elterjedt divatszóról egyszer már itt is.

Nem kell bizonyos rétegekhez „leszállni», széles területet vert föl már ez a burján. Halljuk szobában, uccán, hídon, kávéházban, iskolában és műhelyben. Mondogatja dáma és kenyereslány, bankár és borbély, művész és bűvész.

«... Milyen jó, Doktor úr, hogy találkozunk... Szóval már éppen föl akartam hívni...» — «... Vasárnap kimegyek a pályára. Mennek, de a villamosok... Szóval már megkezdődött a meccs...» Az olasz csapat... Szóval nagyon muris volt a félidő...» — Megkaptuk a levelet, Nagyságos Asszony... Nagyon sajnáljuk, de... szóval az a selyem már elfogyott...» — «... Hogy van kolléga úr? Az az építésrendészeti ügy... Szóval meg kell sürgetni a leíróban...» — «... Bandi megint rosszabbul van. Este megvizsgálta az orvos, azt mondta... Szóval még nem kell operálni...» — «... Tudjátok, hogy Margit... Szóval már egyáltalán

nincs a városnál...» — «A jegyirodába készülök. Gondolom, inkább előre... Szóval csütörtökön utazom...»

Szóval: csupa ugrádozás, gondolat- és szóelharapás. Szóval: nem helyes, nem okos, nem szép. Sőt veszélyes és bűnös dolog, hogy az értelembeli összefüggés és nyelvtisztelet rovására ennyire élnek, vagy inkább visszaélnék evvel a szó-val.

JOZEFOVICS SARI.

Egyiszony. Így nevezte el Kardos Albert több mint tíz évvel ezelőtt (Nyr. 53:117) a stílusnak azt a mind jobban terjedő betegségét, hogy elhagyják a határozatlan névelő ott, ahol nagyon is szükség volna rá. (Különösen gyakori és a napilapok útján folyton terjed az egy elhagyása az év és esztendő szók előtt. Az említett helyen idézi Kardos: éves korában eh. egyéves korában. Egy jeles írónk munkájában olvastuk: esztendőt töltöttem egy idegen városban (eh. egy esztendőt); megírtam azt a szindarabot, melyre esztendeje (eh. egy

esztendeje) készültem. Egy napilapban találtuk: ... rezsimje, amely *esztendeig* sem tartott (eh. egy *esztendeig*). Vajjon ugyanezek az írók leírnák-e, hogy valami *hónapig*, *hétig*, *napig* tartott, helyett: egy hónapig, egy hétig, egy napig; vagy hogy *hónapot*, *hetet*, *napot* töltött valahol, ehelyett: egy hónapot, egy hetet, egy napot?

B. J.

A Pen klub tagjainak számos *felesége*. (A Pen klub közgyűlésére szóló meghívón a titkár felkéri a tagokat, «hogy ezen *feleségeikkel* minél nagyobb számban szíveskedjenek részt venni.» Nem is tudtuk, hogy a Pen klub tagjai mormonok.)

K. L.

Szertelenségek a szavak összeírásában. Joggal teszi szóvá Kardos Albert a szavak összeírásában mutatkozó szertelenséget. (Nyr. 64:78.) Valóban, nehezen írható, vagy nem könnyű szerrel fékczhető szokással állunk itt szemben. Észre vesszük már ezt a jelenséget, ha iskolás gyermekeink füzetét nézegetjük. Az ő írásmódjuk szerint nemcsak édesapám-, vagy édesanyám-féle összetett szavak vannak, hanem egy szóba kerülnek pl. ezek is: tanítóbácsi, tanítónéni. Ungylátszik, itt az a lelki hatás, vagy akaratlan törekvés működik közre, hogy egy fogalmat egy szóval kell kifejezni. Ha aztán gondolkozni kezdünk ennek a mind erősebben terjedező szokásnak eredetén, azt találjuk, hogy íróinknak igen nagy részük van felidézésében. Tudjuk, hogy Gárdonyi Gézának mennyire eredeti a helyesírása. Az *eső* főnevet pl. nála állandóan *esső* alakban láthatjuk. Mostanában olvastam *Mai csodák* című kötetét. Ebben a művében a következő eredeti szóösszeírásokat találhatjuk: mígcsak (3. l.), pedighát (6.), másefféle (6.), éshát (7.), csakebben (12.), mégapróbb (16.), mérhetetlenpiciny (16.), egydarábig (35.), dehát (39.), egyhelyen (58.), hamvasgalamb (63.), hapedig (83.), merthiszen (83.), mégiscsak (98.), közöseggy (így!) érzés (156.), mégjobban (197.). Érdekes azonban, hogy itt egyáltalán nem megfontoltságon alapuló eljárás-

ról, hanem inkább csak ötletszerű elhatározásról van szó. Ugyanebben a kötetben olyan esetet is találunk, ahol a mi nyelvérzékünk valószínűsítő összetett szót érez; s ennek kifejezésül a kérdéses szavakat inkább egybeíránk, nem pedig különválasztva. Nem kiszakított szavakat idézek, mert világosan akarom szemléltetni, hogy egybeírott, nem pedig különválasztott szavakat várnánk. «Az a holt fa már fehér volt, mint a föld színén heverő emberi csontok. Olyan is volt, mint valami óriásnak a csontváza. Mintha az itteni óriás *meséknek* egyik hőse heverne a fák között, talán éppen az utolsó óriás, akinek már nem maradt társa, aki eltemesse». (208. l.) Visszatérve azonban a tárgyalt jelenségre, másik érdekes példát is mutatok egy jól ismert tárcáirónk cikkéből. Az Ujság egyik közleményében (1935. okt. 16. 4. l.) olvasom ezeket a szavakat: *Mégisincs* nyugalomunk. Igen jól tudjuk, hogy a példának nagy a hatása: nem csoda aztán, ha sokan követik az előkelő példamutatókat és állandóan újabb meg újabb írásmódbeli szokatiánságok ötlenek szemünkbe. DENES SZILÁRD.

Kifundálás. Ez a szó, mely latin hangzása ellenére kizárólagosan a magyar nyelvkinés tartozéka, kétségtelenül a diáknyelvben keletkezett. Nemcsak magabizó, rátarti jelentéstartalmán és hangulatán érződik ez, hanem képzésének derült módján is, mely mögül olyasvalaki mosolyog felénk, kinek agyában a tudás még oly friss, hogy valósággal fickándozik. Három idegennyelvű szóalakforma motoszkált a szó megalkotójának fiatal agyában. Mindenekelőtt a *fundus* vagy a *fundamentum*, az alapnak, az alapépítménynek a latin neve. Olyan elmemunka számára keresett nevet diákunk, mely a dolog *mélyére* hatol, az alapokat feltárja, őket a rájuk nehezdedő rétegek alól kifejti. — De csápjait nyújtogatva ott settenkedett tudatában a *konfundálás* szó is, az összezavarás, az összegabalyítás latin neve. Ez már az új kifejezés meg szerkesztésének is irányt szabott. Minthogy olyan gondolatműködés nyelvi megjelöléséről volt szó,

mely valamely bonyolult kérdést, feladatot *kibogoz*, összekúszált szálakat *kibont*, tehát a konfundálás szó latin *con-* igekötője a vele ellenkező jelentésű magyar *ki-* igekötőt vonzotta a *fundálás* elé. Egyébként hiszen magyarul is azt mondjuk, hogy: *kitalálni*, *kieszelni*. — De az ifjú nyelvalkotó agyában még egy harmadik idegen szó is ott fészkelődött, csellengett, szintén részt akarván venni az új szó megalkotásának munkájában. Dr. Szigeti Andor szíves közlése szerint (Szeged) a német *finden*, part. perf. *gefunden*, *herausfinden* részint hangtani, részint szószerkesztési vonatkozásban szintén megkapta a maga helyét abban a tudat-folyamatban, amely a *kifundálás* szót megteremtette.

KALLÓS EDE

A nyelvújítás történetéhez. A Nyr. legutóbbi számában (112. l.) ismertettük Csernátoni Sámuel 1795-ben megjelent fordított munkájának idegen szavait. Ezekhez sorakoznak még a következő adatok:

3. *Horda*. A szót Cz. F. nem említi. A NySz. is csak egy adatot közöl 1613-ból. Cs. könyvének bevezetőjében a szó még csak mint magyarító elem szerepel: «pallérozatlan Emberek seregetskője (Hordája) (6. l.). Utóbb: «a régi Pátriárkai Hordák.» De Cs. ehhez a kitételhez

jegyzetet csatol és ismerteti a fogalom tartalmát: «Az Horda, vagy Horde szó, meg-maradott minden Nyelvekben, és... nevezetesen az Arabsok és Tatárok ide s tova seregestől bojongó sokaságát jelenti». (396. l.)

4. *Algebra*. Dugonics a szót még csak értelemderítő rámutatásul alkalmazza: «A tudakosságnak első könyve, mellyben foglaltatik a betővetés (Algebra)... 1784». (ugyanígy 13. l.). Decsy Sámuel is csak a matematika tárgyának felosztásában említi: «Arithmetica Geometria és Algebra». (Pann. Féniksz. 148. l.). Cs. azonban már úgy használja, mint nyelvkincsünk elidegeníthetetlen elemét: «Az Algebra tulajdonképpen olyan nevezetes tudomány...» (358. l.); «Dugonits Ur közelebbről írt egy Algebrát magyarul» (u. o.); «...az Algebrában való ugrásokhoz hasonló... (106. l.) stb. (Vö. Nyr. 64:40). — A szó magyarföldi multja visszanyúlik a XVII. század latinnyelvű irodalmába: «Discerent (sc. adolescentes) nempe inutili isto triennio, totoque septimio, Arithmetiam, Algebram, Euclidis elementa...» (Bayer János: Filum Labyrinthi vel Cynosura seu Lux mentium universalis... Kassa. 1663. Praefatio. 114 p. a magam számozása szerint.)

ZSOLDOS JENŐ

MAGYARÁZATOK.

Érdekes jelenségek a gyermeknyelvben. Unokám. Kardos Ferenc, Debrecenben született, ugyanitt nevelkedik a családtagokon kívül is tősgyökeres magyar játszótársak és cselédek környezetében, negyedik évét tölti, testileg-lelkileg korának megfelelő fejlettséget mutat, ami azt jelenti, hogy máris érthetően és összefüggően beszél. Az ő beszédéből óhajtok néhány sajátját a nagy nyilvánosság elé hozni, mint amelyek gyermeklélektani és nyelvfejlődési szempontból egyaránt figyelemre méltók.

1. *A határozott névelő használata.*

A kis fiú beszédében a határozott névelő csak egy alakban, csak

mint a él. Ő tehát így beszél: Mama, kimegyek a udvarra játszani. Papa, hidd el a asztalost, hadd csinálja meg a asztal lábát. Eltört a autómnak a rugója. Stb. A nyelvjárások leírásaiból ismeretes, hogy ez az egy alakú határozott névelő népnyelvi használat; többek közt él a Mátyusföldön, amint azt Zolnai Gyula tanulmánya bizonyítja. (Nyr. 19:557.)

2. *Tegezés és magázás.*

A kis fiú szüleit tegezi, nagyszüleit magázza. De hogyan magázza? A magát, magukat a harmadik személyes névmással: ő-vel, illetőleg ő-kel helyettesíti. Pl. Nagypapa, én emlékszem, mikor ő a Svábhegyen volt. Nagypapa, ugy-e örvend,

mikor én itt vagyok *önála*? Nagymama, ő csinálta eszt a süteményt? Nagymama, ha vásár lesz, vesz ő forgót nekem megint? Nagypapa, nagymama, szombaton *őknáluk* megyünk ebédelni. Megjegyzem, hogy nemcsak bennünket, nagyszüléket magáz, hanem minden felnőtt ismerősét, köztük a cselédek is; természetesen ezekkel való beszédében is a magázás özésé válik.

Tudjuk, hogy a harmadik személyes névmást hasonló értelemben, vagyis *kend, kigyelmed, maga* helyett több nyelvjárás használja. Köztudomású, hogy Németországban országnyi területeken szolgál az *Er* a többes számú, az irodalmi *Sie* helyett társalgó névmásul, sőt a nép nyelvét utánzó irodalmi művekben is helyet foglal.

KARDOS ALBERT

Nyikhaj. Egy törvenyszeki tárgyaláson merült fel ez a nagyon kevésbé ismert tájszó. A Tájszótár

nem ismeri. A tárgyalás folyamán kitudt, hogy jelentése sértő, bántó. A «Magyarország» (jún. 8.) az országnak egymástól eléggé távolieső vidékeiről kapott hírt, hogy ott használják a *nyikhaj* szót. F. G. írja Léváról:

«A «nyikhaj» igazi felvidéki termés. Hozzá tartozik a felvidéki kisvároshoz, melynek iparos proletársága van. Itt keletkezett a *nyikhaj* szó, mely tulajdonképpen egy szócsokorba tartozik s rokona a *lopér* és a *povalacs*. A *lopér* munkanélküli tekergőt jelent, a *povalacs* züllött frátert jelöl, a *nyikhaj* erkölcsei értékelése már enyhébb. A szócsokor tagjai közül tehát a *nyikhaj* a legkevésbé sértő.» — G. G. írja Olaszliszkáról, hogy ott általánosan ismerik, jelent szemtelent szavahihetlent, megbízhatatlant. Tolnában a kocsmái ingyenivókat, lebzselőket nevezik *nyikhaj*-nak. Megvan a szó a budapesti alvilág szókincsében is: *nyikhaj*: jelentéktelen, semmi ember. B. J.

A kiadóhivatal értesítései.

A Magyar Nyelvőr előfizetési ára egész évre 5 pengő. Félévi előfizetést nem fogadunk el. Külföldi előfizetők számára az előfizetési díj 5 német márka, 40 cseh korona, 160 lei.

A MAGYAR NYELVÖR szerkesztősége és kiadóhivatala

Telefón: 22-2-29.

Postatakarékpénztári számla: Dr. Balassa József 2560

STEMMER ÖDÖN

könyvkereskedés és antikvárium

Budapest, V, Gr. Tisza István u. 14.

Telefonszám: 800-75

Sajtó alatt:

10. sz. katalógus

- a. Magyarország a honfoglalás előtt.
- b. A magyarság a honfoglalás előtt.
- c. A honfoglalás és a fejedelmek kora.

Kívánatra megküldjük ingyen és bérmentve.